सं. ५०७१

ऋग्वेद संहिता भाष्यं
वेदार्थ प्रकाश:

श्री सायन: १माष्टकस्य १मा
५ ध्याय:

पत्र. ९५ —— सं.

संहिता ब्राह्मणं

ऋक्संहिताभाष्यम्

प्रथमाष्टक प्रथमाध्यायस्य

५०७१

ताः सृष्टाः सप्तैताः प्रउगदेवता इति। अस्यायमर्थः। वायवायाहीत्यादिकं नववर्गं सूक्तं। अग्निं न वयतो
नवशब्दस्यानुवृत्तिः। तत्राद्यसूक्तो वायुदेवताकः। द्वितीय ऐन्द्रवायवदेवताकः। तृतीयो मित्रावरुणदेव
ताकः। अश्विनेत्यादिकं द्वादशार्चं सूक्तं। तत्राद्यस्तृचमाश्विनः। द्वितीय ऐन्द्रः। तृतीयो वैश्वदेवः। [illegible] वत्तार्चः सा
रस्वतः। तेषु ऋक्षु प्रउग इति पाद्यावाचोवाक्यः सारस्वतान्ताः सप्तसंख्याकाः प्रउग [illegible] दृष्टं
दृष्टा अनुवर्तमाना अस्य एव ऋषिः। नापि वायुर्वा त्वा गायत्रं छन्दः। वायव्ये तृचे प्रथमा [illegible] का
ण्डारिकानुवाक्या। एतद्ब्राह्मणे समाम्नातं। वायव्या हवींषु ऋतेऽनुवाक्या। इन्द्रवायवुभरेति। तथा [illegible] यवा
याहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्येति। आ याहि वा याहीति नववर्गमनुवाकस्य [illegible] सूक्तं
वायव्यतृचे प्रथमामृचमाह। वायवायाहि इति। दर्शतदेहदर्शनीय वायो कर्मण्येतान् [illegible] विद्य
सोमा अरंकृताः। अभिषवादिसंस्कारेणालंकारास्तेषां तान् सोमान्। यद्वा तेषामर्थं [illegible] प्राहारः
पाहि स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः। तथा ततो मा पर्यवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि शृणु। अत्रायास्केः वायवाया
हि दर्शनीयमे सोमा अरंकृताः। अलं कृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं इति। भूमृदृशी त्यादि सूत्रेणातव्
प्रत्ययः अलुगादिकः। विवादेतादशस्यामं त्रितानुदात्तत्वं। अग्निरित्यादि नाम न प्रत्यया तस्य सोमश

६२१

ह्रस्व निस्वरः। अलमित्यत्र छांदसा रफादशः। अरं लतश छेमासांतादात्तो बाधित्वायं पूर्वपद
प्रकृतिः स्वर प्राप्तो न्यूषाणेलमित्य लंशब्दस्य गति संज्ञायां गतिकारक त्यादिनात्कदुत्तरपद प्रकृति
स्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनंतर पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्वं निपात त्वाद लं शब्दः आद्युदात्तः। पाहीयत्र
५१ पिबादेशाभावश्छांदसः। अधीयत्र अधिपत्वित्यादिना दृढ्रिनिवः। तिङ्ङता ङुत्तरस्य निघातो नास्ति। सेहि
पिद्वेतिपिचनिषेधादनुदात्तानि वारित प्रत्ययः स्वरः। एवमित्यत्र कयति धातोर्वक्र [illegible] प्रसा
रणेसति। ऋकारांतत्वादुदेरनित्यप्रत्ययः। तस्या पित्वादनुदात्तेसति धातु स्वर [illegible] श्रु
धीर्घ स्याप्यन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः। द्वितीयामृतमाहा। वायत्रले निरिति। इरितारः स्व [illegible] राज हेवायोद
मानास्त्वामह्ले त्वामभिलक्ष्य तलेभिराज्यप्रत्ययगुणादिशाख्ये उ रंता। स्तुवंति। कीदृशाः [illegible] नि
प्रातनस्तामनापनाः। अहविदः। अद्रुशब्दमुपएकेन्नाकाल निष्पाद्यो प्रागिले पाद् [illegible] व
हारेण प्रसिद्धः। रूचप्रतिज्ञा इत्यर्थः। अर्वति गायत्री त्यादिश्रवत्रेघवारिंशद्रुवति कर्मक [illegible] उक्तजर
तिकृपति पठितं। स्तुतिर्वनातिरात्रपाठवादाद्। विन्येनात्र स्तुत्यापांज रिति धातुः। अर्कशब्दस्यानुनि ५४
पांनिपातस्यचेति दीर्घः। सुतसोमाइत्यत्र बहुव्रीहित्यान्तत्पदप्रकृति स्वरः। अहर्विदइत्यत्र समास

२२

स्वरं बाधित्वा चातुर्थिकस्तु रूपे तद्व्यार्थे विद्धि तीया सर्वपदप्रकृतिस्वारः प्राप्त तदपवादाचनगतिकारक

नित्तरुत्तरपदप्रकृतिः स्वरः॥ तृतीयमृचमाह॥ वायो तावति। हे वायो। तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपा

नार्थं दाशुषे। दाश्वांसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति गच्छति। हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायु

ब्रूत इत्यर्थः। कीदृशी धेना प्रपृंचती। प्रकाशिन्या सोम संपर्कं कुर्वती। सोमगुणं वर्णयंतीत्यर्थः। उरूची

उरून् बहून् यजमानान् गच्छंती॥ ययासामया जिनस्तान् सर्वान् वर्णयंतीत्यर्थः। प्रपृंचतीत्यत्र शपरस्तु

मइति ङी। ... दात्तः। श्लोकोधारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु गणः धेनाग्ना इति पठितं। ... त

अयन इत्यादिषु द्वात्रिंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति जिगाति इति पठितं। दाश्वांसं [illegible] गत्य

र्थकर्मणीति चतुर्थी। उरूचीत्यत्र अगोरादिभ्यश्चेति ङी। विकृतप्रत्ययस्वरः॥ सोमपीतये [illegible] दिवा

भावेपि व्यत्ययेन सर्वपदप्रकृतिः स्वरः॥ एंद्रवायवं चतुर्थमाह। इंद्रवायू इमे ति। हे इंद्रवायू इमे सव

एंद्रवायवग्रहो द्वितीयाद्युरोरुवाक्या रूपेण विशेषविनियोगः। सूर्वमेवोक्तः॥ हे इंद्रवायू सुताः दध्यामि

मि सोमाः सुता अभिषुताः। तस्मा युवां प्रयोभिः रसैः रसमन्येस्तैः सहोपागतं। अस्मत्समीपं प्रत्या

गतं। हि यस्मादिंदवः सोमाः वां युवां उशंति कामयंते। तस्मादागमनमुचितं। इंद्रवायू इत्याश असामं

६४

८१

उक्तौ सुतानां अभिषुतान् सोमान् चेतथो जानाथः। यद्वा – अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः। कीदृशौ युवां र

धातो ३

सति १

त्रिता घकदा तत्वं। ग्रीलयं नितोक्त निति। प्रयांस्य न्नानि। प्रीसधातोरंतर्भावितण्यर्थादिसुन्प्रत्यये निस्वरः। ग

मिधाना लोपश्च धामश्रुरूपः। दिवव नबकुलंछंदसीति शापा लुकि सत्य नुदात्तौ पादापित्यादिनामकारलोपः।

नतोगतमितिभवति। उंदीक्लेदनइति। रूंदरिग्रादरियुन्प्रत्यय आधदेरस्य इकारादेशः। तनइं इ शब्दस्यानि

स्वरः। सोमस्यस्य द्रवत्वात्क्लेदनं संभवति। सुष्मच्छष्ठादेशस्य वामिन्येतस्यानुदात्तं सर्वमपादादादित्यनुदात्तः।

55 उशंतीन्यस्यनिघातादिवतिस्त्रत्रणप्रतिषिद्धसतिप्रत्ययः स्वरः। हिशब्दस्य निपातस्वरः। द्वितीयां समां हादा

नि यविं द्रइनि। अत्रवकारणीन्यः समुच्चीयात। संहितचा द्वाद्वारवाल्हवायाचं। इंद्रश्च सुवा [illegible] जिनी

वस्त। वाजिनीशब्दे यद्यपि उषो नाम सुपठितः। तथाप्यत्रासंभवात्तनत्र हाता वाजो अन्नं तद्यस्यां हविः संततं वस्ति

सावाजिनी अस्यां वसत इति वाजिनी वस्त। आमंत्रितचा दनुदात्तः। तो तथाविधौ युवां दवत। क्विप्रसुपसर्गोप

आयातमागच्छतं। षट्विंशतिसंख्याक श्रुद्विप्रनामसु अनुमनुद्रवदितिपठितं। तत्र फिट्स्वरः। इति प्रथमस्य

प्रथाम तृतीया वर्गः॥६॥ ऐंद्रवायवस्तावतृतीयामृचमाह। वायविंद्रश्च सुन्वत आइति। हवायाचं इंद्रश्च सु

चतः सोमाभिषवं कुर्वता यजमानस्य निश्चतं। संस्कृतं स्तोमं आयातं। आगच्छतं। नराहिनारो वृष्ठो पोकाच ५५

णसामर्थ्येनापातो। सुवयोरागतया श्रम नोधियाद्भुना कर्मणा महुम्रहुं चरयापं स्कारः संपद्यताइत्यास ८

उपसमीपे २

ग्यं। वायो याह्यमंत्रेतस्य तिष्ठाष्टिकमाघ्नदत्तं वां। इंद्रश्च सोमं क्रौं इत्यादिना रुम्राद्यया तद्वैनि पाता क्लिनि त्या
दिर्निश्चयमि त्याघ्नत्तंतां। वशब्द श्चार्थः। युक्ता युक्त तः। सुत्तेत इत्यत्र शब्दुर रुत्मान घृता दिरिति विज्ञक्तिरुदा
त्तत्वं। निरिश्चिये प्रसमि येत स्यु स्थान इतियास्कः। रुत शब्द आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः। संस्कृतं प्रर त इत्यर्थः। कुगतिप्रा
दय इति समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वेप्राप्ते पाथघञ्चकाजबित्रकाणामिंत्यांतात्तः। गतिनरंतर इ
ति तु निसत्तु दात्तत्वं न भवति। तद्धि कर्मके पि दितं। निष्करोति तिनि श्रुदिति। के बंतया रव्या ने तु गति कारका पपत्
रु दितिस्कार तदात्तः स्यात्। धियाश्चावकारचरतीपादिरिति वि जक्तिरुदात्ता। नरा स्तुपां सुलुगित्यादिना सं बोधन
द्विवचनस्य डादेशः। पदात्परत्वं मं त्रितस्येत्याष्टमिको निघातः। मित्रं हुव इति मैत्रावरुण स्तृचो गवामयनस्था
रं भणी। यत्र तु विंशेषनिपातः सयनेमित्रावरुणस्तोत्रियः। तत्रैवाग्निज्ञवषलाद्दे विनियुक्तः। तथाता श्वलायन
वर्तुविंशाहानानीत्य इत्यादिखंडे मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुव इत्यस्तरु स्वमित्यादि सूत्रितं। तथाह्नानि प्रवृष्ट्या
हानीति खंडे परिशिष्टत्वादा पाहुर्वं मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुव इतद स्वमिति। वा तस्या मैत्रावरुण स्तृचस्य
प्रथामर्मंमृवमाह।। मित्रं हुव इति। अहमस्मि कर्मणि हविः प्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मित्रं हुवे। तथा रिशाद
सं। रिशानां हिंसकानां अदसमत्तारं वरुणं च हुवा आह्वयामि। कीदृशो मित्रावरुणो। घृताचीं घृतकमंवलिम्मर्भि

56

प्रापयंतीत्याधीर्वर्णकर्मणां घृताचीं धियंसाधंता। साधयंतावुक्तौ। मित्रशब्दः ञ्रा। ध्रिंगः। प्रातिपदिकस्वरेणांतो
दात्तः। कृवइति क्षयते बहुलं छंदसि इति। शपो लुक्। किसति क्षः संप्रसारणमिच्यंतु हात्रो बहुलं छंदसीति संप्रसा
रणं उवङादेशः। तिङ् तिङ इतिनिघातः। मतशब्दः प्रत्ययः स्वरेणांतोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाव
रुणशब्दः स्वृहृदारिभ्य उनन्निति उनन्प्रत्ययांतः। नित्यादाद्युदात्तः। रिशंतिहिंसंतिइतिरिशाः। शत्रवः। दस्युपक्षाः
वीकिरः। कइतिकः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। तान्नतीतिरिशादाः। तं सर्वधातुभ्योऽसुन्निति असुन्प्रत्यये नित्स्वरेणाद्यु
त्तरपदमाद्युदात्तं। ... तरपदप्रकृतिस्वरेणमेवावशिष्यते। शेषनिघाते सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इ
ति भवर्णादीर्घोऽप्युदात्त एव। धीरिति अपद्यादिषु ड्रिरातोकर्मनाम सुपठितः। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तं। घृतमंच
तीति घृताची। ऋत्विग्दधृक् इत्यादिना क्विन्। अनिदितामिति नकारलोपः। अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप्। अचः इत्य
कारलोपेवाविति दीर्घत्वं। घृतशब्दोनचिषयस्यामिति अंतस्येत्याद्युदात्तो बाधित्वा घृतादीनां चेत्यंतोदात्तः। समास
स्येत्यंतोदात्तस्यापवादः कृत्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृति
स्वरेणोदात्तस्य अवशिष्टस्य अकारस्य लोपे सति अनुदात्तस्य च यत्र उदात्तलोप इति ङीप उदात्तत्वे प्राप्ते चावतीति पूर्वपदांत ५६
तोदात्तत्वं। साधंता। राध साध संसिद्धौ। विन्यस्मात् अंतर्भावितण्यर्थात् लटः शतृ आदेशः शपि ... बाधित्वा व्यत्ययेन शप्

सत वाँ पितरौ वित्यास्मे न्नर्थे तन्नौ वित्यस्य द्वंद्वे घि पून रितीत्यादिनाहूर्वपदस्य दीर्घः। सोमस्पृशा रु
यौरुतुरीति डादेशः

ऋदुपदेशाद्वा उपरिशान्तप्रत्ययान्तस्यावधि ऋकारान्तदात्तत्वं द्वितीयादिवचनस्य शपृक्षान्तस्यान्तोदात्तत्वे पिता विध्य उदा
त्तत्वं धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते। सुपं सुलुगित्यादि विभक्तेराकारादेशः। द्वितीयास्यभूवमाह॥ ऋतेन मित्रा
वरुणा विति। हे मित्रावरुणौ युवां ऋतं तेमानमिमं मामयागं आशायावाप्तवंतौ। कं नानि मित्ते न ऋतेन अवश्यं
भावितया सत्येन फलेन अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः॥ कीदृशौ युवां। ऋतावृधौ। ऋतमित्युदकनाम। सत्यं वा यज्ञ
र्वा तियाह्नः स्कः। उदकप्रदानेन मन्यते मस्य वर्द्धयितारौ। अत एव ऋतस्पृशा। उदकादानसंस्पृशतौ। कीदृशं क्रतुं।
बृहंतं। अंगे रूपं। गेश्वा तिप्रौढं। ऋतशब्द उपपदृतादिचाद। तादान्तः। मित्रावरुणाविति यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रा
वरुणौ देवताद्वंद्वे चेति। पूर्वपदस्यानङादेशः॥ मित्रावरुणाविति आमंत्रितत्वयस्य पूर्वपदात्परत्वात् आ
मंत्रितस्येत्याद्युदात्तमिकानिघातः। ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे इति पराङ्गवद्भावे नामंत्रितावय
वत्वात्पादादित्वे न पदात्परत्वे नवा आमिक निघाताभावात् आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् नाप
राङ्गवद्भावस्य सुबामंत्रिताश्रयत्वेन पदविधित्वात् समर्थः पदविधिरिति नियमात्। इह च ऋतेन मित्रावरुणावि
त्यनयोः पाराशायिइत्यारवा। तानेवाचयेन परस्परमसामर्थ्यात् यत्र पुनः परस्यरान्वाय न सामर्थ्यं तत्र पराङ्गवद्भा
वात् पदादेराघ्रुदात्तत्वं भवत्येव। यथा मरुतां पितरस्तदहं गृणामि इति। मृग्रो रुतिरित्य। तिङ्प्रत्ययान्तत्वेन पदस्थिये
विपयसोमरुतोजाता वित्यादावंता दान्तो पि हिमरुछ्छ्शे मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावादवाघ्रुदात्तो

जात:। प्रकृते तु तत्र नित्यस्यासामर्थ्यात् एवं न परांगवद्भावेति। ऋतावृधाविय(?)त्र द्वितीयामंत्रितस्य निघाते कर्त्तव्ये
आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति प्रथमामंत्रितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत्ता न भवतु। अतएव तस्या व्यव
धायकत्वाद्यत नेति प्रथमपदात्परत्वे नैव द्वितीयामंत्रितेन निहन्यते। यथा इमं मे गंगे यमुने इत्यादौ गंगे
शब्दस्याविद्यमानवद्भावे पितस्याप्यव्यवधायकत्वादेव मे इत्येतदेव पदमुपक्रम्य यमुन शब्दस्य निघात:। किंच
प्रकृते मित्रावरुणाविष्या आमंत्रितं सामान्यवचने तस्य विशेषणत्वाद्यि विशेषवचनमृतावृधेति। आता नामंत्रिते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरंतरायाद्द्वितीयस्य निघात:। नत्वेवमप्यु पा
पादादिष्वात्तुदते:। ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वान्न भवितव्यं निघातेन। अतएव इमं मे गंगे इत्यत्र शुतुद्रि
द्वि॰पा॰६ पदस्य पदात्परस्यापि पादादित्वान्निघाताभावादाद्युदात्तत्वं ज्ञातं तद्वदत्रापि भवितव्यं वरुणेत्यो विशेष इति उच्यते। वै॰६
मित्रावरुणस्य पदस्य सुबामंत्रिते इति परांगवद्भावेन परानुप्रवेशात् एव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं शुतुद्रिपद
मपि नार्धे वामवत् पूर्वस्य सरस्वति पदस्य परांगवद्भावेन न पादादिरिति निहन्यत इति चेत्। परांगभावस्तावत्सा
तुबंतमामंत्रितं चाश्रित्य प्रवृत्ते: पदविधि:। अतस्तयो: सन्ध्येव परस्परान्वयपरांगतद्भावेन भवितव्यं समर्थ:
पदविधिरिति स्मरणीयमात्। शुतुद्रि: सरस्वति पदयोर्न परस्परमन्वय:। किंतु आसं र तत्वा[illegible]मर्थ्यमिति न ५७
वितव्यं परांगवद्भावेनो यथा मरुतां पितरित्यत्रेति विशेष:। नन्वेतद्[illegible] मित्रावरुण पदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वा

इत्यसामर्थ्यात्परांगवद्भाव: न तत्तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि समानाधिकर
णेन परस्परान्वयादस्ति

दपादादा विनि पर्युदासमा दामंत्रितनिघातो न स्यादिति चेत् । न । सर्वं सुबंतं परवदामंत्रितमात्रे इत्ययः स्वरः प्रवर्त्ति
ता । तत्र सुबामंत्रिते इति परांगवद्भावो भवति विवं विधि कृतादृधपदनिघात इति । तत्र सर्वस्य परांगवद्भावनापा
दादित्वात् सप्तवर्त्तीत । मित्रावरुणपदनिघातः सुबर्वमिवपदमुपजीवति । न परमामंत्रितमिति न परांगवद्भावः । ननु
द्वा ४ परांगवद्भावविधाने निघातापि षष्टविधिरिति ज्ञातान्नित्य ननेनाना सामर्थ्यात्ततः परात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्या
दिति चेत् । न । समानवाक्ये निघाताः युष्मदस्मदोः दिशाव कव्या इति निघातपदविशेषवपि समानवाक्ये त्वमेवप
र्यस्तिं न परांगवद्भावपरस्परान्वयापि त्यल । कृतं कृत्रः कृतः । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । आशाथे आनशाथ
२६०५ छंदसि लुङ् लिट् इति वर्त्तमाने लिट् । लुडभावश्छांदसः ॥ तृतीयामृचमाह ॥ कवी न इति । हे मित्रावरुणौ । रतो देवौद्
नोऽस्माकं दक्षं बलं अपसं कर्म । दधाते पोषयतः । कीदृशौ । कवी मेधाविनौ तुविजातौ बहूनामुपका
रतया सम्प्रसुत्पन्नौ । उरुक्षया । बहुनिवासौ । विप्रो धीर इत्यादि चतुर्विंशतिसंख्याकं मेधाविनाम
सु कवि मनीषीति पठितं । उरु तुवी त्येतौ शब्दौ द्वादश सुबहुनामसु पठितौ । दक्षः पाज इत्यादिष्वष्टा
विंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो वी त्विनि पठितं । अपस शब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु प
ठितः । मित्रावरुणौ मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो निस्वारणाद्युदात्तः । द्वंद्वे देवता

आघृ४ त्य३ त्ति द्वे

दंद्वेत्यनावव शिष्येते। तुविजाता बहूनामुपकारा(?)या तत्संबंधिचे न जाता विनिघस्री॥ समासे समा
सांतोदात्तत्वं। चतुर्थीसमासे हि कृते विभ्रपूर्वपदप्रकृतिःस्वरः स्यात्। उरूणां बहूनां क्षयाय उरुक्षयौ। क्षिनि
वासगत्योरिति धातोः क्षियंत्यस्मिन्निति क्षिधि य इति अधिकरणे परिजिचेरन्प्रत्ययांतस्य चितइत्यंतोदात्तत्वे
प्राप्ते क्षयो निवास इत्युदात्तत्वं विहितं। समासे तु समासस्येत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वा उत्तरपदप्रकृतिस्व
रत्वे प्राप्ते उत्तरपदाद्युदात्तत्वं। यद्यपि याथादिस्वराणां तोदात्ते न बाध्यते। तथापि परादिश्छंदसि बहुल
मिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं। दक्षो दक्ष निरुक्तसाहकेमर्लोघम्। जिह्वादाद्युदात्तः। आप्यते फलमनेने
त्यापः कर्म। आपः कर्माख्यायां। हृस्वो नुट् चेत्यसुनंतस्यापसस्या रइत्यादौ निचाद्युदात्तस्यापसः शब्द ६।६
स्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः॥४॥ अश्विना यज्वरीरिति प्रथमं
लप्रथमानुवाके द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं। आश्विनस्तुवः प्रातरनुवाकस्याश्विनक्रतौ विनियुक्तः। तथा च सू
त्रं। अथाश्विन एषोउषाः प्रातर्युजाविति तास्तोऽश्विना यज्वरीरिषइति। तत्र प्रथमामृचमाह॥ अश्विना यज्व
रीरिषा। हे अश्विनौ अनुवामि बोह विर्लक्षणानि अन्नानि वनस्यतं। इच्छतं भुंजाथामित्यर्थः। यद्यपि वन ५८
शब्दोऽन्नवाची। तथापि इह वनस्य ... नास्ति पुनरुक्तिदोषः। इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात्। वकारस्य सु॰

६३ धार

वाव। समूलकाषं कषतीत्यादौ यथा पुनरुक्तयों भावस्तद्वत्। कीदृशीरिषः। यज्ञश्रीः यागद्विष्यादिका; कीदृशो
अश्विना। द्रवत्पाणी हविर्ग्रहणाय द्रवच्चौ क्षवच्चौ पाणिभ्यामुपेतौ। शुभस्पती। शोभनस्य कर्मणः पाल
कौ। पुरुभुजा बहुनो जिनौ। अश्विनामंत्रितस्य तिषाष्टिकमाघुदात्तत्वं च। यज्ञश्रीः यागकरणानाम पश्वन्नादीनां सि
द्धिनमीति वन्। स्वव्यापारकर्तृत्वविवक्षया प्रयुज्यते। निबितिङ्क्विप्रत्ययः। वनो रचेति ङीप्। संनियोगान
रेफादेशः प्रत्ययस्वरेण यस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वात्। धातुस्वर एवावशिष्यते। द्रवंतौ क्षवंतौ पाणी
ययोः तायोः संबोधने द्रवत्पाणी इति। तस्यामंत्रिताघुदात्तत्वं च ङिनराष्टमिकोनिघातः। अपादादाविति प्रतिषेध इषं६
त् इषइतिसर्वपदस्य पूर्वामंत्रित इति परांगवद्भावनमित्रावरुणा ह्याज् इति वत्पादादित्वमिति वत्। नत्वत्र सा
मानाधिकरण्येन परस्परान्वयात्। इह चेतिषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतीति शुभ्रोपद्वद्सामार्थ्यात् प्रत्य
कत्वात्। शुभ इति। शुभ शुंभ दीप्तावितिः अस्य संपदादित्वात् भावे क्विबंतस्य षष्ठ्येकवचनं। षष्ठ्याः पतिपु
त्र निविसर्जनीयस्य सत्वं। तस्य पतीत्यामंत्रितपरतः परांगवद्भावादादिवत्पादादावितिप्रतिषेधात्
ननु मित्रावरुणावृतावृधा विति वदामंत्रितसमानाधिकरणे इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यं
मिति चेत्। न मित्रावरुणपदवत् हि सामान्यवचनमिति द्रुत्वस्याविद्यमानवच्चे प्रतिषेधः। द्रवत्पाणीपदं

दामंत्रिताघुदात्तत्वं च नञ्नराष्टमिको निघातः। तस्मिन्
न्ये पूर्वपाणी इति पूर्वस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भावेन
पादादी ... वा ३

नुनन्तयेति विषम्यात् पुरुविस्तीर्णसैनिजो यायो महो आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। सुपां सुलुगिति डादेशः। कृञः बज
भुजा तइति वा चनस्यतमित्यत्र वायायरन्नेरुत्थिति वा एस जानिशामयो इत्यस्यास्तु प्रत्यये आकारस्य
ह्रस्वं वा छन्दसि ... गागामवलोपाव्यो वलीति यकारलोपश्च न सुशास्त्रोक्तेना मस्तुपठितः। सदात्मन इच्छ
तीति सुप आत्मनः क्यच्। सनाद्यंता धातव उदात्तोऽम ध्यमद्विवचनं। क्यचः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं।
शपा एकादेशः उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। उपर्यस्य ततस्य सार्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं। न वतिङति
ङ इति निघातः। पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाद्धातत्वाभावः।। द्वितीयामृ
चमाह।। अश्विना पुरुदंससेति। अश्विनावहे अश्विनो शुभां गिरो अस्मदीयाः स्तुतीर्जुषेथां। आदरेणुत्कया
बुध्या वनतं सं भजतं स्वीकुरुतं। कीदृशावश्विनो। पुरुदंससा बहुकर्माणौ। बहूनि रोति रव्याकेषु कर्म
नाम सुदंस इति पठितं। नरा नेतारो। धिष्ण्या धार्ष्ट्ययुक्तौ बुद्धिमंतौ वा। कीदृशा धियाशवीरया ... अ गति४
प्रतिहतप्रसरया यथा। अश्विनेत्याद्यामंत्रितं तव तु ... आष्टमिकमामंत्रितस्याद्युदात्तत्वं। पादादित्वाना ५९
ष्टमिको निघातः। पुरुदंससा इत्यपि पादादित्वा आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत
चात् नामंत्रिते समानाधिकरणे इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य च विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानमि

सामान्यवचनेनाविद्यमानवदित्युक्ते। पर्यायस्य तैर्वचनैर्विशेषैर्वाच्यमानानां नामां सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन।१

तिवक्ता। ना अग्निशब्दवत्पुरुदंसस्य शब्दस्याप्यग्निनोरिव रूढ्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात्पर्यायेन
रूढ्या तु सहप्रयोग इति वक्ता। न। गुणविशेषसंकीर्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि
सुपर्यायप्रयोगेन सम्पादयितुं शक्यत्वात् प्रयोजनपुनर्वचनास्येव पुनरुक्तत्वात् अग्निपुरुदंसयोः शब्दयोः एकार्थवृ
त्तित्वेपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेन सामानाधिकरण्यादर्शनेपि नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः। भिन्नप्र
वृत्तिनिमित्तानामेवैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं। अग्निशब्दस्याग्निसंबंधे निमित्तेन प्रवृत्तिनिमित्तं।
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्यानिषेधे वृत्रहन्महीरुहशब्दयोरर्पितयोः प्रसंगः। अतएव ईडे
रं तस्य रुचति प्रियाप्रयमिमहि विसृष्ट्येतानीति अग्निरायनामानी त्यत्र सहस्रतमीप्रशंसो पर्यायो निर्देशेनादि
शब्दानामेतानीति अग्निरायनामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यानेकविशिष्टो नामसंबंधनिबंधस्तु पर्यायत्वे
निवसहप्रयोगस्तु पर्यायेणेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामे
त्वितइतिनिषेधस्तावाद्यामेत्वितं सर्वमविद्यमानवदिति सर्वसर्वस्याविद्यमानत्वं मार्वषां बाह्निकमाघस्य
तवां तद्यन्त्र सतपि हृद्दकटिपटिरोहिष्य ईरन्ने नित्यत ईरन्नित्यनुवृत्तो बहुवचनादन्यत्रापीयने
नस्त्रकेगतावितिधौरैरन्प्रत्यायरुतेसति निवाचकवीरयाशब्दआधस्तात्।धियियत्रसावकारे वइति

तो१

पुरुदंससः शब्दस्य उरुकर्मसि बंधइ ... त्ति मि। ... इति ... त ... नात ... पर्याय त्वत्तिमान निमित्तेप

विभक्तिरुदात्ता। वनतमिन्यत्र पैशः। पिन्वाद्यौ मध्यमहि वनस्पतेस्माविधात्तुकवाद्यवनत्रणसं नको विति
धमन्दात्तचमिव शिष्यात्। नवतिङ् तिङ इति निघातः। प्रवर्तिमेर्विस्याविद्यमानचेनपादादित्वात्। गिरः सुपोऽनु
ति दात्तत्वे प्रातिपदिकः स्वरः शिष्यात्॥ रमीयाम्रव माहा। स्त्रा धुवाकवइति। अत्रा श्विनयतुवन्नीतादे ऽत्र
श्विनो आयातमस्मिन्कर्मण्यागच्छतं। किमर्थमिति तदुच्यते। सुताः सुष्मदर्थं सोमाश्चाभिषुताः। तान्स्वी
कर्तुमिति विशेषः। कीदृशावश्विनौ। दस्राशत्रूणामुपक्षयितारौ। यद्वा देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्ष प
यितारौ। अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः। नासत्यौ असत्यं अनृतं भाषणं न विद्यते ययोः इति यास्कः। स
त्यावेव नासत्यौ वित्योर्णनाभः। स त्यस्य प्रणेतारौ वित्याग्रायणः। इति रुद्रवर्तनी शब्दस्य रोदने प्रवृत्तिनिमि
त्तं। यस्त्रोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः। यद्रोदीत्तस्माद्रुद्र इति वाजसनेयिनः। रुद्राणां शत्रु
रोदनकारिणां शूरभटानां वर्त्मनि मार्गधारी रूपा ययोस्तौ रुद्रवर्तनी। यथा शूरा धारीसुरवेन शत्रून्
रोदयंति। न दूदेवाश्वविग्रहः। युवाकव इयभिषुतास्मोत्रा विशेषणं। वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाद्भिर्मिश्रिता
इत्यर्थः। वृक्तबर्हिषः। स्तलैर्वर्जितानि बर्हिष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः। यद्यपि सत्ताइ ६०
त्यादिषु प्रष्टस्तृ विद्वा मां सुवृक्तबर्हिषइतिनदानीं तृतीयार्थे प्रथमा। रुविग्निरभिषुतारश्च चयः। दस्रा

नि २ द्वार

टि२ ॐ२ व१

आमंत्रितास्य चाद्युदात्तः। सुवाकवः। सुमिश्राण। सुवंति मिश्रीभवंतीव सतीवरी प्रभृतिभिः अयणद्रावेरि
ति सुवाकवः। कविधुर्व्रादिष्वगणितस्यापि यो तेर्बहुलग्रहणात् काकु प्रत्ययः। तस्य क्वित्विन गुणाभावः उव
ङादेशः। प्रत्ययस्वरेण आकार उदात्तः। न विद्यते असन्यमनाया रितिनाम्नयो। नञ् निपातः न वेदानास
त्यादिनाप्रकृतिवद्भावात् नञो नलोपाभावः। पादादित्वेनानिघाताद् आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। वृक्तबर्हिषः। वृक्तं
मूलैर्वर्जितं बर्हिराशास्ती बीयषां सो मानांतरं वृक्तबर्हिषः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययः स्वर एव शिष्यते
आद्युदात्तो पसर्गोऽश्वासिवर्जमित्युदात्तः। कृत्स्वर्त्नो। आमंत्रितस्य चेत्यामंत्रितनिघातः। ऐं इन्द्र वे प्रथमाऽन्त्र
वमात्। इन्द्रायाहीति। चित्रभानो। चित्रदीप्ते इदं इन्द्र आसि कर्मणि आयाहि आगच्छ। सुताः। अभिषुता इ
मे सोमाः। चायवः। चां कामयमानाः वर्तंतो अण्वीभिः। अगुवः इत्यादि दशाविंशतिसंख्याक अंगुलिना
मसु अण्व्य इति पठितं। अविजामं गुलिभिः सुता इत्यन्वयः। किंवा किंवत एते सोमाः। तनानि ये स्तुतास्तः। स्
ताः शुद्धाः दर्शपवित्रेण शोधितत्वात्। इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति इं द्रा इरां दृणातीति वा इरां ददातीति १६३
वा इरां दधातीति वा इरां दारयतीति वा इरां धारयतीति वा इन्दवे द्रवतीति वा इन्दौ रमत इति वा बोधभूतानीति वा तद्य
घदेनं प्राणैः समैंधं स्तदिंद्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते। इदं करणादित्याग्रयणः। इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः।

त २५

61

इदानविश्वयिकर्मणः। इन्द्र शत्रूणां दारयिता। द्रावयिता वा दर्ययिता वा यज्विनामिति। अस्यायमर्थः। दृ विदारणे इ
तिधातुः। इरामन्नं सुदृश्य तन्निष्पादकं जलसिध्यर्थं दृणाति मेघं विदारणं करोतीतींद्रः। दु दान द्राने इति धातुः।
इरामन्नं दृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः। धा रूपापाषणार्थः। इरामन्नं कारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्णातीती
तींद्रः। इरामुत्पादयितुं कर्षुकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः। सार्वाकं पोषणमुखेन इरां धारयति विनाशरादि
त्येन स्थापयतीतींद्रः। इं द्रुः। सोमाव दधीरसः। तदर्थी याग भूमो द्रवति धावतीतींद्रः। इंद्रो यथोक्तो सोमे रमते
क्रीडतीतींद्रः। ञि इंधी दीप्ताविति धातुः। भूतानि प्राणिदेहान् इंधजीवा चैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीति
न्द्रः। एतदेवामि प्रानावाजसनेयिन आमनंति। इंधो ह वै नामैष योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषः तं एवा एतमिंधं संत
मिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष इति। तथा दित्यादिके ब्राह्मणांतरवाक्ये। न
नात्रेंद्र विषये निर्वचन मुच्यत इति शेषः। यद्यस्मा कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणे वह्निकुरादी
द्रियेः प्राणापानादि वायुभिश्च सहितं यामेधनं उपास्य कां ध्यानेन मध्यक्षं प्रकाशितवंतः। तस्मा कारणा
दिंद्रनाम संपन्नं। आग्निरन्यक्ष इंधते दीप्यत इति कर्मणि क्षत्पत्तिः। आग्रायण नामको मुनिरिदं करणादिंद्र
इति निर्वचनं मन्यात। इंद्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगच्चकरोति। अपमन्यव नामको मुनिरिदं दर्शनादिंद्र इं ६१

दृ३ मर वै४ दर्शत

द्रइति निर्वचनमाह॥ इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते। विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्ष्येण पश्यति। एतदेवाभि
प्रेत्य आरण्यकोऽपि समाम्नायते। स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् इदमदर्शमिती३ तस्मादिदन्द्रो ना
मेदन्द्रो ह वै नाम तमिदं द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति। इदि प दि३
रमैश्वर्ये धातुः। स्वमायया जगद्रूपं परमैश्वर्यं न योगादिन्द्रः। आननादिप्रायेण श्रूयते। इन्द्रो मायाभिः पु
रुरूप ईयत इति। इन शब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपस्तेन कारांतमिनिति पदं भवति। द्रुनय इति धातुः
स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता नीचयिता इतीन्द्रः। द्रु गताविति धातुः। शत्रूणां द्रावयिता पलायिनं प्रापयि
तेतीन्द्रः। यद्विनां यागानुष्ठायिनां आदरयिता भयस्य परिहर्ता। एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति। इन्द्रेय
त्रामंत्रिताद्युदात्तत्वं आद्युदात्तनिपातत्वेनाद्युदात्तः। विश्वानो यदात्पर वा दामंत्रितनिघातः। वामिच्छंतीत्यत्र
छान्दसत्वादुप आत्मनः। क्यच्। प्रत्ययोत्तरपदयो श्चेति। म पर्यंत स्य वा देशः। क्याच्छंदसीति क्यजंताद्-प्र
तृ३ त्ययः। उ प्रत्यय इति प्राप्तेऽप्यषष्ठ स्मृतेरनादेशाद्वी वि नक्षाव पिच्चलादिप्रत्ययेना च। उकारः प्रत्ययस्वरे
णाद्युदात्तः। अणुशब्दः सोऽर्थवाचक स्तद्योगात्प्रकृते अंतर्णीतोऽत्र वर्त्तते। वोतोगुणवचनादिति ङीषि
प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन्। निपाताद्युदात्तः। तनाध्ययं निपातो नित्यमित्यर्थनिपात वा द्युदात्तः। द्युतासः। आ

नज़ु विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठिते। नरत्ना इत्या। धश्च विप्रनामसु वाघत इति पठितं प

जः सेरस्युगिति अस्तु कु॥ द्वितीयामृचमाह॥ इंद्राया हि धियेषितो। हे इंद्र त्वम् आयाहि। अस्मिन्कर्मण्यागच्छ।
किमर्थं वाघतः। ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राणि उपितुं। कीदृशस्त्वं। धिया अस्मदीयया प्रज्ञया इ
षितः प्राप्तः। अस्मत्कृत्या प्रेरित इत्यर्थः। विप्रजूतः। यथा यजमानेन कृत्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विविधैर्मेधा
विभिः ऋत्विग्भिः प्रेरितः। कीदृशस्य वाघतः। सुतावतः। अभिषुतः सोमयुक्तस्य। कृत इत्यादिसूत्रेण एकादशसु
प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं। इषितः इष्यतेर्गतौ। इष्यस्मान्निष्ठायामिडागमः। आगमा अनुदात्ता इति शे
षानुदात्तत्वात् कृतः स्वरः शिष्यते। विप्रजूतः। जुवपूबीजतंतुसंतान इति धातोः। ऋज्रेन्द्राग्र वज्र विप्रेत्या
दिना रन्प्रत्ययांतो विप्रशब्दो निपातितः। निपातनादुपधाया इकारो लघुपधगुणाभावश्च निपातो घृतात्
। तेजूतः। तेजूतः प्राग्ज्जूत इति सोत्राधातुर्गत्यर्थः। क्तप्रत्ययः कितीनी इति गुणाभावः। तृतीयाकर्मणीति। पूर्व
पदप्रकृतिस्वरत्वं। सुतावतः। छंदसीर इति दीर्घत्वं। मतुपानुदात्तत्वात् तैकप्रत्ययः स्वर एव शिष्यते। ब्रह्माणि
न ब्विषयः स्थानि संतस्येत्याद्युदात्तः। वाघत इति शब्दः ऋत्विग्नामसु पठितः। प्रातिपदिकः स्वरः। तृतीयामृचमा
ह। इंद्राया हीति। हे हरिश्च इंद्र संबंधिनी रथ्या यानीमाश्वयो हरीइंद्रस्यारादितो नरिति। तदीयाश्वनाम
चेन पठितत्वात्। हे हरिवः अश्वयुक्तेंद्र त्वं ब्रह्माण्युपितुम् आयाहि। कीदृशस्त्वं। तूतुजानः। त्वरमाणः आग ६२

त्वावाम्भिं सुतस्तो माऽअभिषवस्तुस्के कर्मलिनाऽस्मदीयं च नोऽन्नं हविर्लक्षणं दधिषा। धारयस्वी ऊर्विधियर्थः।
न्नरज्ञानः। तुजादीति लिट् कानक्तेति कानज्ञादशः। तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य यभ्यासस्य दीर्घत्वं। अभ्य
स्तानां मादिरित्याद्युदात्तत्वं। अरिब इन्द्रेऽय न्नरुरायास्य संततिमत्तुपिछं दसीरइति मकारस्य कत्वं। संबुद्धौ
गिदवामितिनुम् संयोगान्तलोपानकारस्य मत्वासारुः। संबंधोच्छदसीति रुत्वं। आ एमिको निपात
ब्राह्मणाच्य स्य हरिवइच्यानेन सामर्थ्यास्मिमर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामंत्रितपरांगवज्ञावान्नावेना
मंत्रितनिघाता पादादौ च तिस्त्रति अप यकारस्य सन्नतुरः। दधिष्वेयन्नदधातर्लोटिथासाथासमे
मवाभ्यां। वमो विवयेकारस्य वादेशः। छंदस्य स्मन यापति सर्वधातुकं कार्द्धधातुकसंज्ञाया। सांता सार्वधातुक
वेनशपितस्यासीवद्धिर्नवि। आईधातुकत्वाचानडागमश्चा आतोलोपइतिवत्याकारलोपः। वनः। वायर ६५
न्नरुस्वधश्चेत्यस्तु नंतः। वकारान्नुडागमयलोपः॥ इति प्रथमस्य प्रथमपंचमोवर्गः॥ ५॥ ॥विश्वेदेव इत्येव
प्रथमा सूक्तमाहः॥ ३मासद्भतिरिति विश्वेदेवास्सः। एतन्नामकास्त्वे।शोषाः दाश्वुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य वि३
सुतमभिषुतं सामं प्रति आगता आगच्छत। त्वदेवाऽमासोरक्षकाः वर्षलीध्वं तोमनुष्याणां धारकाः। दाश्वांसः
फलस्यदातारः। मनुष्याइत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु वर्षणीशब्दः पठितः। अस्त्रिना

वियादिषकत्रिंशसंख्याकेष्वादेवविशेषनामसु विश्वेदेवाः साध्या इति पठितं। एनामृचं यास्कएवं व्या
ख्यातवान्। अथैतामेव गोवनीयावामनुष्यधृतः सार्वविदेवाः। इहागच्छत। दत्तं वं तादत्तवंतः। सुत मितित
दकामेव विश्वेदेवं गायत्र्यं। सैवं हशान्तयीणुविघात। यत्तु किं विश्वेदेवं तंताद्धि श्वदेवानां स्थानं सुज्यात। यदे
व विश्वलिंगमितिशाकपूणिरिति। अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं। देवविशेषस्य वासा
धारणं लिंगमिति शाकपूणेर्मतं। अवोन्यामा सा देवाः। मन्त्रि यत्नु हन्नो। अविसि विश्व विश्वः किंदितिमन्त्र
63 यः। हृ रचरास्त्रि व्यविमवासुपश्यायोस्थे युट्। मनः। किंचेपि बाकुलकवाकुणः। आङ्गासरस्वमितिजसोऽ
सुगागमः। आमंत्रितायुदात्तत्वं। वर्षणयोमनुष्याः। तान्बृणि इत्यादिना क्षरयंतीति वर्षलीधृताद्देवाः। अस्य
स्यामंत्रितस्य सामान्यवचनस्याविभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्प्रतिषेधः। इपादित्वे
ननिघातः। नन्वेवं विद्यमानवत्त्वात्तु वामंत्रितमिति परांगवद्वचनेन एकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघा
त इति चेत्। नावत्करणं स्यस्थियमपि यथा स्यादितिवचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्रपपत्तेः। एवम
पि पाष्ठेष्वदात्तोचनुदात्तत्वं। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषं तरामवृनिघातान्न विष्यति। इत्थमेवत दि
द्रवत्याली शुक्लस्यप्रतीत्य आपि परांगवद्वचनेन कुं पंच घाङ्कुत्तरस्य शेषनिघातः। प्रसंगइति चेत्। न। तत्र प ६३

रांगवद्भावस्य पारणामंत्रितं इर्वमविद्यमानवद्भावेनबाधितत्वात्। इदं पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहु-
वचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधनं। इर्वस्याप्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात्। इर्वस्याप्या-
मंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्परांगवच्चेच्चीरुतमिति विषमं। विश्वे पादादित्वाद्घ्युदात्तं। गणदेवतावचनश्चा-
त्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति। विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न समानाधिकरणं
समानाधिकरणे हि इर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणा वृतावृधेत्यादौ इवात्रा प्यामंत्रिताद्यु-
दात्ततानं स्यात्। विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवा इति। दीव्यंतीति देवाः। प्रकाशवंतः। नन्ववयवप्रसिद्धिं समुदा-
याः प्रसिद्धिर्बलीयसीति। रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः। यौगिकत्वे ह्यवयवार्थस्य संबन्ध-
व्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विलंबिता स्यात्। समुदायप्रसिद्धौ तु न विलंब इति। न समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्द-
स्य सामान्यपरतया विशेषवचनाभावाद्विभाषितं। विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वे
इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽन्वस्यती इति पदस्याद्विवादित्यस्याद्युदात्तत्वं स्यात्। स्वरानुसारेण रूढित्या-
गेनापि देवशब्दयोगस्वीकारो युक्त एव। आगत आगच्छत। बहुलं छन्दसीति शपो लुकि सति अनुदा-
त्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः। आङ्पदस्य परत्वान्निघातः। दाश्वांसः। दाशृ दाने इत्यस्य क्वसौ दाश्वान्

ने२

64

साक्षान्नमीढ्वांसश्चेति निपातनात् क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विर्वचनं च न भवति। प्रत्ययस्य कारणं क्वसोरु
दात्तत्वं। दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणे चेति संप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं। शासिवसिघसी
नां चेति षत्वं। द्वितीयामृचमाह॥ विश्वे देवास इति। विश्वे देवासः। एतन्नामको गणरूपा देवविशेषाः सुतं सो
ममा गंत आगच्छंतु। कीदृशाः। अप्तुरः। तत्तत्कालवृष्टिप्रदा इत्यर्थः। तूर्णयः। त्वरायुक्ताः। यजमानमनुग्र
हीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः। विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमने उस्रा इत्यादिर्दृष्टांतः। उस्राः सूर्यरश्मयः
स्वसराण्यहानि निश्चयालस्यरहिता यथा समागच्छंति नहत्ता। खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसु उ
स्रा वसव इति पठितं। वास्तारित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घ्रंसः घर्मः इति पठितं। तत्र पदं या
स्केन व्याख्यातं। स्वसराण्यहानि भवंति। स्वयं सारिण्यपि वा स्वरादित्यो भवति। स एनानि सारयति। उस्रा
इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवतीति। देवासः पवाधजंतश्चि[illegible]दिताद्दातः। अप्तुरः। उरवास्तराण्युर्विके तु४
रणी। उत्तरति। तुरयंतीत्यार्थी किंचेति क्विप्। गतिकारकोपपदादिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। आगच्छंतु
इत्यार्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादे दे४
शः। अपि दितिप्रतिषेधाद् ङित्त्वाद् अनुनासिकलोपाभावः। तिङ् अतिङ इति निघातः। [illegible] तूर्णयः संग्रामनिध

त्रि

श्री

तोः वरंत इति स्सर्सयः। निरिन्धन्तु वृत्तो वहिश्शुश्रु ग्लाहा वरिष्मो निदिति नित। निदवाद्याघृदान्तः। उस्रा
इव च यत्र इव नवित्र क्षपलापः। पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं चेति समास पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं निर्यं। सरतीति स्र
रः। स्सर्यः पवाघत्रा स्य स्वारा यषीतानि स्यैराणि अहानि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति। स्वशाष्ट्र आ
घृदान्तः। तृतीयामृचमाह॥ विश्वेदेवास इति। विश्वे देवा सएतन्नामका देवविशेषाः। मेधं हविर्यज्ञसंबं
धं जुषंत सेवंतां। कीदृशाः। अस्त्रिधः। क्षय रहिताः। शेषि रहिता वा। एहिमायासः सर्वतो व्याप्त प्रज्ञाः। यद्वा
सोवीक्रमानिम सुप्रतिष्ठं हि मिमहिमायासी रिति। पदवोतन्तत क तु करणे देत्र को यं विश्वे देवानां व्यपदे बं ६
शः। एहिमायासइति। अद्रुहो द्रोहरहिताः। वक्रयोवाहरः। धनानां प्रापयितारः। स्त्रिधः क्षयार्थस्य
शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं बाधित्वा नञ् सुभ्यामि
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। एहिमायासः। ईह चेष्टायां। आसमंतादीहन्ते चेष्टेः। इन्निति सर्वधातुसाधारण
इन्प्रत्ययो निवाद्याघृदान्तः। एहिर्माया प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ। पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। इन्निति स
र्वधातुसाधारणे अथवा आङ् उदात्तो नाडुदात्तस्य ईहीतिलोण्मध्यमैकवचनस्य तिङ् तिङ इति नि
घातएकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकारः उदात्तः। एहीत्येतत्पदयुक्तं मायासीरिति अत्र मायत्यस्य रह

यं।यथांतं एदि माया मः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। आजुहुः। जुहूजिघांसायां। संपदादित्वाद्भावक्विपि ब
ऊ वृद्धौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। मेधां। मेधृ संगमे च। मेधृते हविः संसृज्यत इति मेधं हविः।
कर्मलिप्त्वम्। निवाद घञ्तः। जुषंत। सेवंतामित्यर्थः छंदसि लुङ्लङ्लिटः इति धातुसंबंधे लङ्। यतउ
क्तरूपा विष्णुदेवा अतो जुषंतेति। जुहुदिध्म चार्थैः संबंधमतु बहुलं छंदस्यमाङ्योगे पीत्यडागमो नाक
वकृयः। निरित्यनुवृत्तौ वहिश्रीचादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं। सारस्वतान्दैवेष्वथ मासा
न्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या। तथा दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावकानः स
रस्वती पावीरवीत्निस्सृत्रितं। तामेतामृचमाह। पावकानइति। सरस्वती देवी वाजेभिर्हविर्लक्षणैः शान्नैर्नि
मित्तभूतैर्यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्नो अस्मदीयं यज्ञं वष्टु। कामयतां। कामयित्वा निर्व
हत्वित्यर्थः। तथा चारण्यकांडे ऋत्विग्व्याख्यातं। यज्ञं वष्ट्विति। यदा हि यज्ञं वहति येवतदाहेति। कीदृ
शी सरस्वती। पावका शोधयित्री। वाजिनीवती। अन्नवत्क्रियावती। धियावसुः। कर्मप्राप्यधननिमित्तभू
ता। वाग्देवतायाः। तथा विधधननिमित्तत्वमारण्यकांडे व्याख्यातं। यज्ञं वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धि
यावसुरिति। श्येनः सोमः। इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवता विशेषवाचिषु पादेषु सरमा सरस्वती ६५

दीयं ५

तिपठिते। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे। पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुरिति।
पवनं पावः शुद्धिः। पावका॥ के गेरिशब्दे आतोनुपसर्गे कः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं
यद्वा ऽनुनातीयार्थण्वुलि प्रत्ययस्थाने का त्सर्वस्यात इदाप्यसुप इ नीत्यस्याभावे तादात्तत्वं छांदसं ह्र
एवं सरः शब्दः सान्तिरसुनं नवादाद्युदात्तः। मतुप ङि। पापिचादनुदात्तत्वं। वाजेभिः। वाजशब्दो वृषा
क.५ दिवादित्वादुदात्तः। सघ वितं लं तवाद्यादृतिगणः। वाजोऽन्नमास्वितिवा जिन्यः क्रिया। अतइतिठना विनि
प्रत्ययः। ताः क्रियाः यस्याः संति सा। सरस्वती वाजिनीवती। छंदसीरइति मतुपो वत्वं। मतुपो ङीपः पिच
नानुदात्तत्वादिनिः प्रत्ययाद्युदात्तमेव शिष्यते। यज्ञं। यजयाचेत्यादिना नङ् प्रत्ययस्वरेणान्तोदा
त्तत्वं। वष्टु वशकांतौ। कोनोरनिष्याषः। अदिप्रभृतिभ्यः। शप इति शपो लुक्। निघातः प्रिया
कर्मणा वसु यस्याः सकाशा द्भवति सा धियावसु। भावकावविभक्ति रुदात्ता। बहुव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदमिति विभक्तिः स्वर एव शिष्यते। छांदसस्तृतीयाया अलुक्॥ द्वितीयामृचमाह॥ चोदयित्री इ
या.२ ति। सा सरस्वती सा यमिमं यज्ञं दधौ धारितवती। कीदृशी सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रे
रयित्री। सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानां अनुष्ठातॄणां चेतंती। तदीयमनुष्ठेयं। ज्ञापयंती। चो

मृ. नयत्यर

दायित्री। चुद प्रेरणे। ण्यंतात्तृच्। चित्वादंतोदात्तः। ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप्। तस्योदात्तयणो हल्पूर्वा
दित्युदात्तत्वं। सूनृतानां। ऊन परिहाणे इत्यतः। क्विचेति क्विपि सुतरां[illegible]नेप्रीयेयो। प्रियमिति। सूनृ इति
प्रियमुच्यते। तच्च नदृतं। सत्यं वेति सूनृतं। परादिश्छंदसि बहुलमिति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं। चेतंती। चिति
संज्ञाने। अत्र शपो ङीपश्च पित्वादनुदात्तत्वं। शतुश्चाद्युपदेशात्सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं। अ
वंतः स्वरः एव शिष्यते। सुमतिशब्दस्य मतुपि ह्रस्वचा नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं। तृती
यामृचमाह। महो अर्ण इति। द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च। तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां विग्रहवती प्रतिपा न्यां १
दिता। अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते। तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः। प्रभूतमुद
कं प्रचेतयति। प्रकर्षेण ज्ञापयति। किं चास्व स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि वि
राजति। विशेषेण दीपयति। अनुष्ठाने विषया बुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः। सरस्वत्या द्विरूपत्वं। यास्को
दर्शयति। तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवंतीति। एकशतसंख्याके ह्युदकनामसु अ
र्णः क्षोदः इति पठितं। एतामृचं यास्को व्याचष्टे। महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति ज्ञापयति। केतुना कर्मणा
प्रज्ञया वेमानि च सर्वाण्यभिप्रज्ञानान्यभिविराजतीति। महो अर्णः। महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सका ६६

प्र२

66

।स्तृत्रितत्वात्। अग्निमीळे इति सप्त सूक्तानि।। इति खंडे ब्राह्मणं।। कौसनः सुरूप कृत्नुमूतय इति षट् सूक्तानि ७ सं: २

रः। तस्य रुचो वा गुणाः। प्रातिपदिकस्वारणं तोदात्तः। एङः पदांतादतीति। पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतः पादमन्य परइति प्रकृतिभावः। अप्रवीयिर्यैः। उदक्तु छं न्यस्तु च्छायायां तुगागमश्च। क्रिया। प्रातिपदिकस्वारणं तोदात्तः।
विश्वशब्दः प्रत्ययांता आधुदात्तः।। इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः।।६।। ।। प्रथाममंडले द्वितीयेनुवाके चरिचारि सूक्तानि। तत्र सुरूपेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं। सुरूपेयादिकं दशर्चं सूक्तं सुरूपकृत्नुं दशोयनुक्रांतत्वात्। सर्ववन्मधुछंदयोगा यत्र स्यवानुवृत्तः। तान्येव ऋषिछंदसी इंद्र एछेति। तत्र व्याप्तिर्विलिंगदर्शनादिंद्रो देवता। अग्निष्टुवः पल्लदे ब्राह्मणाछंसिनः प्रातःसवने सोमवृद्धावाबापाथा। निसुरूपकृत्नुमूतय इत्याद्यानि षट् सूक्तानि इति। आधानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवल्ये अप्तिरन्नूशसीनो शस्तव्यानि उक्तं चाश्वोनाकेन। सुरूपकृत्नुमूतय इति त्रीण्येंद्र सानसिं रयिमिति सूक्ते इति। चतुर्विंशे दानि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाछंसिनः सुरूपकृत्नुमूतय इति विकल्पिकस्तोत्रियस्तृचः। होत्रकाणामिति खंडे मदेमेहि नो ददिः सुरूपकृत्नुमूतय इति स्तृत्रितत्वात्। अग्निष्टोमे विश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृत्नुमूतय इति क्षय्या। सुरूपकृत्नुमूतये इति सूत्रितत्वात्। नामतां सूक्तंगतो प्रथमामृचमाह।। सुरूपकृत्नुमिति। सुरूपकृत्नुं शो

तद्दोग यं मि१

भनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारं। इंद्रमूतये। अस्मद्रक्षार्थं द्यविद्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि आह्वयामः। आह्वा-
ने दृष्टांतः। गोदुहे। गोधुगर्थं सुदुघामिव। सुष्ठु दोग्ध्रीं गामिव। यथा लोके गोर्या दोग्धा तदर्थं तस्या निष्पुख्वे-
न दातव्यां गां आह्वयति तद्वत्। वस्तोरित्यादिषु नामसु द्यविद्यवीति द्वादश अहर्नामानीति पठितं। सुरूपकृत्नुं
करोतीति कृत्नुः। कृहनिभ्यां क्त्नुः। कित्वाद्गुणाभावः। तकारोपजनश्छांदसः। समासांतोदात्तः। ऊतये। अवतेः
र्धातारूठ् इत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति क्तिन्नुदात्तो निपातितः। सुदुघां। सुष्ठु दोग्धि
दुघा। दुहः कब्घश्चेति कप्रत्ययो हकारस्य च घकारः। कित्वाद्गुणाभावः। कपि पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण
उकार उदात्तः। सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिःस्वरत्वेन स एव स्वरः। इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिःस्वरत्वं चेति वा। समासः स एव। गां दोग्धीति गोधुक्। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिःस्वरत्वं। जुहूमसि। ह्वयतेर्लट्। उत्तमपुरुषबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्लुः। अभ्यस्तस्य चेत्य-
स्य कारे ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात् संप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं। हल इति दीर्घः। ततः श्लौ इति द्वि-
र्वचनं। अभ्यासस्य ह्रस्वः। श्रुवय्य ह्वः इदंतो मसीति इकारागमः। प्रत्ययस्वारेण मकार उदात्तत्वं। द्यविद्यवि।

३१

घोराद्युः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं। तस्य परमाम्रेडितं अनुदात्तं चेति द्विती
यस्यानुदात्तत्वं॥ द्वितीयामृचमाह। उपन इति। हे सोमपाः सोमं पातुं। नो अस्मदीयानि सवनानि सव
नानि प्रत्युपसमीपे आगहि। आगच्छ। आगत्य च सोमस्य सोमं पिब। रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो। गोदा
रतगो प्रद एव च यित्रुष्टे सति अस्मा निर्गा वा लभ्यंत इत्यर्थः। उपनिपात वाद्युदात्तः। सवना। सूयते
सोमएष्विति सवनानि। सुपां डादेशः हिलोपश्च। लिति तिप्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं। गहि बहुलं
छंदसीति शपो लुक्। हेर्ङित्वाद् अनुदात्तोपदेश यादिना मकारलोपः। अतो हेरित्यस्य प्राप्तौ छांदसत्वाय लुकि ग्रमे५
कर्त्तव्ये असिद्धवदत्राभादित्यानाकृतस्त्रीयामकारलोपोऽसिद्धवद्भवति। सोमपा आमंत्रितस्याचेति निघातः
ते५ । अस्य विद्यमानवत्वेपि त्वतीपि द्व्याःतिङ् तिङ इति निघातः। नत्वामंत्रितस्यापरांगवत्स्वरे नाविद्यमानत्वं असा पि·ते स्यास्य
मर्थ्ये न तद्भावात्। गां ददातीति गोदाः। क्विप्वेति क्विपं परमपि सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वाद्। तामनिनौं
क निर्दैनि पश्येति विवक्षि पि द्विक मास्तेत्यादिना ध्म। ताराकारस्य इत्वं स्यात्॥ रेवानीः रयि ईनन्नोम स्यास्ती
ति मतुप्। रुस्वन्तस्यां मतुबिति मतुबुदात्तः। छंदसीर इति वत्वं। रयिर्मतो बहुलं छंदसीति संप्रसारण
परस्य पूर्वत्वं त्विगुणश्च। मदः। मदेऽनुपसर्ग इत्यप्। पिबादन्तोदात्तः। तृतीयामृचमाह॥ अथ त इति। अथ
ऋच

मध्ये ऽस्मिंश्चाविद्याम वयं चौञानीयामः यद्वा सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयायां २

१८४

तः इति । अथ सोमपानात् अनंतरं । ८ । ईङ्यते तवांतमानां अतिशयेन समीपवर्त्तिनां शोभनमतिसुखा
नां वरूथानां लाभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिलाभाय वा स्मरेम इत्यर्थः । च मपिनाऽ तिमारव्यः । अस्मा
नतिक्रम्यान्येषां तत्स्वरूपं माप्रकथयाः किं वागहि । अस्मानवागच्छ । अथ निपात आद्युदात्तः । निपात
स्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां । अतिशयेनांतिकानां इत्यतिशायने तमप् । तमितांश्चेति तितादिलोपः । अंतोऽस्या
स्तीत्यंतिकः । समीपः । अत इनिठनाविति ठन् । निपाताद्युदात्तः । दूराकेरिर्षस्यस्त्ववसानं । नातिसमी
प्याकर्षस्य । पुनार्याय्यस्य समीपः स एव तस्यांतिकत्वं तमव चात् समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम वित्त
लिङि यासुट् । परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुडुदात्तः । पादादित्वात् तिङतिङ इति निघातः । सुमती
नां । मतिशब्दे मंतापिमंत्रिदृषेषपवमनविदभूविराउदात्त इतीकार उदात्तः । शोभना मतयः सुमतय ई
ति कर्मधारयः प्रत्ययः पूर्वपदप्रकृतिः स्वरापवादः । उत्तरपदप्रकृतिः स्वारणांतादात्तात्वं ताम उ
पि इदुस्वादं तादात्ताद्वि सुमतिशब्दात् परस्य नामो नाम न्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । रव्यः । रव्या प्रथन
इत्यस्य लुङि सिप्यस्य तिवन्निरव्यातेभ्यो ङितिन्नू रडादशः । आतोलोप इटि चेत्याकारलोपः । इत
श्चेतीकारलोपारुत्व विसर्गौ । न माङ्योगे इत्यडभावः । गहि गामेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि हे

शोभनमतिर्येषांते सुमतयस्तद्वीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोनञ्सुभ्यामित्यु
त्तरपदांतोदात्तः । ५

पुत्रादिकं आत्मनं तत्प्रयच्छतीति शेषः। तादृशमिदमिति सर्वान्वयः। पुनरपि कीदृशं। विप्रं मेधाविनं। असूतं अदिंसितं। ४

ङित्वादनुदात्तो पादाः शातिम कारलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादानादेरिति उम्र भवति। वसु
धीमृत्वमाह।। पारहीति। अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते। हे यजमान वेदं दृपारदि। इंद्रस्य सोम समीप
गच्छ। गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ। अस्मो हेतात्सम्यक् स्तुतवान् न वेत्येवं प्रश्नं
कुरु। यः इंद्रः स्तोतवयजमानस्य सखिभ्यः। नुचिद्यो वरं श्रेष्ठं धनं विप्र इत्यादि शु। वसुविंशतिसंख्या
केषु मेधाविनामसु विप्र विपश्चित् छाष्ट्रो पठितौ। विप्रं वृषादित्वादाद्युदात्तः। असूतं। अयं यस्य
वपदप्रकृतिस्वरत्वं। इंद्रशङ्खौ स्त्रौ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। सखिभ्यः समानख्याने दा
त्त इति समानो। उपपादख्यातेरिण् ङिदित्युक्तः। तस्य ङित्वादिलोपः। तत्सन्नियोगेन य
लोपः। उपपदस्योदात्तत्वं। समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति सभावः। अतः सखिशब्द आद्यु
दात्तः। प्रियतद्इति वरः। ग्रदृष्टदृनिश्चित्ये गमाप्नुयपु। तस्यापि चाद्युदात्तस्वर एव। पंचमीमृत्वमाह।
उतब्रुवंत्विति। नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः। उत ब्रुवंतु। इंद्रं स्तुवंतु। उत अपि च हे
निदः निदितारः पुरुषाः। निरारत। इतो देशान्निर्गच्छत। अन्यतश्चित्। अन्यस्मादपि देशा

तनिर्गच्छन्त। कीदृशास्त्विजः इंद्रे ईंडुवः। परिचर्यां दधानाः कवीनां। इत्थं शोभनं वधारणे। स वेदापरिचर्यां कुर्वंतएवंतिष्ठंति विद्यर्थः। निंदतीति निदः। निदिकुत्सायां। क्विपिनुम भावश्छांदसः। सुपोनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः। आमंत्रितत्वेपिवाक्यांतरत्वेनत्ववाक्यगतपदादपरत्वान्न निघातः। इत्याद्युदात्तत्वमेव। अन्यत्तु लिनीतिस्वयं यान्सर्वस्योदात्तत्वं। विदिथपिशब्दार्थयतिन न केवलमितः इतो निर्गन्त्याता पिनिर्गच्छात तिगम्यात। स एव धावत्वर्थयोः संबंध आरात तिगम्यात। स एष धावत्वर्थयोः संबंध आरात धुडाघोतान। सन्निधानत्व संबंधाधिकारविधीयात। आरत। अर्तिछंदसिलुङ् लिङ्लिट्इति लोडर्थे लुङ्मध्यमबहुवचनस्य तादेशः। सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः। ऋदृशोङि गुण इति गुणः। आडागमः। दधानाः। शानचवि वाम्प्राधर्मतोदात्तत्वं वा अभियाप रत्वाद्स्य स्तानामादिरिति आद्युदात्तत्वं। ड्डवः। नान्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः। इति ६९

इतिप्रथमस्यप्रथमपादे सनामावर्गः॥८॥ ॥८॥ सुरूपेति सूत्रकृ षष्ठी मृच माद॥८॥
उतनइति।ह अस्मकं नृणां उपकुर्यित रिंद्रवदंतु ग्रहात् अरिरुत्तशत्रवो पिनो अस्मा
न्सुनगान् शोननधनोपेतान् वा विद्युः। उयाह्वः। रुष्टायामनुष्या अस्मिन्मित्र नू
तावदंतीतिकिमुक्तव्यमितिशाषः। ततो धनसंपन्ना वयं इंद्रस्य शर्मणि इंद्रप्रसादल
ब्धे सुखे स्यामेति।नवमिव। मद्यमित्यादिषु ष्टाविंशतिसंख्याकेषुनामसुरयिं दत्रं न
गइतिपठितं। मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु रुष्टय इतिप
ठितं। उत एवमादीनामंतद्वयं तादात्नः। सुनगान् नगशब्दस्य ऋचादिषु पाठान् नसु
म्यामि ध्रुवरपदं तादौ तो दात्तत्वं बाधित्वा दयश्चे यद्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। संहितायां दी
र्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं। आतोटि नित्यमित्याकारस्यानुना

सोऽनगो इति षष्ठी। लोपः शाकल्यस्येति यलोपः तस्या ऋचौ २
सिद्धत्वान्न पुनः संधिकार्यं।२

सिकनात् अरिः वचन व्यययं वा वसुः। उच्यासु। वचपरि भाषणे इयस्मादाशीर्लिङि। मे
र्जुसा दशो लिङ्याशिष्यं ङि यङ्प्रत्यायवचनमित्यमागमः। गुणः। कि दाशिषीतिया
सुट्। छंदस्यनयाथ तिलिङादेशस्या सार्वधातुकत्वा ल्लिङ सलोपाऽन्तास्येति स
कारलोपः। आतायय आद्गुणः। आडा अर्धपादशत्वाद् सार्वधातुकस्वारणलिंगोनु
दात्तत्वं। अङ्प्रत्ययः स्वर एव शिष्यते। तन सह इकारस्य गुण एकादेशः। उदात्तेनोदात्तत्वं।
इय दात्तः। दस्मद सातपदहयद इयस्मादंतनाविण्यद्यादिषियुधीधिदसस्याद्य स्यस्योमक्।
पदात्परत्वादामंत्रितनिघातः। रुद्रयः। त्रि तु त्रो च संज्ञायामिति त्रि विमनुष्यनाम चायित
इर्यतादात्तः। स्यामा असञ्चुवि। अस्मा सा द्वोपः॥ यासुट्उदात्तत्वं। पादादित्वा दनिघातः।
शर्मीत्ति। शृ हिंसायां। दृनिस्सोडुः खमिति शर्म। अन्यान्यापि दृश्यत इति मननिर्॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन्। नड्वशि कृती तीट्प्रतिषेधः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। सप्तमीमृचमाह॥
एमाशुमिति। ईमिति निपातः। इदमर्थे वर्तते। हे यजमान आशवे। रुस्न सोमयागव्याप्ताय
इंद्राय ईमाभर। इमं सोमाहर। कीदृशं। सोमं आशुं। सवनत्रयव्याप्तं। यज्ञश्रियं। यज्ञस्य संपद्रूपं नृ
मादनं। नृणां ऋत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं। पतयत्। पतयंतं। कर्माणि प्राप्नुवंतं। मंदयत्सखं। य इंद्रो मंदयति
यजमानान् हर्षयति। तस्मिन्निंद्रसखिभूतं। यं सोमं मंत्र्यीति। हेतुवात। आशुं। रुपावाजिमिस्वदिसाध्य
शूभ्य उणिति उण्प्रत्ययः स्वरः। आशावद्युदात्तवत्। यज्ञश्रियं। समासस्य चेत्यंतोदात्तः। माद्यंत अनेनेति माद
नः। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। तस्य लित्वात्पूर्व आकार उदात्तः। गतिकारकोपपदात्कृदिति स एव
शिष्यते। पतयत्। पतेरदंतस्य चौरादिको णिच्। अतो लोपः। तस्य स्थानिवद्भावात् उपधाया वृद्ध्यभावः।
लटः शत्रादेशः। तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शबभावाद् अदुपदेशादिति निघाताभावे त्रय
याघृत्तत्त्वमेव भवति। आर्धधातुकत्वेपि सार्वविधयः छंदसि विकल्प्यंत इति णेरनिटीति णिलोपाभावः।
एवं मंदयत्सखेऽप्यंतोदात्तः। मंदयंती मंदयत्सखा सप्तमीति योगविभागात्समासः। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तमी
गविभागसमासैः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च। अष्टमीमृचमाह॥ अस्य पीचेति। हे शतक्रतो बहुकर्मन्

सूपिहै रुवादि तिवा५

त्वं ह चमस्य सोमस्य संबंधिनमंशं पीत्वा वृत्राणां वृत्रनामकासुरप्रमुखाणां शत्रूणां घनो ऽभवः। हंताभूः।
ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं संग्रामवंतं स्वकं प्रावः। प्रकर्षेण रक्षितवानसि। अस्येतीदमः शब्देन प्र
योगसमाये पुरोदेशस्थः सामान्येन दिश्यते। न त्वसन्निहितः सोमः परामृश्यते। अतो अन्वादेशाभावा
त् इदमोन्वादेश अशनुदात्तः तृतीयादौ विभक्तावादेशः। अतोऽसौ न अनुदात्तत्वं। किंतु। त्यदाद्यत्वे हलि लोपे
अकारः। प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इति। ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रै ६५
भ्य इति विभक्तिरुदात्ता। पीत्वापि बातः। क्त्वा प्रत्यये घुमास्थागापाजहातिसां हलि इतीत्वं। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। असामर्थ्या
न्दे: नुपसमासे क्त्वो ल्यबभावः। घनः। मूर्तौ घनः इति हंतेर्घनादेशश्च निपात्यते। काठिन्ये अप् प्रत्ययः। तदस्यास्तीत्यर्शआदि
इजं तः ५ वाजिनं। विन्वाहतादात्तः। वाजे ष्वित्यादिवाद्दं ला दात्तः। वाजिनं। इति प्रत्ययस्वरः।। नवमीमृचमाह तं
त्वेति। हे शतक्रतो बहुकर्मन्निंद्र। यथा बहुप्रज्ञा ... कर्इंद्रधनानां सामीप्ये संभजनार्थं वाजेषु युद्धे
षु वाजिनं बलवंतं त्वा त्वां गुण ... वाज यामः। अन्नवंतं कर्मः। रणाइत्यादिषु द्विचत्वारिंशसु सं
ग्रामनामसु पाठोस्ये वाजे अनु ... ति पठितं। अष्टाविंशतिसंख्याके धनंनामसु अंधः वाजः पाजः इति पठि ७१
तं। उरु तुवी इत्यादिषु द्वादशसु नामसु शतं सहस्रमिति पठितं। अपः अप्नः इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्या

मि गु १

किण्णकर्म नामस्तुशग्म क्रतुरिति पठितं। केतः कित्रुरित्यादिषिकादशसु प्रज्ञानाम सु क्रतुः असुरितिप
ठितं। वासर्वमनुदात्तमित्यनुदात्तो वामिः द्वितीयायाइति वादेशः। वाजेभिः। वज व्रज गतौ। वाजयति। गमयति।
शरीरनिर्वाहमाननिति वाजो बलं अन्नं वा ण्यन्ता करणेघञ्। तत्र त्रिस्वरस्यापवादे कर्षात्वतइत्युदात्त
त्वे प्राप्ते तस्यापवादत्वेन वृषादीनां च इत्याद्युदात्तः। वाजयामः। वाजोस्यास्तीति वाजवान्। तं क्रमेइत्यार्थ
तच्छब्दो लिट्। तदावष्टइति लिव। इष्टवत्सौ प्रातिपदिकस्येति नास्मिन्परतइष्टवद्भावाद्धिरिति लाकुगिति मतु
पो लुक्। देरित्यकार लोपः। लिवः। चित्यादाघुदात्तत्वं लिसार्वधातुकस्य स्वरेणाख्यातस्याप्युदात्तत्वं।
न ६ पादादित्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातः। शतक्रतो आमंत्रित निघातः। धनानां। नश्छिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः। स्ये:
सानायाउदात्तः। इत्यनुवृत्तौ ऊतियूतिजूतिसाति हेतिकीर्तयश्चेति क्तिन्नुदात्तः। दशामीमूत्र मादायो
रायइति। यइंद्रो रायो धनस्यावनिः रक्षकः स्वामी वा। तस्माइंद्राय गायत। हे ऋत्विजः। तत्प्रतीत्यर्थ
स्तुतिं कुरुत। इंद्रशाइंद्रः। महान्गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पारयिता। सुत्वतो यजमानस्य।
की ३ सखा सखिवत्प्रियः। रायः। ऊङिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः इति मतोरुदात्तत्वं। अवनिः। अव रक्षणगति
प्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवण स्वाम्यर्थयाचन क्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसादहनभाववृद्धिषु च

विर

इत्यस्मादर्त्तिस्तम्भ्यद्ध धम्यश्च विन्द्गभ्यो। निरियनिः प्रत्ययाघृदात्तत्वं। सुपारः। पृपालनपूरणयोरि
त्यस्माणिजं नाकर्त्तरि अनुवृत्तौ पवाघतु। वितश्यंता दात्तः। सुव्रतः। शत्रुरत्नुमो नघजादाइति वि
मक्तिरुदात्ता। परवा। समानस्य थोदात्त इतिरिण्प्रत्ययांतस्तासं नि पातेन यत्लोपः। सशाद्रुस्य सोदात्तः
डित्वाट्टिलोपः। तस्मै अदितिरियनुवृत्तौ यज्ञियज्ञिन निभ्यो डिदितितनोतरदिघ्र यवः। डित्वाट्टिलोप
तदूध प्रत्ययस्वरेणशा। इशाष्ट्र उदात्तः। त्यदादीघवं। एकादशउदात्तेनादात्तश्यकदात्तः। सावेकाचस्तृतीयादिविभक्ति
रितिविभक्तेरुदात्त प्राप्तौ प्रथमैकवचने अवर्णांतत्वं। नागाश्च सावर्ण्यइति निषेधः। इंद्राय। इंद्रशब्दोरन्प्र
त्ययांतो निपातितः। निवादाघृत्तः। कर्मणोयमभिप्रैति स संप्रदानमित्यत्र। क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमितिवच
नात् गानक्रियया प्राप्यत्वात् संप्रदानत्वेन चतुर्थी। इति। प्रथमस्य प्रथमाष्टमोवर्गः। ७। आ चेति द्वितीयं तुवा के
कस्याद्वितीयं दशार्च सूक्तं। सुरूपकृत्नुं दशोय नुवृत्तौ। आस्तु युंजंतीत्येवमनुक्रांतत्वात् ऋषिछंदोदेवता
विनियोगाः पूर्ववत्। विशेषविनियोगस्तु अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोयं तृचः। अति
रात्रे पर्यायाणामिति खंडे आ त्वेता निषीदतेत्येक कवानां तत्र प्रथमामृचमाह। आ त्वेति। उ राष्ट्रः। ज्ञिप्रार्थोनि ७२
पातः। घाभ्यामाङ्भ्यामन्वेत्तुमितशब्दो आम्यसनीयः। हसरवायस्विज्ञः। द्विप्रमस्मिन्कर्मणि आगत्य। आ
तं१

आदराभेस्त्यायः।१ दि २ इत ऐत्यागतो। घ्यचो तस्तिङः इति संहितायां दीर्घत्वं नि। निपातस्याद्यु
दात्तः।२

गच्छत। आगत्यैव निषीदत। उपविशत। उपविश्यैव इंद्रमभि प्रगायत। सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत॥ कीदृशाः
सखायः। स्तोमवाहसः। रहस्यं वदशानि स्तोमान् अस्मिन्कर्मणि वहंति प्रापयंति। आ तु। आ निपातत्वादुदात्तः।
सीदत। पाघ्राध्मेत्यादिना सादः सीदादेशः। सदेरप्रतेरिति संहितायां षत्वं। अभि। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति।
वर्जनान्यानि पदिकानोदात्तत्वं। स्तोमवाहसः। अर्ति स्तु। सु हु सृ धृ क्षि क्षु भा या पदि यक्षि नीभ्यो
मन्निति स्तौतेर्मन्प्रत्ययांतः स्तोमशब्दो निवाद्युदात्तः। स्तोमं वहंतीति स्तोमवाहसः। विहितश्चान्यत्र
छंदसीत्यसुन्प्रत्ययः। नञ्लिंगेनुवृत्ते। स्तउपधाया ह्रस्वः। उपधायाह्रस्वः। उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति अणो दिकस्वरात्समास आद्युदात्तः॥ द्वितीयामृचमाह॥
पुरूतममिति। सखायाः प्रगायतेति। पदद्वयमत्रानुवर्तते। हे सखायः ऋत्विजः। सचा। सहये सार्वे
सह। यद्वा परस्परसमवायेन स्तुत अभिष्टुते सोमे प्रवृत्ते सति। इंद्रमभिप्रगायत। कीदृशमिंद्रं।
पुरूतमं। पुरून् बहून् शत्रून् तमयति ग्लापयतीति पुरूतमः। पुरूणां। पुरूणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां
धनानां ईशानं स्वामिनं। पुरूतमं तमु ग्लानाविति धातोः स्पर्धतान्यथा घवि विवादे तत्पदान्ते पि उत्तरपद
प्रकृतिः स्वरं बाधित्वा परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। पुरूणां। पॄ पालनपूरणयोरित्य

स्मात् ऊरित्यनुवृत्तौ दृन्निर्दिं व्यधिगृविधृषिदशिभ्यः इति ऊ प्रत्ययः। किद्वाज्जुणनिषेधस्तदो ष्ट्वमूर्व
स्येत्यूकारः। उरण् रपरः। प्रत्ययस्वरांतोदात्तः। पुरुशब्दः। अतो मतुपि रुस्वादांतोदात्तात् पुरुशब्दान् पर
स्य ना। मानामन्यतरस्यामित्यंतोदात्तं च। ईशानं। ईश ऐश्वर्ये इति धातोरनुदात्तेत्वात्। परस्य शानः। लसा शा ३
र्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। दृन्संभक्तौ वित्यस्मादृश्चर्ल्लोर्ण्यन्तात् कर्तरि विधे दिवृन्नू एवग्रहणं नवृङः। ति
स्वरितइतिप्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडिवंदवृशंसदुहां ण्यतः। ईण्यंदंतस्याद्युदात्तत्वं। यतोणाव इत्यत्र तु ण्यतो नाप
ग्रहणं न भवति। तस्य ह्यनुबंधकत्वात् एकानुबंधकग्रहणे न द्व्यनुबंधकस्येति ग्रहणात्। सवा षष्ठसम
वायाधात्वादेशः षः सः। संपदादिभ्यो भावे क्विप्। तृतीयैकवचनं। धातुस्वरेणाद्युदात्तः। सर्व
विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न्यायेन सावेकाचस्तृतीयादिरिति स्वरो न प्रवर्तते। सवेत्यस्य निपातत्वे पदे स्य शिष्टमाद्यु
दात्तत्वं। तृतीयामृचमाह॥ सघानइति। घ शब्दः अवधारणार्थो निपातः। सार्वे स्तद्धिदिः संबध्यते। सह
स एवेंद्रः सर्वमंत्रोक्तगुणविशिष्टोऽनोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंधे आभुवत्। आभवतु
पुरुषार्थसाधयत्वित्यर्थः। सएव रायधनार्थमाभुवतु आभवतु। सएव पुरंध्यां योषित्याभुवतु यद्वा बहु
विधायां बुद्ध्यावाभुवतु। पुरंधीर्बहुधीरिति यास्कः। सएव वाजे भिर्दायैरन्नैः सहानोऽस्मानागमतु। १३

आगच्छतु। घृषादयो अनुदात्ता इत्यनुदात्तः। संहितायां रुविनु उद्धमकृतात् ऊ ऊतो रुष्याणामिति दीर्घः। यो
गविधातौ त्रिच्चादाद्युदात्तत्वं। सुवतु सूयातु। भव तराशीर्लिंगि परात्ता लिङ्याशिष्यडि घञ् प्रत्ययः। तस्य नित्वे डि२
न गुणाभावाद्भवज्जादयः। किदाशिषीति यासुट् न भवति। अनित्यमागम शासनमिति ङिति ङ इति निघातः। ऊडिदं
पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्य इति रायश्च्येतस्य विभक्तेरुदात्तत्वं। पुरं ध्यां। पुरं ध्याः। पुरं धिं पुरुषीः। इषो दशादिवाउका
रस्य अमादेशः। ईकारस्य ह्रस्वश्च। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्याद्युदात्त
त्वं। अथवा पुरंधारी संधियात्तस्यामिति कर्मण्यधिकरणे वति प्रत्ययः। अन्तकुछंदसः। नित्विषयस्यानिसं
नस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः। दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। गमतु। गाम। लेट् इत्तिप्। इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति इकारलोपः। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। लेटो लाटावित्यडागमः। आगमा अनुदात्ता इ
ति तस्यानुदात्तत्वे धातुः स्वरसैवाशिष्यते। वाजेभिः। दृषादियाद्युदात्तः। चतुर्थीमृट्चमास्। यस्य सं स्व
इति। सम सुषुद्धे ष्यस्यां देवस्य संस्कृतरायपुक्तौ हरीद्धे आत्मोशात्रवो नदृएवते। नसं प्रजज्ञां। रथम
श्वो वद्धद्धापार्लयंत इत्यर्थः। तस्मादिंद्रायत संभाषार्थे प्रेस्त्र चिजोगायत। स्तुतिं कुरुत। रणाइत्यादि षुष्व
टवचारिंश सुसंग्रामनामसु समम सुस मरणे इति पठितं। संस्कृते सम्पकृतौ एतानि संस्थितारथ्यः। आतश्चो

दृति ५ त्रि उ० २ नि २ पि २

पसर्ग इति कप्रत्ययः। तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। वृधातोः। प्रत्ययस्वरेण आकार उदात्तः।। शी सति शिष्टस्वरब
लीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः। तिङ् इति निघातो न भवति। यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात्। पंचमी निर्देशोऽप्र
त्ययवदितपित्कार्यमिति शिष्यते। द्वरतो रथमिति द्वरी अर्हो श्वौ इयंतु हृतो रु विशिरुदि हृति विदिकी त्रिघ्निशे
74 तीन्प्रत्ययः। निघादाद्युदात्तत्वं। शत्रवः। शातिः। सौत्रो धातुः हिंसार्थः। रुशीतिभ्यां क्रुन्। निघादाद्युदात्तत्वं।
तास्मै सा। वकारः विभक्तिरुदात्तस्य न गोश्व साववर्णेति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकस्वर एव। पंचमी मृडमादि। सु
73 तपाव्न इति। ग्रामसोमासः। आस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपाव्ने। अभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे इन्द्रा
र्थं वन्त्वृथ्य। नस्य पातुं वीतये लक्षणार्थं यंति। तमेव प्राप्नुवंति। कीदृशाः सोमाः सुता अभिषुताः शुचयः शो
पवित्रेण शोधितत्वात् शुद्धाः। दध्याशिरः। अवनीयमानं दधि आशीः। वृषि घातकं यषां सोमानां ते दध्या दौ ५
शिरः। सुतपाव्ने सुतं पिबतीति सुतपावा वनिपः। पित्वाद्धातुः स्वर एव शिष्यते। समासस्येति यातदुत्तरपदप्र
कृतिः स्वरत्वं बाधित्वा तदुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं। शुचयः। शुचि दीप्तौ। इयंतु हृतो। इगुपधात् किदिति इन्। कि
त्वाल्लघूपधगुणाभावः। निघादाद्युदात्तत्वं। वीतये। वी गति प्रजनकांत्यसनखादनेषु। अस्मान्मंत्रे वृषेष ७४
पचमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिनुदात्तः।। सामासः। श्रुत्वा निषावा। अति ग्रु स्तुक् स्वृद्दीयादिना

नि ३

मन्त्रनित्यादाघ्र्दात्तः। आङ्गासर स्मुगियस्तुगागमः। दध्याशिरः। दधातिपुष्णातीति। दधिद्रुधान्स्र्यारण
पोषणयोः। आद्गमहनजनः किकिनौ लिङ्वतिकिन्। लिङ्वद्भावाद्विर्वचः। कियादाकारांसो लोपः। निया लो
दाघ्रदात्तत्वं। सृप्तिंसायांस्रुणोतीति दिनस्ति। सोमेऽवनीयमानं सत। सोमस्यद्रुवावाविकंरसं। रुजी ष
यप्रद्युक्तेनी रसं दोषांवयाशीः। किपिस्रुतरद्धानारिती यं वद्दध्याव। आशीयवी सोमानां त दध्या। शिरः।
बज्जघ्री लो सर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। इति प्रथमस्य प्रथमे नवमोवर्गः॥८॥ आवेतिस्रूक्तेष सोमस्रुवमाह॥ तं सु स्य१
३, ८६ तस्पपीतवद्ध्द्रति। सुकृतोशोन्ननकर्मनुशोत्तनप्रकृत्वाहा। इहेदं इत्वं सुतस्यानिभृतस्य सोमपीतये पा
नायं जिघ्वायदेवस्तु जिघ्नीर्यंच सघसास्मिन्नेत द्वाणत्राद्धो अजायथाः। अन्ति वृद्धो सादन सुतो रः।
पीताया पापानस्य यस्मान्स्तोगापापवो नावइतिक्तिन् घमास्ले यादिनाई त्वं। तस्यनिपेपिव्य त्ययेन प्रत्य
योदात्तत्वं। उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमुत्रापि वा योजनीयं। सघः। परुत्परारीती समानस्नीचर्ये
८२ समानस्य सभावो घश्च प्रत्यया यानिपात्याता प्रत्ययस्वारणोदात्तः। वृद्धः। वृधु वृद्धौ। उदितावतिक्त्वप्रत्याय
इत्यैविकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेतिनिष्ठायामिट् प्रतिषेधः। प्रत्ययस्वारलोदात्तः। ज्येष्ठ्या याज्येष्ठस्य मा वा
ज्येष्ठं। सुगवदमवाललताद्दिग्यैकमानिवतिष्य। त्रित्वादाघ्रदात्तः॥ सप्तमी मृत्वमाह॥ आचाविशां येतिन्त

ऋ १

इंद्र त्वां सोमास॒ः । सोमा आविशंतु । आभिमुख्येन प्रविशंतु । कीदृशाः । सोमा आशवः सवनत्रयायविंलृतितिक्लित्यो
व्याप्य स्थिमंतः । कीदृशा इंद्र । गिर्वणः । गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेषो । गिर्वणो देवो भवति । गीर्भिरेनं वर्ध- न २
यंतीति यास्कः । तथाविधा हे इंद्र तानेव प्रवेतासु प्रसन्न हे इंद्र त्वा नायशं सुखकृपाः । सोमाः संतु गिर्वणः । गृणंतीति
गिरः स्तुतयः । गृ शब्दे । क्विपि कृते इत्वालो रिती त्वं परत्वेन गीर्भिर्वन्यतां संभज्यत इति गिर्वणाः । वन षण संभ-
75 क्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधातुभ्योऽसुन्निति असुन् प्रत्ययः । प्रवेतम्सा बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अष्टमी स्व-
मात् । त्वां स्तोमा अवीवृधन्निति । आल्शीन् कृतो बहुकर्मन् । बहुप्रज्ञं भवंद्र त्वां स्तोमाः समागानां स्तोत्रा त्वामवी-
वृधन् वर्द्धितवंतः । तथा बह्वृचानामुक्थ्याः शास्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत् । तस्मादिदानी-
मपि नो अस्माकं गिरः स्तुतयः त्वां वर्द्धयंतु । आत्मन् वृद्धं कुर्वंतु । स्तोमामनो निवाद्य घृतान्नः । अवीवृधन्
वृधु वृद्धौ । ण्यंतात् त्रुङि विङि [illegible] दिनि वृधरूपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादंतरंगोपि गुणो बाध्यते ।
द्विर्वचनहलादिशेषसन्वद्भावचंक्रियादागमाः । उक्थ । उक्थानि पातृतुदविविरिचिसिचिभ्यः थगिति वाच-
स्थकृ प्रत्ययः । तस्य किंचासंप्रसारणं । सेउक्थे सि बहुलमिति भिस्लोपः । न लोपः थप्रत्ययस्य नेलो दात्तः
असामर्थ्यादामंत्रितस्यापि न परांगवद्भावः इति । नाघृदातत्वं । वर्द्धंतु । अंतर्भावितण्यर्थात् वृधर्वत्य्ये ७५

दी ३

३ मितिशूर्वत्रा४ त२ नवितव्यं ५ प१

येनपरास्मैपदं ॥ नवमीमृत्वमाप्त । अहितो तिरिति । इंद्र हमं वाजं सोम कृत्तं त्रै सा नत । संनजुतां कीदृश
मिंद्रः । अहितातिः । अहिंसितः रक्षणः । कदाचिदपिरक्षोन विमुंचती त्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रीणिं । प्रत्नातो
विरुतिभुवव र्त्तमानत्वेन सरुत्व संख्याभुक्तं । यस्मिन्वाजे विधानि सर्वाणि पोंस्या । पुंस्त्वानि बलानि वर्त्ते
ता ताहृशं वाजिनि सि सर्वस्त्रि यों ऽश्वयः । अहितातिः । नत्रुहिंसाया । इत्ययं धातुः । अकर्मकः । तस्य व कर्मभा
वादधिकरणे नावकर्त्तरिवा क्त प्रत्ययो नतदिहयदिकर्त्त यधिकरणेवा स्यात । तदातयोरर्थयोरर्थप्रत्यय ।
स्याविधानात्हितयइत्यनुवृत्तोनिष्ठायामण्यदर्थ इतिदीर्घणन्नवितव्यं । तथाव हितयोदीर्घादितिनिष्ठा
नत्वे अहीतेति स्यात । नचहितति । अथन पुंसके नावकृत इति नावपरः । हितशाह्नगृह्यते । तदातस्य
ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इतिनिषेधा दीर्घो नत्व योर नावात हितिमितिसिध्यति । तदातु नञ्तत्पुरुषः । प्रत्य
तत्वा त्तीसितिन विघते । हितमात्रति ब ऊद्री हितो नवितव्यं । तथानञ्सुभ्यामिषु त्तरपदांतादात्तत्वं स्या
त्तांधुन रूतिशष्ट नबऊद्री लोप्तर्वपदप्रकृति स्वरत्वेन म एव स्वरास्ति षिता इत्यजिमत माघक दात्तत्वं नसि
द्ध्यदिति । सत्यं । अत एवात्रहि धातुरंत नावविनण्यर्थी गृह्यात । तन सकर्मकत्वात् कर्मण्येषा निष्ठा तत
श्चाण्यदर्थ इतिनिषेधा दीर्घो निष्ठानत्वं वन न विष्यति । तथाव नञ्तत्पुरुषेन हिता अहिं यते त्यर्थः । त

विरिक्लिरिषि
ति

त्रवाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं। पुनः कृतिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्थास्यतीति न
कोपि दोषः। रिहिक्लिरिषिक्लिश्लिषिविजिरिपिशाल्हृडिभ्यां सायां। इति क्लिशोतर्हिंसार्थस्य वाक्यमेतन्निष्ठा।
तथा च अहिंसितापूरिष्यर्थी। उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः। सनेत्। वनषणसंभक्तौ। तो वादिकः।
वाजं वृषा दिवा दाघृदात्तः। इंद्रस्तो निवाता घृदात्तः। सहस्रिलां सहस्रम स्यास्ति। अत इनिठनौ प्रय
५ स्वरः यौ विश्वानि विशेः कनि निच्चादाद्युदात्तः। पुंसकं मीलिपो स्यानिद्रान्तणादेराकृतिगणत्वात्कुणववन्न
लणादिभ्यः कर्मणि वेति षेत्। त्रिवादाघृदात्तः। द्वितीयो बहुव्रीहिस्पर्शपांसु। गिर्यादिना डादेशः। नञ ठ
स्त्रीपुंसात् पांसे स्नात्रो लव नादियनेन धान्यानां भवनान्क्षेत्रे खञ् इत्येतत्पर्यंतस्य प्रपथ्याचर्यैश्च नञ्ञै स्न
मो विधानाद्यथा पुंसो पद्यं पोस्न। पुंसश्च आगतः। पोंस्नइयादि तद्धत्पुंसो भावः। कर्मत्वे त्वस्मिन्नप्यार्थिषोजं बा
धित्वा पोस्नानीये वक्तव्यं तथं। कथमुच्यात। पोंस्या निद्रुतिजयता। आ वत्वाद्रिति स्त्रत्वे वादिर्योषि निर्दिष्टा न४
द्र लणस्वह्लत्पर्यंतेरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वे जोः समाकशः। एवं तत्वेवशस्त्रान्नस्नजोरपि
अपास्या त्या दिभिः समावशएव। न बाध्यबाधकभावः। दशामी मृत्व माह। मान इति। हगिर्वणः। इंद्रमत्
विरोधिनो मधुष्याः नो अस्मदीयानां तनूनां शरीराणां मा निर्हुडहन्। अनिताव्रो हं माकुड्डिः। ईशानः ७६
त्ये३

समर्थस्य। वधं वेरिरिः संपद्यमानं यवयास्मत्। इत्युक्तरूपा। मन्त्रष्ठाः इत्यादिषु पंचविंशति संख्याकेषु
मन्त्रेष्वनाम सुमन्त्रा व्राता इति पठितं। मन्त्रात्र सिंहासि मृगेण्या मिदमिन्द्र स्पृध्व विघ्न्यः तन्निति तन्ना निघा
दाघकृतान्तः। अग्नि एवमादीनामंतः। ऊडुहन्त द्रुहजिघांसायां। लिंगर्थे लिङिति प्रार्थनायां लट्। तस्य झि
झोंतः। इतश्चलोपः परस्मैपदेष्विती कारलोपः। शपो लुक्। सार्वधातुकमपिदिति तिङो ङिद्वाद्व्रहः पध
गुणाभावः। तत्स्वनो। असामर्थ्या ज्वपरा गवक्रावः। इंद्रगिर्वणः गतं। ईशानः धातारस्तु ते चाछाणाउ
क्लिसार्वधातुकानुदात्तनये धातुः स्वर एव शिष्यते। यवयायो तत्त लिति विसंज्ञा। इर्वको विधिः। अनित्य इति
वृद्धिर्न क्रियते। अथ वायो नाति यवः। पवाधव्। यवं करोतीत्यर्थे तत्करोती तदाचष्ट इति णिच्। इष्टव
द्भावात् टिलोपः। तस्य स्थानिवद्भावात् वृद्ध्यभावः। वधं। हन्यवधइति नाव अप्। तस्य नियामनां तादा
तव धानुत्तिशः। उदात्तनिवृत्तिः स्वरेणाप उदात्तत्वं॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः॥१०॥ ॥ युंजंतीति द्वि
तीयानुवाकस्य तृतीयं दशर्चं सूक्तं। सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युंजंतीति सूक्तस्य मंत्रसं
ख्यान्हषिछंदो देवतानि विनियोगाश्च इत्येतत्सर्वमवगंतव्यं। दशार्वतस्मिन्सूक्ते आद्यस्तिस्रो
तिमाबेर्येताश्चतस्त्रं ऋचः। आदहस्येतो बद्धथी मारुत्यः षष्ठ्यो मारुत्यः। तासु मध्ये वीलुचिदारुजिद्भि
रित्येतां हिस्रौ मारुत्यो सप्तमो ऐंद्रावपि भवतः। तदेतत्सर्वमनुक्रमतिकायामुक्तं। सुरूपसूक्तेनुक्तं दशा

उ युंजंत्याद इत्येताः षण्मा रुत्यो वीळु चिदिं द्रिळो त्वं द्योसो चेति । एतस्मि स्तके युंजंतीय स्तोत्र स्य
तीयरात्रिपर्यायब्राह्मणाछंसिनि निरूपः । तथावा तिरातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योग याग तस्त
रं युंजंति ब्रध्नमरुषमिति स्तूचितं । तत्र प्रथमामृचमाह ॥ युंजंती ॥ इंद्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्व
र्यं चाग्नि वाय्वादित्यात्मना त्रिरूपेणावस्थाय उपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितं । अरुषं । अहिंसकं ज्वलिता
ग्निरूपेणावस्थितं । चरंतं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं । परितस्थुषः । परितावस्थिता लोकत्रयवर्तिनः
प्राणिनो युंजंति स्वकीयकर्मणि देवतात्वेन संबंधं कुर्वंति । तस्येंद्रस्य स्वरूपविशेषभूता रोचना नक्ष
त्राणि दिवि द्युलोके रोचंते । प्रकाशंते । अस्य मंत्रस्योक्तार्थः परत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं । युंजंति
ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अ
ग्निमेवास्मै युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह । इमे लोकाः
परितस्थुषः इमानेवास्मै लोकान्युनक्ति । रोचंते रोचना दिवीत्याह नक्षत्राणि वै रोचना दिवि नक्षत्राण्येव
वास्मै रोचयति । पंचविंशति संख्याकस्तोम महन्नाम महत्त्वं ब्रध्न इति पठितं । आदित्यस्यापि महत्वाद ७७
ब्रध्नत्वं । युंजंति । अयं तत्र च य स्वारणाघदात्तं । ब्रध्ने प्रातिपदिकांतात्तः । अरुषं । उष रुष रिष हिंसा

साधा। रो षतीति रुषः हिंसकाः इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः प्रत्ययः स्वरलोदात्तः। न संति रुषा यस्यासावरुषः
न ञ्सुञ्याम् इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। प्रामिसर्वश इति पूर्व रूपे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं वा वर
तं। शपः पित्वादनुदात्तत्वं। शा उथलसार्वधातुकस्यारण धातुः स्वरएव शिष्यते। न स्तुषः। निष्ठवे। लिटः
टः क सुरादेशः। वस्वेकाजाद्धसामिति इट् मंतरंगमपि वाधितं। वासंप्रसारणं। संप्रसारणाश्रयं बलीय इ
ति। सिप स्त्रिरतोपित्वांद सोः संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। वसोः प्रत्यय स्वरेणोदा स्वरे ५
त्तत्वं। रो वंत। तिजे ल सार्वधातुकस्याचानुदात्तत्वं। शपः पित्वादनुदात्तत्वं। धातुः स्वरएव। रोदसी। अनुदा
त्ततस्यहसादेरिति धुवुयुस्वोरनाकौ विभ्यदेशः घनादेशः। वितृ इयं तादात्तत्वं। दिवि। ऊडिदं इत्यादिना ८१
विभक्तेरुदात्तत्वं। द्वितीयामृचमाह॥ युंजंयस्येति। अस्यत्र्ह्य आदिशब्दः त्रतिपाघस्यादियादिष्ट त्रिलिंः।
तत्र तत्रावस्थितास्यं इत्यस्य रथ्यपुरी एतदैन्द्रामानौ धावाप्योरथायामा युंजंति इंद्रसंबंधिना अश्वायाहरि सा ५
नामतं। हरी इंद्रस्याराहिता इतिपठितत्वात्। कीदृशोहरि। काम्या। कामयितव्यौ। विपक्षसाविविधपक्ष
सी रथस्य पार्श्वौ। यायारस्तायोस्तोविपक्षसौ। रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः। शोणा। रक्तवर्णौ।
धृष्णू। प्रगल्भौ। न्वाहसा। नृणां पुरुषाणां इंद्रनासारथि प्रभृतं ना वाढारौ। अस्य त्र्ह्य मित्युक्तस्य परामर्शा
दिदमोन्वादाशः शानुदात्तः। तृतीयादि विभक्तौ। शिवा सर्वादेशोऽनुदात्तः। विनाक्ति रुतान्तेवति सर्वानुदात्त

वां काम्या। कमुकांतो। कामर्सिडि॰ कामयात। रावायन्नो। तिस्वरितापवादश्चेनयतानाव इस्याद्युदात्तत्वं। स्तु
पां सुलुगितिद्विवचनडादेशः। रु रतो रथमितिरुरी। रुवीशीत्यादिनाइन्। निचादाघुदात्तः। विपद्दृसा। पविव
विच्यां सुटश्चेति पचेरसुन्नसुडागमः। विनिन्निपट्टसी तिपार्श्वीयो यया। स्तो। विशाङ्गो निपातश्चाडुदात्तः। स्व
पदप्रकृतिः स्वारण सएवशिष्यात। द्विवचनस्य डादेशः। रथे रमं तस्मिन्निति रथः। रमुक्रीडायां। हनिकुषि
नीरमिका शिभ्यःक्थन्निति क्थन्। किचाद्युदात्तापादशाच्यादिनामकारस्यालोपः। निस्वारणाघुदात्तः।
शाणा। शात्प्र वर्णगत्योः। गमनकरणचात करलेख्वसा। निचादाघुदात्तः। सुपां सुलुगितिडादेशः। धृसृ
। त्निखृषाप्रागल्भ्ये। त्रसिगृधिधृषिक्षिपिक्नुः। कियाकुणापावः। प्रत्ययः स्वरः। नवाहसा। नूनं वहत इतिव
हुः वं हितावन्यः छंदसीयसुन्। लिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः। निलादाघुदात्तः। रुडुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वेन
सएवशिष्यात। तृतीयामृक्समाह। किंतुरुण्वन्निति। हमर्याः। मनुष्याद्दमाश्चर्यं पश्यात्स्ययक्षहारः। कि
माश्चर्यमिति तिलङ्याता। आदित्यरूपोयमिंद्रः। उषङ्गदीहाके राश्मिभिः प्रतिदिनमुषः कालेवासंभूयाजा
यथाः। नर्पपघत। अथवा। सूर्यस्येवास्तसमायमरणमुपवर्यचत्यायनबद्धवचनं हवासं बोधनं रुयात। दे
मर्यप्रतिदिनं चमजायथाद्वितीयार्धं। किं कुर्वन्। अकेतवे। रात्रो निद्रानिवृत्तचेन प्रज्ञानरहिताय प्राणि ७८
नाकेतुं केतुत्व नूज्ञातः। प्रज्ञानं कुर्वन् आपेशसे। अ रात्रोत्र्यंधकाराहतत्वे नानाभिव्यक्ताद्रूपरहितायपदार्थाय

शर

दि३

यद्यपि तद्रंधकारनिवारणेन न पिशो रूपमस्ति यद्यपि मानं कुर्वन् पिश इति रूपनाम॥ पिंशतेरिति यास्कः। औ
णादिकः। पेशस इति वक्तव्ये षष्ठ्यर्थे द्वितीया॥ कृदुत्तरं प्रातिपदिकस्वरः। रुण्वन् रुवि हिंसाकरणयोः।
श्वा लटः शत्रादेशः। इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः। कर्तरि शप्। पिब्रा ... विकरण्यो रात्रिति उप्रत्ययः।
तस्मिन्नियोगे वकारस्य साकारः। अतो लोप इत्यकारलोपः। तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणो
न भवति। अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। अकेतवे बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। पेशः।
नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः। मर्याः। छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ ... निपातितः। आमंत्रितनिघातः।
असामर्थ्यात् पूर्वस्य परांगवद्भावः। अपेशसे। नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। सं। निपाताद्युदात्ताः।
उषद्भिः। उषर्बुधः। उषसा। रश्मिभिः। लटः शत्रादेशः। पिब्रात्। यायनशः। सार्वधातुक
मपिदिति तस्य ङित्वाल्लघूपधगुणो न भवति। शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। उपरिष्टात् रुडुपदेशाद्वा सार्वधातु
कत्वं। एकादेश उदात्तेनोदात्तः। अजायथाः। अजा। यते व्यायपुरुष व्यत्ययेन निघातः॥ वत्सुशीमृवमाह।
आदह इति। अत्रास्ति विशेष नियोगः। वत्सविंशोऽत्र निपातः सवानब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे आदह स्वधाम
न्विति निविद्धानं द्वेण संदिष्ट सह्स्य का। अयं टव पलड। स्तोत्रियसंज्ञकः। तथा वस्तुवितं। वत्सविंशति ले
ताज नि स्तोतिरखंडे इंद्रेण संदिष्टसे आदह स्वधामन्विति का द्यावनि। यद्यप्येतदिंद्रस्तुतं तथा प्यादह स्वधादि

तरपदां५

वेद लोके नेप उक्षाती गर्भाकारः

शुभ्र मरुतो वर्धंति । पायेत्तिं ऋभम रुत इत्यनुक्रमणिका या मुक्तवान् । आदित्यमानंतर्यार्थे निपातः ।
आद्वित्यवधारणार्थः । आदहस्वधामित्तिरनंतरमेव स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं । वानुलक्ष्य म
रुतो दवागर्भमेरिरे । मेघमध्ये जलस्य कर्त्तारं प्रेरितवंतः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वंतीति दर्शयितुं पुनः शब्दः
प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः । यज्ञियं यज्ञार्हं नाम । दधानाः धारयंतः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृक्षान्या इत्यनया
दीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यत्र भाष्यंते । अंध इत्यादिषु अष्टाविंशतिसंख्याकेषु अन्ननामसु । अंकुरसः
स्वधा इति पठितं । अर्ण इत्यादिषु एकशतसंख्याकेषु उदकनामसु तजः स्वधा अन्तरमिति पठितं । आत् अ
ह । निपाताव्याद्युदात्तौ । स्वधा । सुं आदक्षाती । निः स्वधा । अतो उपसर्गकः । इ उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्र
पुनः शब्दो निपाताद्युदात्तौ । गर्भस्य भावो गर्भत्वं । प्रत्ययः स्वरः । एरिरे । अंतर्भावितण्यर्थादीर
गतौ । विधयस्मादनुदात्तेतः । परस्य लिटो झस्य इरेच् । चित्वादंतोदात्तः । सह सुपा इत्यत्र सुपा इति योगविभा
गात् डास सह ति ङ समासेपि समासस्यांतोदात्तत्वं । इ आदिश्च गुरुमतो नृच्छ इत्याम्न भवति । मंत्रे घात्
अद्रशब्दयोगात् निघातत्वाभावः ॥ उपस्य परस्य तापि संज्ञायामिति निषेधात् दधानाः । शानचश्चित्वादंतो
दात्तत्वे प्राप्ते अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यज्ञमर्हतीति यज्ञियं । यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ इति घप्रत्ययः । आ
यनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनामिति यादेशः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः ॥ पंचमीमृचमाह । ७५

रवा आ

वीळुं विदिति। आस्तिकिं विडुपाख्यानं। पलिलिद्धि वयो काजावो पहूता। अंधकारप्रदिप्ता:। ता
ध्यंत्रो मरुद्भि: सहायजेति। एतश्चातुक्क मलिकायां स्ह वितं। पलिलिनिरम्भुरे निरूढरूढागा अर्वेडुंम
रमाँ देवश्रुनी इंद्रेलाप्र षितौमश्रुत्रि: पणयामीन्द्री यंत: प्रोवु रितिमंत्रांनारवदृष्टां ततयास्त वितं। नि
रुद्धा ञाप: पलिनेवगावहतिता दत्तडुपाख्यानूमत्ति। प्रह्योच्यात। प्रहा। इंद्रवीळुवितांहृढमपिडुमभ
स्थानं आरुजत्रुजि:। भंजा क्रीर्वादितिरन्यत्रायतुं समर्थैर्मरुद्भि: सदितिं गुहा वितं। गुहायामपि
स्थापिता:। नुस्त्रियागा:। अन्वविंद:। अन्विष्य लब्धवानसि। उज: पाजइत्यादिषु अष्टाविंशति
संख्याकेषु बलनामसु दृष्टः: वीळु। वीळ्वा। इति पठितं। नवसंख्याकेषु नामसु आग्नियात स्त्रात्रचि
या इति पठितं। वीळुप्रातिपदिकस्वर:। विश्वादिरनुदात्त:। आरुजत्रुजि:। रुजोभंगइत्योणादिक:।
कन्तुर प्रत्यय:। किंचाकुणाभाव:। विचादंतादात्तत्वं। समासकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। गुहासस
प्तम्या डादेश:। यामादीनां वच्चाद्युदात्त:। वाक्रिलि:। वाहि भ्रिषुश्रुरुहलाच्चरिन्यो निरिति वाहेर्निप्रत्य
य:। निचादाघन्त:। अविंद:। मुचादीनामिति नुमागम:। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त:। वसंतीच्य
त्रिया: वास: कर्तरि रिश्चैकृप्रत्ययकृय:। षच्चाभाव श्च वाकुलकाहृहनीय:। उक्तंहि। यत्र पदार्थवि
य

शोषसमुच्छंप्रन्युयतः। प्रकृतिश्चतद्रूपमिति ईकारः प्रत्ययः स्वरणोदात्तः॥ इतिप्रथमस्यप्र
थमेएकादशोवर्गः॥ बा युंजंतीतिसूक्ते अष्टमीमृचमाह। देवयंतइति। देवयंतो मरुत्संज्ञकानदे
वान्इच्छंतो गिरः। स्तोतारः। ऋत्विजः। महां। प्रौढं मरुद्गणं अच्छ। प्राप्तुं अनूषत। स्तुवंतः॥ कीदृ त
शं मरुद्गणं। विदद्वसुं। विदद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैः। वसुभिर्द्धनैर्युक्तं। श्रुतं। विख्यातं। मरुद्ग
णस्य दृष्टांतः। यथामतिं। मंतारमिंद्रं यथा स्तुवंति तद्वदित्यर्थः॥ देवयंतः। देवानात्मन इच्छंतः॥ सु
प आत्मनः क्यच्। क्यचि चेति। चं। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घत्वं न भवति। नच्छंदस्य पुत्रस्ये
त्यानन्नक्यचि यस्यासमी त्वं दीर्घत्वं। वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात्। यद्यपीचामेव प्रसक्तं तथापि च्यवहि
तस्यापि दीर्घत्वस्य सप्रतिषेध इति विज्ञायते। अन्यायं तइत्यादौ। अश्वाघास्य त्वादिति च विधानादि
ति लक्ष्यते। क्यजंतात् लट्प्रत्ययः। क्यवाचि चाश्वित इत्यंतोदात्तत्वं। शपः पित्वेन शत्रुश्च लसार्वधातु
कस्वरेणाधृदात्तत्वे एकादेशोऽनुदात्तेनादात्तइत्यदात्तः॥ मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचारात्। सं
ज्ञातरीद्रं वर्त्तते। अथवा पदांतर विरोधात्। उपादानामिंद्रस्यैषा संज्ञा। क्तिवृत्तौ च संज्ञायामि ८०
ति मन्यते। कर्त्तरि क्तिच्। तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादनुदात्तेप्रतिषेधः॥ क्त्वादंतोदात्तत्वं। अच्छ। अ=

नुदात्तत्वे २

यथा ... कारवचने याजुलिती तिप्रत्यय ... र्वमनुदात्तो। मम तिं।
... पव मन विदत्पूर्वी रात्रदा ... त्यनेन नुदात्ते २

धम इन्तगच्छतीत्यर्थयोगादस्त्रगत्यर्थवादत्विति गतिसंज्ञायां सत्यनिपातसंज्ञाया अपि समावेशं नि
पाता आद्युदात्ताश्च आद्युदात्तत्वं । विदद्वसुं । विदज्ञानस्य यस्मादंतर्भावितण्यर्थः शतृप्रत्यये विदंतो ज्ञापया
ति शायवर्त्तया ज्ञापयंति । वसूनि धनानि यं सः विदद्वसुः । विदः शतृप्रत्यय अदिप्रभृतिभ्यः शप इति श
पो लुकि प्रत्ययः स्वरेण शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे न तादवशिष्यात् । गृणंति स्तुवंतीति
५मि स्तरः । गृणातेः क्विपि स्तत इत्वात्वारिति त्वं । रपरत्वं । धातुस्वरेणोदात्तत्वं । मतां मलीतं । नकारतकारयालोपः
श्छांदसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं । अनूषत । णु स्तुतौ व्यत्ययेनात्मनेपदं । लुङि रूपस्य अदादेशः । सि
चि कुटादित्वेन ङित्वाद्गुणाभावः । इडभावउकारदीर्घत्वं च छांदसे निघातः । कृतं प्रत्ययस्वरः ॥ सप्तमीमृ
चमाह ॥ इंद्रेण संहीति । हे मरुद्गण त्वं इंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः । सं हि दृक्षसे । सम्यक् दृश्येथाः
खलु । अवश्यमस्माभिर्दृष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेन इंद्रेण । अबिभ्युषा । भीतिरहितेन । कीदृशाविंद्रमरु
तौ । मंदू । नित्यप्रमुदितौ । समानवर्चसा तुल्यदीप्ती । पुराकदाचिद्वृत्रवधदशायां इंद्रस्य सखायः
सर्वे देवा वृत्रश्वासेनापसारिताः । तदानीमिंद्रस्य वृत्रसंबंधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगामा
नतो । सोयमार्थो वृत्रस्य चाश्वसस्यात् इति मंत्र संगृहीतः । इंद्रो वै वृत्रं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे प्रपंचित

श्या। इंद्रशब्दः परमैश्वर्यवतं। मंकृ जणं वा। निपातः। तदानीमिंद्रस्य संबोधनं बहिरिवाधा दृत्तें वां। तथा
त्वेयमृकु यास्क[illegible]व्याख्याता। इंद्रेणसंदिदृक्ष्यासे संगच्छमानो बिभ्युषागणेन। मंदू मदिष्णू डुवांस्त्वे पिबा
मंडूनाताननिस्या समानवर्चसा त्वेतनया ख्यातमिति। संदृक्षासे संपश्येथाः। दृशेश्चिति वक्तव्यमित्या
त्मनेपदं। दृशेर्लिंगर्थे लङि तिप्राथना यां लेट्। थासः से। लेटोऽडाटौ इत्यडागमः। सिब्बहुलं लेटीति सि
प। संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः। इति गुणाभावः। व्रश्चादिना षत्वं। षढोः कः सीति कत्वं। आदेशः प्रत्यययोरि
ति सिपः षत्वं। बहुलग्रहणात् सिपः परस्ताक्रोषोपि भवति। सिपा व्यवधानात् श्यादेशो न भवति। शिपः।
पित्वादनुदात्तत्वं। उत्तरस्य ल सार्वधातुकानुदात्तत्वं। धातुः स्वर एव शिष्यात्। दृशिशब्दयोगात् तिङ् तिङ
इति निघातो न भवति। द्वितीति प्रतिषेधात्। संजग्मानं गमसंपूर्वच्छंदसि लुङ् लङ् लिट् इति वर्त्तमाने लि
ट् सामागम्प्रच्छी स्येत्यात्मनेपदविधानात्। लिटः कानजादेशः। द्विर्भावादिलादि शेषोभ्यासस्य चुत्वं
गमहनेत्युपधा वा न श्वादेशो न भवति। शिपः पित्वादनुदात्तत्वं। उत्तरस्य ल सार्वधातुकानुदात्तत्वं धातु
लोपकानश्चित्वादंतोदात्तत्वे। गतिसमासे तु उत्तरपदप्रकृतिपरत्वं। आबिभ्युषा। जिभी भये। इर्व
वा। लिटः। शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं। कसुश्चेति लिटः कसुरादेशः। तस्य किञ्चात् गुणाभावः। द्विर्भावाभ्या

पदमिति परस्मै

स्वे १

सस्यरू स्वज सूकादिनियमात्प्राप्तस्य च स्वैकजन्यत्वसामिति नियमात्रिवर्त्तते। नञ् समास इत्येक
वचने नद्यादेः संप्रसारणमिति। वैरस्य ऋकारः। संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं। शासिवसिघसीनां चेतिष
त्वं। इयङादेशं बाधित्वा एरनेकाचइति यणादेशः। अथवा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्वर्वेसिद्धं। दिता यामोकार
स्य एङः पदांतादतीति पररूपत्वे आत्मप्ररुप्यांतः पादमध्ये इति प्रकृतिभावः। मंद्रः। मदिस्तुतिमोदमदस्वप्नकां
तिगतिषु। इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः। ऊरियजुवेर्त्रोः शं खं ऊर्पी खुलीसं गुलिम्बियचा विज्ञ क्विकन्निर्दि
शात्मांत ह्रियुरिति बह्वाचंतरादपि ऊरिय संप्रश्यय स्वरणां तादात्म्यः। द्विवचनमो प्रथमायाः पूर्वसवर्णः। तृ
तीयैकवचनं वा। सुपांसुलुगिति आदिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं समानं वर्षीययोरिति वा। यस्येति वा बहुव्रीहिः। द्वि
वचने सुपां सुलुगित्यादिना आकारादेशः। समानपदस्य प्रातिपदिकान्तादात्वं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति
स्वरेण न स्वावशिष्यात्॥८॥ अष्टमीमृच्मा॥ अनवाधे इति मखः प्रवर्त्तनायं यज्ञः अनवाधेः। दोषर मा ४
हितः। अत्रि घलिः। घलोकमतिगानैः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितृत्वेन मरुत्सम्यह्नेः सहितमि
न्द्रस्येन्द्रं सहस्वत् बलोपेतं यथा भवति। तथा वीतिहृ जयति। अयं यज्ञो मरुत्त इंद्रं चातिशायन प्रीण
यती यथः। यज्ञ इत्यादि पंचदश सूयज्ञनामसु मखः विष्णुरितिपठितं। वसुश्रवारिंश स्वधर्वतिकर्म

द्गु अर्वतिप्रयतीतिपठितं। नविद्यते अनवद्यं। यषां ते अनवद्याः। नञसुभ्यामित्युत्तरपदं नोदात्तत्वं। अ
जिगताद्यौ। येस्मिन् अजिघवःते; अजिघत्सिः। अजिघत्सः प्रातिपदिकस्वारणान्तोदात्तः। बहुव्रीहौ सर्वप
दप्रकृतिः स्वरेण सएवाशिष्यते। मरुद्भः प्रातिपदिकः स्वरः। सहो बलमस्मिन्नर्वान् कर्मण्यस्तीति सहस्
स्वत्। तसोमत्वर्थ इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात् सकारस्य रुत्वाभावः। मांडुपर्षयो शमतो वा
वादित्य इति वा। यइति वा मतुपो मे बृंवं। सहस्वशब्दो नञ्विषयस्यानि संतस्येत्याद्युदात्तः। मत्वुपः। पिवा
सएवशिष्यते। काम्यपः। कामिर्णिङ्। अतउपधाया इति वृद्धिः। जनीजृष्क्नसुरंजोमंताश्च यमंतत्वेन प्राप्त
स्यमित्वस्यनकम्यमि मिधातीषधात्वमितां ह्रस्वः इत्युपधा ह्रस्वत्वं न भवति। एवं तात्। अमोदयत् णिलोपः।
तिस्वरितमितिप्राश्रेयतो नावइत्याद्युदात्तत्वं॥८॥ नवमीमृचमाह॥ अतः परिज्मन्निति। हे परिज्मन् परि
तो व्यापिन् मरुद्गणः अस्मात्तु मरुद्गणस्थानात् अंतरिक्षादागहि। अस्मिन्कर्मण्यागच्छ। दिवो वा। द्यु
लोकाद्वा समागच्छ। रोचनादधि। दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ। अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठ
सि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः। किमर्थमागमनमिति तदुच्यते। अस्मिन्कर्मणि वर्त्तमानो ऋत्विग्गिरस्तु ८२
तीः समृंजात। सम्यक् प्रसाधयति। संजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः। एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः। य

घण्टुविज्ञामंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वात् संजातिधातोः शमप्युरुषेण भवितव्यं। तथापि परोक्षकृतत्वेन
निर्देशात् प्रथमपुरुषप्रयोगः। पारोक्षकृतलक्षणं यास्क आह। तास्त्रिविधा ऋचः। परोक्षकृताः
प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च। तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते। प्रथमपुरुषैश्चाख्या
प्रथम तिकस्येति। अतः पंचम्याः सासिला एतादृशी। शिवासर्वादेशः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। परिज्म
न। अज गतिक्षेपणयोः। अन्येभ्योपि दृश्यत इति मनिन्। अकारलोपः छांदसः। आमंत्रितनिघातः। ग
हि गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुक्। देर्डि चादनुदात्तो पादशो आदिना मलोपः। अतो हेरिति हिलोपा
भाववति। तस्मिन्कर्तव्ये असिद्धवदत्राभादिति मलोपस्यासिद्धत्वेन अनकारांतत्वात्। दिवः। ऊडि
दमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं। वा। चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः। रोचना। तत्र रुचदीप्तौ। अनुदात्तेतश्च
हलादेरिति युच्। युवोरनाकाविति युनादेशः। चिदित्यंतोदात्तः। अधि। अधिपरी अनर्थकाविति
कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञाया समावेशात् निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः। अस्मिन्परि
ष्मन्नित्यादिष्टस्येवाच्चादेशादिस्मोच्चादेशः। शश्वदात्तस्मृती यावादादिषु शत्रुनुदात्तः। शिवासर्वा
देशः। विभक्तिरनुदात्तौ सुपिताविव्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं संजातं। रुजिमृजि वर्जने। सम्मिय्य

ति५ ।ऱि५

पसर्गयोगात्प्रसाधनवर्त्तीत। निघातः। गिरः। प्रातिपदिकस्वरः॥ बा। दशमी भूतमाह॥ इना। वेति। इं
इंद्रं वं प्रतिसानितं धनन्दानं। अधीमहे। आधिक्येन या वामहे। कस्माल्लोकादिति तच्यते। इतो अस्मा ८
न्निर्दृश्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा दिवो वा घ लोकाद्वा मह्यो महत्तः। प्रो ढ [illegible] सावा पर्द्धनं ६१
रंजकादंतरिक्षलोकाद्वा। अयमिंद्रो यतः। ऊनाः। इदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्विति यथीः। सप्तदश सुया
ज्ञाकर्म स्वी माद्दयामि प्रतिष्ठितं। इनः। इदमुश [illegible] त्वं चम्यास्तसि ला इदम ईक्षीशा। शिवाः सर्वा दशः। अ
त्रऊ ङिदमित्यस्यावकाशः। आभ्यां। एभिः। लितीत्यस्यावकाशः। पवनें पावकः। उभावपि नित्यौ। तत्र प
रत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यमिति। लितीति कारस्योदात्तत्वं। पश्चात्तासः प्राग्दिशा विभक्तिरिति विभक्ति
संज्ञकत्वाह्। ङिमिमित्यादिना अ सर्वनामस्थानविभक्तिरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति। [illegible] ततो विप्रतिषे
धैत द्वा प्रि तर् धेयद्वाधितं तामिवत्सू ङिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरावतिवत। नालक्ष्य [illegible] विरोधेपुनः प्रसंगविज्ञानं
विति स्वीकारात्। नाव्यो यतस्तत इत्यादावपि परिणालिंस्वारण बाधितमपि सावेकाव इति तसि लत
दात्तत्वं। स्यादिति वत। नं [illegible] स्त्रायाः सर्वसंति येन गोश्वसाववर्णेति निषेध तु नवत पुनः प्रसंगवि ६३
ज्ञानं वित्येतत् सार्वत्रिकं लक्ष्य उराधिनकं विदवत दाश्रयणादिति। सातिं बाणदान्नेक्षवादः षः सः। ना

दै२

वृक्तिः । जनसनखनां सञ्झलोरिति नकारस्यात्वं । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेति निषेधादिडभाव
तिनिस्वपं प्राप्तः । उदात्त इत्यनुवृत्तौ सतिंजूतिहूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति निपातनादंतोदात्तत्वं
ईमहे । ईङ् गतौ । श्यनो लुक् बहुलं छंदसीति लुक् । अस्य धातोर्ङित्वात्सपनुदात्तौ ङिदुपदेशादिति लसार्व
धातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न लुङ् तिङ् इति निघातः । चवायोगे प्रथमेति निषेधः उत्तरवा
क्ययोरविहिताशब्दयोगादन्यथा वा क्रियापरिहृतेस्तिङ् विमर्शोऽत्र श्यमध्याहारात्तदपरः यिषा प्रथमाति
ङ् किल । त्रिरिति । दिवउडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथप्रख्याने । प्रथत इति पृथिवी ।
प्राय षिवन् संप्रसारणं चेति । षिवन्प्रत्ययः । षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् । प्रत्ययस्वारणोदात्तत्वं । शेषनिघातेनानुदा
त्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थे रजिरेयंनुदात्तात्वं श्रेयञ् । यस्येति वतीकारलोपः । तद्धितेष्व
चामादेरित्यादिवृद्धी रपरत्वं । ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । अधिनिपातो याद्याद्युदात्तः । इंद्रः । रन्प्रत्ययांत आ
द्युदात्तः । महः । महत इत्यस्य अकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । सावकाशविभक्तिरुदात्तत्वं । रजसः । नाभ्य
श्रिषयस्या निसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥ ॥ इंद्रमिदिति द्वितीयानुवाकस्य
चतुर्थं दशर्चं सूक्तं । इंद्रमित्यादिकं दशर्चं सूक्तं । यत्सूक्तं तत्सुरूपकृत्नुमित्यादिषु चतुर्थं । ऋषिछंदो देवता
विनियोगश्चपूर्ववत् । विशेष सूत्र्यातं । महाव्रते निष्केवल्ये शस्त्रमिंद्रमिद्गाथिन इति सूक्तं । तथा च पंचमारण्य
इति

केसूचितं ॥ शिरो गायत्रमिंद्रमिद्गाथिन इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे इंद्रमिद्गाथिन इति
पंचदशस्तोत्रियस्तृचः । चतुर्विंशे होताजानिष्टोत्यूप कम्या याहि सुषुमा हि त । इंद्रमिद्गाथिनो बृहदिति सू
त्रितं चातु । अतिरात्रे प्रथमपर्याये ऽच्छावाकशस्त्रे ऽयमिव च्यावो ऽनुरूपस्तृचः सूत्रितं च । इंद्राय मद्वने सुतमिंद्र
मिद्गाथिनो बृहदिति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥ इंद्रमिदिति । गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उद्गातार इंद्रमेव बृह
८४ हता । त्वामिद्धि हवामह इत्यस्यामुत्पन्नेन बृहन्नामकेन साम्ना अनूषत स्तुतवंतः । अर्किणः । अर्चन
हेतुमंत्रोपेता होतारः । अर्केभिः । ऋग्रूपैर्मंत्रैः अनूषत । अपि च वाशिष्टा अध्वर्यवः । तवाणीभिर्वाग्भिर्यजुरूपाभि
रिंद्रं अनूषत । अर्कशब्दस्य मंत्रपरत्वं यास्केनोक्तं । अर्को मंत्रो भवति यदनेनार्चंतीति । श्लोकइत्यादिषु
सप्तपंचाशत्सु वाङ्नामसु वाणीति पठितं । गाथिनः । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति निर्गायतेस्थन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । गाथा एषां संतीति गाथिनः । व्रीह्यादिभ्यश्चेतीनिः । प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः । स च स
तिशिष्टः । बृहद्बृहता । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति लुक् । पृषत् बृहन्महत् जगत् शतृवच्चे
त्यंतोदात्तो निपातितः । अर्केभिः । अर्च पूजायां । ऋजेरित्यकर्मंत्राः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । चजोः कु घि
ण्यतोरिति कुत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावो न भवति । अर्को स्तुतिः साधनभूता ८४
मंत्रा एषां संतीत्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च इत्याद्युदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वा छं

दसीति

सम्यक्मिश्रयितेत्यर्थः। वज्री। द्वैर्वपदस्य सति स्वरत्वं। वचसा युज्येते इति वचोयुजौ। तयोः षष्ठी द्विवचनं स्य

६.२ सवा ३

पृ२ ऊ छंदसीति विकल्पाद्दीर्घत्वं। तृतीयार्थे प्रथमा। अनूषत। णु स्तुतौ। णो नः इति नत्वं। लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं।
संतस्य अत्रादेशः। सिचइडभावः। उकारस्य दीर्घत्वं छांदसं। धातोरूकारादित्वात् सिचोऽभिंचेन गुणाभावः॥ ॥ अ
द्वितीयामृचमाह॥ इंद्र इद्धर्योरिति। इंद्र इत्। इंद्र एव वज्रयादि हरिनामकयोरश्वयोः सचा युगपत् आसं
मिश्लः सर्वतः सम्यक्मिश्रयिता। कीदृशयोः हर्योः। वचोयुजा। इंद्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः
सुशिक्षितयोरित्यर्थः। अयमिंद्रो वज्री। वज्रयुक्तः। हिरण्ययः। सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः। हर्योः हरतइति हिरण्यय प५
हरीइन्। नित्वादाद्युदात्तः। सचा सहेत्यर्थः। मिश्रणं मिश्लः। मिश्रयतेर्द्वन्। सम्यक्मिश्लो यस्यासौ संमिश्लः।
सचं छांदसं सुपां सुलुगिति आकारादेशः। युज शब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव
शिष्यते। वज्री वज्रमस्यास्तीति। अत इनि ठनौ। प्रत्ययस्वरः। हिरण्ययः। ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्यया
नि छंदसीति हिरण्मयः शब्दस्य मकारलोपो निपात्यते। अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। पूर्वं विलानुदात्ते
न साद्देकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः॥ तृतीयामृचमाह॥ इंद्रो दीर्घायेति। अयमिंद्रो दीर्घाय प्रोदयनि
रंतराय वस्तुसंदर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयत्। पुरा वृत्रासुरेण जगति यदापानितं तमः तन्निवा त२
रणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्ध्यर्थं आदित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः। स च सूर्यो गोभिः स्वकीयैः रश्मिभिः। अद्रिं

ध५

पूर्वं नंदयत्खं सर्वं जगत्तावैरयत्। विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः। अथवा इंद्र एव गोभि
र्दीप्तिनिमित्तभूताभिररश्मिभिरैरयत्। विशेषेण प्रेरितवान्। पंचदश संख्याक रश्मिनामसु खेदयः किर
णाः गाव इति पठितं। त्रिंशत्संख्याकमेघनामसु अद्रिः यावति पठितं। दीर्घायत्यातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः
वहासां वस्त्रः सर्वधातुभ्यो ष्टुनि यष्टुन्। बहुलवचनात् ख्याआदेशाभावः॥ नि वाद्युदात्तः। सूर्यः सु
वति प्रेरयतीति सूर्यः। षू प्रेरणे। वादेः षः सः। राजसूयसूर्य इत्यादिना क्यप्प्रत्ययः। तस्य रुडागमश्च निपा
तनात्। क्यपः कित्वाद्गुणाभावः। पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते। राहयत्। कालेष्वेतान्। लङि बहुलं
छंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। लिङ्वातश्च। दिवि। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। अद्रिं। अदिशब्दिमसु डि६
भिन्यः। किन्निति क्रिन्प्रत्ययः। अदंति पशवस्तृणादिकं यस्मिन्निति अद्रिः। निवाद्युदात्तत्वं। ऐरयत्। ईरगतौ
ण्यंतात् लङ् निपातात्॥ चतुर्थीमृचमाह॥ इंद्र वाजेषु इति। हे इंद्र उग्रः। शत्रुनिरप्रधृष्याभिः। उग्राभिर
प्रधृष्याभिः ऊतिभिः रक्षाविषयरक्षाभिः वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव। रक्षा तथा सहस्रप्रधनेषु च।
सहस्रसंख्याकगजाश्वादिना युक्तेषु महत्सु युद्धेषु परिरक्षा वाजेषु प्रवृषादीनां वेद्याघुदात्तत्वं नसः।
सकारस्य ... युले ... पादमितिप्रलतिभावो न भवति। अव्ययपदे इति निषेधात्। अवा अ ८५

२१

वरदले। तिङ्ङतिङ इति निघातः। यद्यपि सदृशप्रधानेषु वा वेद्य ध्वाह्वतां क्रियायाः पि दृष्ट प्रथमायाः श्रूयमाणाया
आवति क्रियायाश्चि वाच्या ग प्रथाम ति निघातः प्राप्तनि षेधः। तथापि वाजेष्विति अत्र वकारस्य लुप्तत्वात्वादि
लोपविज्ञाप्यति निषेधस्य विकल्पितत्वात् अत्र निघातः प्रवर्त्तते। सदृशशब्दः कर्दमादीनां चेति मध्योदात्तः।
सदृशप्रधानेषु वाजेषु। बहुव्रीहौ त्वपि दृश्यते; स्वरत्वं कृति निकृनित्तौ त्यादिना क्रिबुदात्तः॥ ७।। पंचमी
मवमाह॥ इंद्रं व यमिति। वयमनुष्ठातारः मदाधाना प्रभूतधन निमित्तमिंद्र एवमाह। आकृयामः। अन्नेने अनीके
स्वल्पे वि धर्षीनि मित्तभूते सति इंद्रं एवमाह। कीदृशमिंद्रं। युजं। सहकारिणं समाहितं वा वृत्रेषु शत्रुषु ध
नलाभविराधिषु प्राप्तिषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपतं। महाधन शब्दो यद्यपि संग्रामनाम सुपठितः। त
थापि महच्चं तेन मत्र संग्राम इति। बहुव्रीहिवृत्तसति। अनो दात्तेचा सिद्धं ना त्रितत्र गृहीतं। महाधनमिह वृत्तधनं वे
ति। समासस्येत्यंतोदात्तः। आर्ज्जे। अर्तिगृभ्यान्तन। निच्चाद्यादघुदात्तः। एवमाह। केन स्पर्धयां शब्देव। निच्चा
कर्त्रेनिप्राय आत्मनेपदं। लेट स्थोमहिङ् टित आत्मनेपदानामिति। टारचं। कर्तरि शप। कः संप्रसारणमिच्य
तुरादीनोबहुलं छंदसीति संप्रसारणं वकारस्य उकारः परपूर्वत्वं गुणावादेशौ। अतोदीर्घो यञि ति दीर्घत्वं।
तिङ्ङतिङ इति निघातः। युजं। युजसमाधावित्यस्य क्विप्। युजिर समास इति नुम न भवति। सहियुजेरिति नि
र्देशादिकार रहितस्य न भवति। अनित्यमागमशासनं इति वा युजिर्यो गच्छस्यापि नुम न भवति। ए

त्य २

श्री

अथैवं वृत्तवर्त्तिनि। प्रतिकूलेन यावर्त्तनं इति। वृत्राणि शत्रुकुलानि। स्फायितं वीर्या दिना रक्षत्र घ्ययः॥ कित्त्वात् गुणाभा
वः॥ प्रत्ययः स्वरः। वज्रिणं। अन इति वना वितीनिः प्रत्ययः स्वरः। इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः॥ १३॥ ॥
इंद्रमिन्द्राथिनस्तत्के षष्ठी मवमाह॥ सनो वृषन्निति। हे सत्रादावन्। अस्मदभीष्टानां सार्वेषां फलानां सकृत्
प्रदातः। अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं। हे वृषन्। वृष्टिप्रद इनो अस्मदर्थं अमुं दृश्यमानं चरुं मघं अपावृधि
उद्घाटय। तथैव अस्मभ्यं अस्मदर्थं अप्रतिष्कुतः। प्रतिशब्दरहितः॥ यद्यदस्माभिर्या चते। तत्र सर्वत्रानति
प्रतिशब्दं नोच्चारयति। अतोऽस्मद्विषयेकदाचिदप्यस्वलितः। एतादृशो भिप्रेयथा स्यात्। अप्रतिष्कुतोऽप्र ८
तिस्कुतो अप्रतिस्खलितो वेति। वृषन्। आमंत्रितनिघातः। अस्मुं। प्रातिपदिकस्वारणांतोदात्तः। वेरेती तिवरुट्॥
मृमृशी द्ववस्विसरित्तनिधनि मिमास्त्रिभ्यस्त्वरित्यु प्रत्ययः। प्रत्ययः स्वारणोदात्तः॥ सत्रादावन्। सत्राशब्दः ८५
सहार्थे अभिमतफलजातं सकलं सह ददातीति सत्रावा। अतो मिनिन्क्वनिप इति वनिप्। आमंत्रि
तस्यैव पदात् त्वं। पादादित्वान्न निघातः। अपानिपातस्यैवेति दीर्घः॥ निपात आद्युदात्तः॥ वृधि। वृञ् वरणे।
लोटः सिप्। तस्य सेर्ह्यपिच्चेति हिः। स्वादिभ्यः श्नुः। तस्य बहुलं छंदसीति लुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि ८३
इति हेर्धिरादेशः। तस्य ङित्वात् सर्वस्य गुणाभावः॥ निघातः। अस्मभ्यं। अस्मच्छब्दात् भ्यसोऽभ्यमिति भ्यमादेशः। ५०६
शेषे लोप इति दकारलोपः। बहुवचने ङ्येल्यादिभ्ये चं न भवति। अंग वृत्तिं पुनर्वृत्तावविशिर्निषितस्ये यकृतं। प्राति

पदिकस्वरेणस्मिन्यकारउदात्तः। म्यसोन्यमित्यन्यमादशापद्देशाघलोपइतिमर्यतिशेषास्यादुशब्दो स्य१
लोपः। तदावदात्तनिवृत्तिस्वारणअन्यमआकारस्योदात्तत्वं। अप्रतिश्रुतः केनचिदप्रतिशब्दितः श्रुश
ब्देनिष्ठेति कर्मलिङ्गप्रत्ययः। प्रतेप्राकृप्रयोगः। कारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः। सुषमादेराकृतिग
णत्वात्षत्वं। नञ्समासअव्ययस्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥ सप्तमीमृचमाह॥ तुंजेतुंजेयइति। नस्मिन्तुफ
लदातरिदेवांतरेयेस्तोमाःस्तोत्रविशेषाःउत्तरउत्कृष्टाःसंतीति। स्तोमेःसार्वेरपिवज्रिलोवज्रधृतमस्या
स्यंद्रियस्यासुष्टुतिंयोग्यांशोभनस्तुतिंनविंधानविंदामि। इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येनादृशांतद्देशनं
मचेनप्रसिद्धान्यपिस्तोत्राणिनपर्याप्तानीत्यर्थः। एतामृचंयास्कएवंव्याचष्टो तुंजःस्तुंजःतदनिकर्मणः। तुंजे
तुंजेयउत्तरेस्तोमाइंद्रस्यवज्रिणोनास्यातेविंदामिसमाप्तिंस्तुतेरिति। तुंजेतुंजः। तुंजतिर्दानकर्मेयकं
ततःकर्तरिपचाद्यच्। वितरत्यंतोदात्तत्वं। नित्यवीप्सयोरितिद्विर्भावः। तस्यपरमाम्रेडितमितिद्वितीयस्या
म्रेडितसंज्ञा। अनुदात्तंचेत्यनुदात्तत्वं। दातरिदातरीत्यर्थः। निरुक्तेउदानेदानइत्यर्थस्तथाव्याख्यानं। उ
त्तारउत्तरवनतरणाया। भावस्तदोरप्राउत्कृष्टउत्कृष्टवचनः। उत्कृष्टमुतारास्येतिबहुव्रीहिः। उत्कृष्टोमि
पातआद्युदात्तास्याद्युदात्तः। बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्तोमाः। अर्तिस्तुसुत्स्वियादिनामन्नंतो
निपातोद्युदात्तः। विंधाविद्लृलाभे। लटःस्वरितत्वात्मनेपदं। उत्तमैकवचनंमिपाउदादिभ्यःशः। सि सु

दा२ ८

सु २ ३ य ष्टवं ष ति २

वादीनामिति भिन्नस्य दकारस्य व्यत्ययेन धकारः। अस्य प्रकृतस्यैदस्य परामर्शः स्यादेश इदमो असौ। शिवा
सर्वादेशोऽनुदात्तः। सुष्टुतिं। सुसुष्टुतो। धत्वादेः षः सः इति सुत्वं। स्त्रियां क्तिन्निनावेक्तिनः सुइयकस्तोनाप
मार्गल प्रादिसमासः। उपसर्गाः सुनोतीत्यादि षत्वं। अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृति। स्वरत्वेन मैसोः प्राप्तमनुदात्तत्वं। बा
धित्वा गतिकारकोपपदात् कृदिति उत्तरपदप्रकृति। स्वरेण धातोः कृदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तादौ चनिति
कृत्यनाविति अनंतरस्य गतिसंज्ञकस्य मोरवोदात्तत्वेन भवितव्यं। ननु मन् क्तिन् व्याख्यानशयनासनम्
स्थान वा जकादि क्रीतादि उत्तरपदानां ताभ्यां बाध्यात्। तथा वस्तुत्वं सुष्टुती कुव। हृष्मसोदस्य सुष्टु
तिं। यास्केराकसुमतय इत्यादावंतोदात्तत्वमियाकुः। यथा मन् क्तिन् इत्यादौ द्वत्तो सुकं। तथैव
तत्रापि कृत इति लक्ष्यते। तत्र हि कारकात् दत्तश्रुतयोरेवाशीषि तः। कारकाद्वित्यनुवृत्तेः। पाणि
कृतिरित्यादौ एवमनां क्तिन् इत्यादिसूत्रमियकं। कारकादित्येव प्रकृतिः प्रकृतिद्विविधप्रकृत्यहता
त्यादेते सूयते। अनायति सुतिरिति क्तिनाकरणभूता स गमिधीयते। सुशब्देन वकरणमेव विशिष्यते
नक्षत्रर्यः। सुष्टुतिरित्यर्थः। विशेषणमावतिः तत्प्रयकर हरणे उपपत्तिरिति। नैवं सति। सुशब्दस्य क्रि
यायोगाभावात्। उपसर्गाः क्रियायोगे इत्युक्तात् उपसर्गसंज्ञा न स्यात्। तथाच उपसर्गात् सुनोतीत्युत्

त्स्वशब्दः कारकपरएव न विष्यति। क्ता कृतिः प्रकृतिरित्यादेर्न उगाराद्वैधत्वं

ति प
रि ४
७०
ति १

यादिशोजनास्तु विस्तकरणमपिशोजनमेवेति। एवं वधाचर्यसंबंधारो प्रत्ययपर्यायेन सत्वमपि नाविष्यति।४

नीत्यादिना पचं स्यात्। ननु क्तिनाकरणमभिधीयते। क्रियासाधनं करणं। तथा च करणविशेषः स्यापि सुशब्दस्य करणांतर्गतक्रियायोगादुपसर्गता न विष्यतीति। न तयासत्त्वे क्रियायुक्तस्त्वं प्रत्ययपसर्गसंज्ञका इति करोत्यमेवा। प्रतिसो रूपसर्गता। न सुधाचर्यं धनीन्धस्य पचनस्यादेव। ननु सुधाचर्यधारेवत करणस्य सुश स्य विशेषणं न विष्यतीति। न द्वारा करणविशेषणं च। कारकवचनो पि सुशब्दो न विष्यतीति। इत्यत्रिरोध नेवमक्तिनादिसूत्रस्य सुष्टुतिः शब्दो विषयो न विष्यति। प्रकृतिः प्रकृतिरित्यत्रैवोक्तिन्प्रत्ययान्ता इति। न तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वं। करणक्तिन्नुदाहरणे विधा चर्थमात्रविशेषणतेव विवक्षिता न तद्भरा प्रत्ययार्थविशेषणतापत्ति। तत्प्रत्युदाहरणतापपत्तिरिति। सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिन निषेधकरणपर्यं तं। सुशब्दस्य व्यापारद्रव्योदाहरणतेव। न प्रत्युदाहरणतेति। न किमत्र सुशब्दः श्रायेव प्रकृतिः प्रत्ययार्थे नियनिशेषणपरः। तनश्रायेकं विभिन्नष्टि। न्यथा दितिरदिति। यदा प्रत्ययपरत्वं तदापि क्रियायोगपद्येन उतत्क्रमेणेति आधेय तिविशेष्यविशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः। द्विती। यमकिस्य व्यापारापीतः। न च वशब्बुद्धिकर्मणो विरम्यव्यापारः। कथं स्य विदृष्ट इष्टो वा। आता न श्रयो नय परत्वं। आधेकश्रत्यानात्पर्या अपरत्व थादिति। तत्र धाचर्यसंबंधस्यात्रिकियेषवासिद्धिः प्रत्ययार्थे

संबंधस्यार्थिकत्वे मन्त्रिनित्यादिस्वरासिद्धिः। आर्थिकेनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने
प्रकृतिः प्रकृतिरित्यादि प्रत्ययस्योदाहरणं न स्यात्। क्रियायास्त्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दः स्वार्थान्तःकरण
संबंधं कनवारयितुं शक्यत इत्येषादिकं। अत इत्प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारणे स्वरः सिध्यतु
सर्वं उक्तांऽस्मभ्यस्तु। शोभनास्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु। एवं च नञ्जस्तु भ्यामिच्यातादात्म्यं न विष्यति।
अथवा सुष्टुवंतीति सुष्टुत यइतिकरण भूतासुवः स्तुतिशब्देनोच्यंते। किंच त्रक्तोवसंज्ञायामिति। किंच प्र
त्ययस्यतिचेवाद्यंतादात्तता भविष्यति। नवकरवाणी भूतनानामृत्वां कस्तिप्रत्ययेन निवा कथमभिधानमि
[illegible]चार्यो काष्ठानि पवंतीति वाक्यास्तामपि स्वव्यापारप्राधान्यविवक्षयाकरणत्वोपपत्तिरिति॥८॥ अप्रमी
स्वमाह॥ वृषा ह्यसि वेति। वृषाकामानां वर्षितेंद्रस्त्वमस्माकमीय बलेनाभ्यसीतुं। लक्ष्मीमनुष्या नियच्छ
प्राप्नोति। कीदृशः इंद्रः ईशानः। समर्थः। अप्रतिष्कुतः। प्रतिशब्दरहितः। याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः।
इंद्रस्य दृष्टांतः। वंसगो वननीयगतिर्वृषभो यूथ्येव। गो यूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत्। वृषाक निष्क वर्षितृ
धन्विराजि घप्रतिदिव इति वर्षातः कनिन्प्रत्ययः। किंचाञ्जुणालवः। निचात घकान्तः। यूथ्या इवायुवंति
मिश्री भवंतीति यूथानि युं मिश्रायाः। तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथ इति क्थन्प्रत्ययो तानि पातितः। निपातना ८८

मिश्रा।ण।

क्रो१ तप १ स्नुः

दीर्घत्वं। प्रत्ययः स्वरेण अकारउदात्तः। कुंदसि बहुलमिति स्लुक्। शवनविमक्तिलोपः सर्वपदश्र
तेति स्वरत्वं ववत्कव्यमितिसमासेपि सएवस्वरः। वेसगः। घृषादरवादनिमत्तरूपः स्वरसिद्धिः। कर्षति
तिलपृयः क्तिउत्कौवसंज्ञायामिति क्तिउ। वितादंतादात्तः। ईयत्सी रूहगतौ। तिप् शपः श्लुः। श्लाविति
द्विर्भावः। अभ्यासस्य उरदत्व हलादिशोषो। अर्त्तिपिपर्त्योश्चेति इ अकारस्य इकारः। अभ्यासस्य स
वर्णे इतीयङादेशः। अंगस्य गुणोर परत्वं उजसा। नक्षे बलोपश्च यस्तु नान संनियोगेन बकारस्य लो
पः। लघूपधगुणः। निघातादुदात्तः। ईशानः। ईश ऐश्वर्ये। लटः शानच् अदि प्रतिभ्यः शप इति श। पालु
क्। वितश्चैत्तादात्तो बाधित्वा अनुदात्तेचास्य सार्वधातुकः स्वरएव शिष्यते। अप्रतिष्कुतः। अप्रतिशब्दि
तः। कु शब्दे कर्मणि क्तः। पारस्करादित्वात्सुडागमः। सुर्वमादित्वात्स्वत्वं। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपद
प्रकृतिस्वरत्वं॥ नवमी सप्तमा॥ ७॥ यएक इति। यइंद्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यतीतथा
वसूनां धनानामपि रज्यति स इंद्रः पंचनिषादपंचमानां क्षितीनां निवासाहणां वर्मणीनां अनुग्रहीतति शेषः
एकः। इण गतौ। इण भीकापाशल्यति मर्चिभ्यः कन्निति कन्। बहुलका कलापाभावः। निषत्वादाद्युदा
त्तत्वं। चर्षणीनां। प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। अंतोदात्ताविच्छनुदृत्तोनामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं

६९४

वसूनां॥ निदिर्यन्तु इत्नो श्रुष्टुस्वृ स्निहित्रप्पसिवमिहनि क्लिशि बंधिमनिभ्य थेन्क प्रत्ययः॥ नित्वादाद्युदात्तः।
इरज्यति। कंड्वादिभ्य इरज् ईर्ष्यायां। आद्ये श्वर्यार्थः। कंड्वादिभ्यो यक्। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। पंच। पविच्य
की करणे। पवेश्च निकन् निःते। नित्वादाद्युदात्तः॥ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं। आ श्विनं सं शिष्यन्निं
द्रं वो विश्वतः स्परीति ज्जुहुयात्। सं स्थितेष्वाश्विनायस्तुवत इति षोडशिनम् हं असीति द्वाभ्यां इंद्रं वि बो ६
श्वत स्परीति द्वाभ्यां स्तुवितां वसुर्विशेष्टानि ब्राह्मणाच्छंसिनः॥ इंद्रं वो विश्वतस्परीत्यारंभणीया। वसुविंश
यपक्रेभ्यः सन्नुनीनी वो नो वरुण इंद्रो वा विश्वतस्परीति स्तुविते॥ ग॥ नामेतां दशमीमेव माह॥ इंद्रं व
इति। हरु चित्यग्यकमानाविश्वतः सार्वभ्योजनेभ्यः परितः पर्यवस्थितं॥ इंद्रं वो युष्मदर्थं हवामहे
आह्वयामः। अतः स इंद्रोस्माकं केवलो साधारणोऽस्तु। इतरेभ्यो प्यधिकं अस्तु अहमस्मासु केवलो त्विर्थ्यर्थः
इंद्रं। रन्प्रत्ययांतो नित्वादाद्युदात्तः। वः। अनुदात्तं सर्वमिति यन्तु इत्तो बहुवचनस्य वस्नसाविति वस
विश्वतः। लितीति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तत्वं। परिनिपातत्वादाद्युदात्तः। संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थ इति
विसर्जनीयस्य सत्वं। हवामहे। ह्वः। शपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परस्त्रवर्णं च इति गुणावादेशौ। जने ७९
भ्यः। जन्यंत इति जनाः। जनयतेः कर्मणि घञ्। वृद्धिनिषेधो श्चेत्युपधाया वृद्ध्यभावः। ञित्वादाद्युदात्तत्वं। अ

सूक्ते पञ्चमा रसायके ॥ त्रिरित्ति ऐंद्रे शौनकं नमस्कृ त्रिष्टै । सुरूप कृत्नुमूतय इति श्री त्वं द्राव्यानां चेरयिमिति ऐंद्रे इति
आग्निहृदस्व वाशी
स्तूकात्मके नुवाके ४
वि ६

स्माकं । अस्मद्दृशो तासां नः ॥ शाषलोपः इत्यं तलोप पदेसाम आकमित्याकारण एकादेशउदात्तः । लिङ्लिप
पत्ते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण आकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥ ५ इति प्रथमस्य प्रथामव
र्त्तुर्दशो वर्गः ॥ छ ॥ तृतीयेनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र ऐंद्र सानसिमिति प्रथमं दशर्चं सूक्तं । एंद्रसानसिमित्या
दिकं दशर्चं सूक्तं सुरूपकृत्नुमित्यादिषु सुपंचमं । ऋष्याद्यस्तु सर्वत्रापि विनियोगस्तु महाव्रते निष्क
वल्ये अग्निहृद्वाशी तावैंद्रसानसिं रयिमितिं तृचौ अतिरात्रे प्रथमपर्याये छावाकशस्त्रे ऐंद्रसानसिं
रयिमिति सूत्रितं । वा इदं धायाग इंद्रयाज्जिनः सा त्रोप्य स्यानुवाक्या ॥ ऐंद्रसानसिमिति उक्ता देवता इत्य
स्मिन् खंडे । ऐंद्रसानसिं प्रसमाहिषे पुरुहूतशत्रूनिति सूत्रितं । अस्मिन् सूक्ते तामतां प्रथमामृचमा
ह । एंद्रसामानसिं रयिमिति । हे इंद्र ऊतये अस्मद्रक्षार्थं रयिं धनं आभर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं ।
संभजनीयं । सजित्वानं । समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि समराणां संपादशक्यत्वाज्जीयेत । सदासहं ।
शत्रूणामभिभवहेतुं । वर्षिष्ठं । अतिशायनवृद्धं । प्रभूतमित्यर्थः । सानसिं वनषणसंभक्तो । इत्यस्मादसि
प्रत्ययो हृदि रंनोदात्तत्वं वा । सानसिधर्णसी त्यादिना निपात्याता रयिं । प्रातिपदिकस्वारणांतोदात्तः । सजि
त्वानं । समानानरीनुजेतुंशील मस्या अन्येभ्योपि दृश्यन इति क्विनिप् । उपपदसमासः । समानस्य छंदस्यमू

दर्शितः
इंद्र मिज आर्शिनावृहदेंद्र सान सिमिति वृत्तिं बा १

द्युप्रभृतिवृद्धं क्षितिसमासस्य समावः। रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वारेण धातुस्वर एव शिष्यते। दृढशब्दादतिशयने
तमविष्ठ नाविती षृता। प्रियस्थिरस्यादिना दृढशब्दस्य वर्णादेशः। इष्ठनो नित्वादाद्युदात्तत्वं कृताया। उदात्तस्यभ
वात्। ऊति। स्रुति। ज्यूति। सातीं यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः। नर। इत्यहोर्नछंदसीति ऋकारस्य नकारः। ते प्राकृ
90 धाताविति धातोः प्राकृ प्रत्यययोरूर्ध्वस्या। अव्यवहिताश्चेति छंदसि व्यवहितप्रयोगः॥ ८॥ द्वितीयामृचमाह। नियै
नइतीयनधनेन संपादितानां। नराणां निष्ठुषि इत्यया नितरां सुष्टिप्रहारेण वृत्राशत्रून निरुणधम महिति
रूढानुकारवामः। तादृशं धनमाहारयथः। वीतासः। चयारदिनां वयं अर्वता। अस्मदीयेनाश्वेन निरुणधम
हि। इयन्तुषंगः। पदातिसुहृदेन वशत्रून विनाशयाम इत्यर्थः। सुष्टि इत्यया। दूनस्त्वचेति सुबंतः। उपपदे क्य प्रा
तस्संनियोगेन नकारस्य नकारः। रुदुत्तरपदप्रकृतिः स्वारप्राप्तपरादिश्छंदसि वकुलामिति। वकुलयरुणे
नात्रैव क्तेणाप्यं तादात्तत्वानि सिंधनादंता दात्तत्वं। नित्वात् रथ्यतेसं बंधस्या पिनिरूपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति।
व्यवहितप्रयोगः। वृत्रा सुष्टुं छंदसि। वकुलमिति। शिर्छेपिः। नलोपः। रुणधम महि। आङ् संयोगनपि चातः। असो
रल्लोपो। इत्यकारलोपो न भवति। पिच्चादिववर्ण्यस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्वरं स एवोदात्तत्वं शिष्यते। ८०
नचुतिङ्‌तिङ् इतिनिघातेन न भवितव्यं। नाद्विप्रत्ययतिङ्‌चिन्तनी नि विडयामुर्ख्याक्रांतिका। अर्वता नि रुणधम महा
घ
श्वानिरुणधम महाइत्यत्र १

द्यचत्वात्तु षष्ठ्याद्वितीया। तयोः समुच्चयार्थः। सकरो लुप्यात। नवादिलोपविज्ञाघति प्रथामयं तिङ्विसङ्क्ति
नं निहन्यात। यथा नात्मनानृप्ये ति। नान्यन्यौ स्मे ददातीति। अत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य लोपात्तृप्यती
तिप्रथमा तिङ्विना किं न निहन्यात। ददातीति द्वितीयां तु शब्दाद्वितीयां तु निहन्यत एव। न तु तत्राद्य तिङ् वि
न कीमृ यत्तौ इहस्तुनार कि कृश्रुता॥ सो वात्तर त्वात्तु षड्यात। नान्यः श्रूयन इति द्वितीयात्मावा कथमियं प्रथ
मान। अनुषंगात्तु द्वितीयपदमपि प्रथमस्य मुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात्सुरो शब्दाधिश्रयत्या उयं वप्रोक्त
लीश्वासादयत्याउयं वेच्यत्र च विश्रयत्यासादयतीत्याख्यातायाः प्रथमवाक्यश्रुतायाः उत्तरवाक्यपदद्वयेऽनु
षंगमपेक्षेव प्राथम्यस्वीका। रणवत्वायाग प्रथामनिघातनिषेधे दृष्ट इति। चयाकृतार हितास्वोतास
प्रययोत्तरपदायायातिमपर्यंतस्य चाद्दाशदकारलोपः श्रुंदसः। अवति निष्ठायामिडभावश्चाह रकं
श्चित्य विमवास्तुपधा याश्चेति ऊठ्। इच्येध स्मट्। स्चि ति इद्भावः श्रुं दसः। तृतीया कर्मणीति सर्वपदप्रकृ
२ स्य तिः आकार उदात्तः। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। अवता। अवन्तीति गच्छन्तीयवतां अर्वगातो। अ
न्येभ्यो पि दृश्यते वनि प्रत्ययः। नेड्वसि कृतीतीट्प्रतिषेधः। लोपा व्योर्वलीति विएकारलोपः। आर्वणः
चसावनत्र इतितकारः। वनिपः पित्वाद्युदात्तस्वरः॥ तृतीयामृचमाह॥ इंद्रश्चोता स इति। हे इंद्रश्चोतास

स्पर

वयापालितावषंधनाद्धनं शत्रुप्रहरणायात्यंतदृढं वज्रं आददीमहि। स्त्रीऊर्मिः। नेन वज्रेण युधि युद्धे
स्पृधः वर्द्धमाना न शत्रून् संजयाम। सम्यक् जयाम। चो तासः उक्तं। वज्रं। वज व्रज व्रजि गतौ। रुन्द्रं ग्राये
त्यादिना रन् प्रत्ययांतो निपातनः। घना। घनः काठिन्यं। तदस्यास्तीति। अर्शआदित्वात् अच्। विचादं तादा
त्तः। सुपां सुलुगिति डादेशः। ददीमहि। डुदाञ् दाने। प्रार्थनायां लिङ्। क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरि
तः। ञितश्चात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं। ईमहि। जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः। श्लाविति द्विर्वचनं। लि
ङः सलोपोऽनंत्यस्येति सलोपः। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। आयम। शपः। पित्वादनुदात्तत्वं। ति
ङश्च सार्वधातुकस्य धातुस्वर एव शिष्यते। छंदसि परपीति समः परः प्रयोगः। युधि। युध संप्रहा
रे। संपदादित्वाद्भावे क्विप्। सावेकाचविभक्तिरुदात्तत्वं। स्पर्द्धत इति स्पृधः। स्पर्द्ध संघर्षे। क्विप्। प्रतिक्विपाब
हुलं छंदसीति रेफस्य संप्रसारणं ऋकारः। अकारलोपश्च॥ चतुर्थीमृचमाह॥ वयं शूरासिरिति। वयं
कर्मानुष्ठातारः। शूरासिः। शौर्यवद्भिः। अस्त्रिभिः। आयुधानां प्रक्षेप्तृभिर्भटैः संयुज्येमहीति
शेषः। त्वया इंद्र ताद्दृशा युक्ता सहिता वयं युजा सहायभूतेन च यापृतन्यतः। सेनामिच्छतः। शत्रून् स
सह्याम। अतिशयेनाभिभवेम। शूरासिः। शूर गतौ। कृञ्चिन्यवृत्ते ... भिविभिः। मीमांसा दीर्घश्चेति ८१
नां१

क्रेन्। किंवा गुणाभावः॥ निचादाघुदात्तं। बहुलं छंदसीति एसो निषिद्धवाद्धकुववलिन्स्त्ये दिति पुत्रं। सहयो
गरतीया। बलाकृयमिति अस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्जे मदीतिगम्यं विनापिस्स इशष्टे नवृत्तोयष्ट
नितिनिपातनादितिस्फक्रं। अस्त्रिर्नि:। शास्त्रास्त्र घ्रत्तेपलशीलि:। नरुर्माम्निस्त साधुकारिणिर्वा अस्तुत्ति
पलेटत्रिलिताछी ल्यादिभुटन्। निचादाघुदात्तः। रधादिभ्यश्चेति विकल्पविधानादयं पदेइड्भावः। य
यासुष्यसिन्यां मदिका। किंवा गुणाभावः। भुष्मदप्रत्ययस्वरेण अकारउदात्तः। तृतीयेकवचनं टा। त्वमा
विकवचन इति मपर्यंतस्यत्वादेशः। आतोगुणइति पररूपत्वं। एकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः। भुजो
अंतुसुजिन्कुवांचेतिक्विन्। साविकाववि नाकिरुदात्तत्वं। सासह्यामा नृशंभुनः धुनः सहेमहि। घुहमर्वले।
धानादः घः सः। धातोरकारोहल्यादः क्रियासमभिहारेयङ्। वयङोविवितिलुक्। सन्यङोरितिद्विर्वचः
हलादिशेषादीर्घोकितइति दीर्घः। प्रार्थनायां लिङ्। वर्करीतं परस्मैपदमदिवन्द्रष्टव्यमिति। परस्मैप
देत्तमउत्तमएकवचनंमसाकर्तरि शप्। अदादिवन्नोवाहुलुक्। नित्यंतिङःतइत्यंत्यकारलोपः। यासुट् परस्मैप
देष्वदात्तोङिच्चेतियासुट्। लिङःसलोपोनंत्यस्येति सकारलोपः। सतिशिष्टत्वा घाष्टुटएवोदात्तत्वं शिष्यते
पदादित्वाच्चनिघातः। एकान्यतः। युयोर्युष्मतनामात्मइच्छतः। सुपआत्मनःक्यचिति क्यच्। सनाद्यंताधातवइति
धातुसंज्ञायां। सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति सुपोलुक्। क्यचिचेत्यनुवृत्तौ नोक्यं याधस्तन्यस्यच्चिलोपः। इत्याक

९४

४ हि

रलोपः । एतन्न्यधात्तुः । खिवादंताद्दात्तः । उपरि लटः शत्रादेशः । कर्त्तरि शप् । पिबादेशः दात्तवांश्चात्तुश्च

लसार्वधातुकस्वरेण उदात्ते सति एकादेशः उदात्तः । इति एतन्न्यलक्षणं । तातनः । लुप्तः । सुपस्वरेणानु

दात्तस्यां । ताद्दात्ताऽदित्यानुद्यात्तो । शत्तुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं ॥ ग । पंचमी मृवमाह ॥ महों इंद्र इति ।

अयमिंद्रो महान् शरीरेणाप्रौढः । परस्य गुणेरूच्छ्रितोपि । नु किं च वर्द्धितो । वद्रानुक्ता । यिंज्ञायम हिविंतसर्वो दै ४

त्कं विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु । स्वभावसिद्धस्यापि महत्त्वाप्रार्थनमेतत् । किं वा । वर्षीर्ना । घृतो लोक इव शवो द्यौप

बलमिंद्रस्यासनारूपं प्रथिनाप्रभुचेन भुज्यमानमिति शेषः । यथा घृतो लोकः । प्रवृत्तं एवमस्यासनाप्रवृ

नानुशब्दो यद्यपि छिद्रिप्रनामसु नु माहिति पठितं तथाप्यत्र तस्माच्चयाभावान्निपातत्वेनानार्थवसं

भवाद्वां समुच्चयार्थो ऽत्र गृहीतः । नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव । स्याध्याये तु प्रतिषेधार्थ इति द्वि उपमाना

विधः । येन पदेनाचीयते तस्मात्सर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः । उपरिष्टात्प्रयुज्यमानस्तूपमाना

र्थः । तथा चाह यास्कः । उदाहरति । नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः । उपरिष्टादुपा

चारः । तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामिति । उपमार्थीयः उपरिष्टादुपचारः । तस्य येनो ५२

पमिमीत इति । अत्रोपमार्थविनाधकशब्दस्यापि प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशति संख्या

पुरस्ता३

कक्षु बलनामसु उक्तः पाजः इतिपठितं। महानि ति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपदे इति रुत्वं। आ
तो टि नित्यमिति पूर्वस्य आकारस्यानुनासिकः। प्रा जागा आभ्यां पूर्वस्य या। शिरि इति यकारः। तस्य लोपः।
तस्यासिद्धत्वात् स्वरसंधिर्न भवति। मा हरिभि त्र्योणादिकू इन। अहेर्जावा मह्विन्द्रः। वइति प्रत्ययस्वरेणो
दात्तः। सएव शिष्यते। वह्निः। इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। घोः। घोशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः। गो
ताणिद् इति विजन्तः केसिंचाद् च्वोञ्णितीति वृद्धिरान्तरतम्यादुदात्तोनैव भवति। प्राथिना प्रथिम्ना पृथोर्भवि
इत्यार्थ पृथ्वादिभ्य इमनिच् इतीमनिच्। रुतो हलादेर्लघोरिति रुकारस्य भावः। उरिघामयः। त्विति अ
उदात्तो। टेरिति टिलोपः। प्रथिमन्शब्दः श्विन्वादंतोदात्तः। तृतीयैकवचने न चादशोपानकौ रेइ य
कारलोपश्छंदसो मकारलोपः। अनुदात्तस्य यत्रोदात्तलोप इति विभक्तिरुदात्तत्वं। शवः। नन्निषयस्या
नि संतस्य पदात्तत्वं। इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः॥१५॥ सा मा हुवाय इति। यन्नरः पुरुषाः समो
ह संग्रामे तोकस्यापत्यस्य संमितौ वा। तानेवा आशंतव्याः सवंतः। इंद्रे स्तुध्ये इति शेषः। वा अथवा विप्रा
सो मेधाविनः धियावसवः। प्रज्ञाकामाः संतः। आशत। तस सर्वलब्धेन इत्याधारः। रणइत्यादिषु षड्विचा
रिंशा संग्रामनामसु समोह समिथ इति पठितं। पंचदशस्वपत्यनामसु तोकमिति पठितं। समोहे

३ प्रा

६२

प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं। वा॑वाद्योनुदात्तादन्यनुदात्तः। आ शता अश्वव्या इत्रो। छंदस्याश्रुलोपः। आडागमे उदात्तमः सतिशिष्टत्वेन सएव शिष्यात। नरः प्रातिपदिकस्वरः। सनितो स्त्रियां क्तिन् नातित्रात्रघयत्वादिना मितिवचना। त्रिगृही। तिर्निपवितिरितिविदिडागमः। विप्रासः रुङ्। ङियादिना। विप्रशाद्धेरन्प्रत्ययांतानि पातितः। धियायवः। धियमरणेधी यतेधार्यते। अवबुध्यात। क्रतमर्यजातमनयतिधियाप्रशांतामत्मनश्छंतीति कर्प्। क्याछंदसीयक्प्रत्ययः। अतोलोपः प्रत्ययस्वरणोदात्तः॥ सप्तमीमृचमाह॥ यः ऊर्ध्वरिति। यः अद्रिरस्य धतुरोवित्रियेनवृद्धिं लक्ष्यति। काकुदेतुरवंयं बधिन्यत्रवीर्बध्नः। आपोनङलानीवेजिकासंबंधसिद्ध मित्रका ऊर्ध्वाद्दन मुखमुपस्य स्यात। यं बंधवाविनस्तद्धितस्यात्रश्ठांद सोलोपो द्रष्टव्यः। सोमपातमः। सोमं पिबतीतिसोमपाः। आकारोधातुस्वरेणोदात्तः। रुडुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सएवशिष्यते। तमपः पित्वादनुदात्तत्वं। समुद्रशब्दः प्रातिपदिकांत्योदात्तः। द्रवनविन्नकोलोपः। पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं वेतिपित्वात। पिपिासवानः। इतिताममधाता रितित्तुमागमः। शिपः। शिपः पित्वेनानुदात्तत्वं। तिङ्श्चलसार्वधातुक स्वरएवशिष्यते। उर्वीः। उरुशब्दो तोदात्तः। वोतोगुणवचनादितिङीप्यणादेशः। उदात्तयणो हल्पूर्वा ८२

धातुस्वर १ दि

दितीकार उदात्तः । शब्दासदृ एकादश उदात्तो नो दात्तः । इत्येकादशोदात्तः । आपः प्रातिपदिकः स्वरः । काऊद
प्रातिपदिकस्वारणोंता दात्त । अत्रि प्रवण लक्ष गान पुत्र उक्ते पुर तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा त्वस्य सूक्त
तत्पवनुरूपस्तृचः । एतन्त्रप्र व्रतानि तत् इति खंडे । अथ ब्राह्मणाच्छंसिन इत्युपक्रम्य एवा त्वमिन्द्र वीर वुरेवा सस्य
सूक्तेनेति स्वीत्रितो । तस्मिन् सूत्रे प्रथमां सूक्ते आष्टमीमृचमाह । एवा त्वमस्येति । अस्येन्द्रस्य सूक्तता प्रियस च यसू
पावाकृ । हा श्याघदु विर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं एवाद्दि । एतं खल्वनु अनंतरपदवक्ष्य मालगुणोपेता भवती
यर्थः । कीदृशी विरञ्शी । विविधरपणोपितवा कप सुक्ता बऊविधा पवारवादिनी यर्थः । गोमती । बकी निर्गो
निरूपेता गोप्रदे यर्थः । अत एवमहो । महती सस्पाय थोक्त वा वोदृष्टांतः । पक्काशारखान । यथा बकुनिः प
क्वेः फलेरू पातानि सदृक्ताद्दिशारवा प्रीतिहेतु स्तद्वता । यद्यपि बकुन्नामसु प्राधं विरञ्शीति पठितं यथा
न्यत्र महो स्यनेन पुनरुक्ति प्रसंगात् अवयवार्थ गृहीतः । एवा । एवमादी नामंत इत्यंतोदात्तः । संहितायां
निपातस्येति दीर्घः । दिनिपात आद्युदात्तः । अस्य प्रत्नस्येंद्रस्य परामर्शादिदमोन्वादेश इत्यादिना
अन्वादेशोनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । ऊनपरिहाणे सुतरामूनपत्यप्रियमितिस्तन्न नासादित तासच्याचे
तिसूक्तता प्रियसच्या वाकृ । परादिश्छंदसि बहुलमिति इकार उदात्तः । विरञ्शी । विविनं रपणं विरपा र
पलपव्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाक्क्विप् । तदेषामस्तीति विरञ्शी निवाक्यानि तानि यस्यां वाचि संति

साबाकुविरश्चिनी। अतृ इति ठनाविनीनि:। यस्येति चेत्यकारलोपः। रुन्नोभ्योङीलितिङीप्। इकारप्रत्य
यस्वारणोदात्त:। नकारलोपश्छांदस:। सर्व दीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्त:। गानः। अस्यांसंतीतिगो
मती। मतुप्। ङीप्। पित्वादनुदात्तो। प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते। मरुमती उगितश्चेति ङीप्। न स्यपीत्या ६२
९४ दनुदात्तवेप्रा। म्नाशत्रुरनुमोजात्। इत्यत्र ह्रस्वनद्यन्तोरूपसंख्यानिमित्युक्तत्वं। अहशब्दश्छांदस:।
पक्वा। डुपचष् पाके। निष्ठेति क्तप्रत्यय:। पचोवइति वचं। वो: कुरिति कुत्वं। प्रत्ययस्वारणांतोदात्त:। तपाय
वर्णएकादेश उदात्तेनोदात्त:। शाखा। शाखा वृक्षावयवः। पचाद्यच्। चित्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृति
गणत्वात् वृषादित्वादाद्युदात्तो। दाशुषे। दाशृ दाने। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेतिनिपातनात् क्वसौ विङ्‌म
वाद्विर्वचनाभावाः। आद्यच्छांदसमिति वा। संज्ञायां। वस्वोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं। वकार
स्य उकार:। हर्व परः। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। प्रत्ययस्वारणो कार उदात्तः। छानवमी मृत्वामाह।
एवाहितइति। हिंइंद्रा ततवविभूतय: ऐश्वर्य विशेषा एवाहि एवंविधा: खलु। किंविधाइतितदुच्यते।
मावते। मत्सदृशाय दाशुषे हविर्दत्तवते। यजमाय ऊतय चदीयरत्ना रूपा: सद्यश्चित्संति। यदाकर्मानुष्ठि
तंनादेवंनवंति। मावते। मत्सदृशाय बहुप्रकरणेष्वनुष्ठितं हविर्दत्तवत इत्युपसंख्यानमिति। अस्म ९५
छद्दातवडुपाभपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मादेश:। अहशब्देन सह अतो गुण इति पररूपत्वं।

दृग्दृशवत्तु षिति। अनुवृत्तावा सर्वनाम्न इति दकारस्याकारः। सवर्णदीर्घत्वं। वत्तुपः। पित्वात्प्रातिपदिकः
स्वर एव शिष्यात। सघः। समानघवीत्यर्थे सघः पुरूत्परार्थेषम इत्यादिना निपातितं। प्रत्ययः स्वरणां तो दा
त्तत्वं। वितत्वादयो नुदात्ताः इत्यनुदात्तः। संति। अस्तुरुत्तु विलटः स्ता नक्तिरो अंतः। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति श
पो लुक्। तिङ्प्रत्यया घ्फदात्तत्वं। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति शाबकारमा। श्नियल सार्वधातुकानुदात्तंन भव
ति। वस्मो अयविधेप्रत्ययलक्षणं नास्तीति निषिद्धत्वात्। दासुषे। गतमंत्र गतं॥ दशामीत्यवामाह॥ एवास्स्येति
अस्येंद्रस्य सोमः सामसाध्यं स्तोत्रं उक्थं वरूकुसाध्यं शस्त्रमपि एवा। दि। एते उन एवंविधरवत्तु किंविधे
रवत्तु किंविधः इतिनः उच्यते। काम्या कामयितव्यो। शंस्या। रुचिभिः शंसनीया। कमर्थं शंसनमिति तदुच्य
ते। इंद्रायसोमपीतया। इंद्रस्य सोमपानार्थं। एवासस्य व्यवहितमंत्रगतं। काम्या। कामशब्दिङ्। लादत्वोद
यत। णेरनिटीति णिलोपः। तिस्तरितमिति स्वरितप्राप्ते यतोनाव इत्याघ्फदात्तत्वं। सुपोडादेशः। सोमः।
अनिषि षिच्यादिनामनुप्रत्ययः। उक्थं। ववपरिज्ञावले। पातृतुदि वचिरिचिसिचिभ्यस्थक्। किंवासंप्र
सारणं। परत्वं वद्गुणाभावः। शंस्या। शंस स्तुतौ। ण्यंतादचो दयत्। यतो नाव इत्याघ्फदात्तत्वं। सुपो डादे
शः। सोमस्यपीतिः सोमपीतिः। कृदुत्तरपदप्रकृतिः स्वरप्राप्तेवाच्यायनाघ्फदात्तत्वं। अथवासोमस्य पीति
र्यस्येंद्रस्येति सोमपीतिरिंद्रः। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं॥ इति प्रथमस्य

प्रथमे षोडशो वर्गः ॥ १६ ॥ इंद्रेहीति तृतीयेनुवाके द्वितीयं दशर्चं सूक्तं । सुरूपकृत्नुमित्यादि षट्कं । शुष्या
दयस्तस्य द्रष्टवंतु । विशेषस्तु । अतिरात्रे द्वितीयपर्याये अच्छावाकशस्त्रे । इदंह्यग्नीत्यनुरूपस्तृचः । अ
तिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे इदं वसो सुतमंधः । इंद्रेहि मत्स्यंधसः इति सूत्रितं । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमा
95 ह ॥ इंद्रेहीति । हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मणि आगच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः । सोमरसरूपैः
अंधसः । अंधसो निमित्तभूतैः मत्सि माद्य हृष्टो भव । ततः ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान्भूत्वा अभिष्टिः शत्रूणां अ
भिभविता भवति शेषः । अष्टाविंशति संख्याके पुस्तकनाम सूत्रे ऽजः पादः इति पठितं । आ इहि । आद्गुण
इंद्र एहि । याष्टुनयोः स्थाने तन्तौ साववन्यतरव्यपदेशमिति । आङ्मांगोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशा ना५
दोमाङोश्चेति पररूपत्वं । मत्सि मादि मदी हर्षग्लापनयोः । लोटः सिपि सार्वविधयत्वं छंदसीविकल्प्येतद्
ति सेर्हिरादेशो न भवति । दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यपो लुक् । न लुमताङ्गस्येति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । शमामष्टानां दीर्घः । श्यनि इत्युपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्वाद्धातुस्वरए
वान्धसः । अदेर्नुम धश्चेत्यसुन् । षष्ठ्याः पञ्चम्याः तृतीया बहुवचनं कर्तव्यं । निघातः आद्युदात्तः । विश्वेभिः । अ ८५
सिषभीत्यादिनाकृत् । निघातः फलत्वं । ऐसादेशो बहुलं छंदसीति न भवति । सोमपर्वभिः । लता

पं सोमं पूतं ति। क्षरयंतीति सोमपवीत्रोधि:। सोमरक्षा:। दृपा लन क्षरलयो:॥ अन्येभ्योपि दृश्यत इति वनिप्
गुणो पिरेयं। वनिप: पिबाह्यातु: स्वरएव। उपपदसमासे। कृदुत्तरपद: प्रकृति: स्वारत्वात्न: सएव भवति। अ
भिषि:। अभिगंता। अभिगाता। मंत्रवृषे त्यादिना। क्तिनुदात्त:। सहिरिंभाव परोपि भविता। रंलयहृयति। कि
वाध्य घूपधगुणाभाव:। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेति इडागमो न भवति। अभि शब्दस्य इकारस्य
मादिशु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपत्वं। प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृति: स्वरत्वं। उजस्। उकोर्बलोपश्चेत्य
सुन्। निपाता द्युदात्ता:॥ द्वितीया मृचमाह। एममनमिति। ईमित्यनर्थक:। पादपूरणायप्रयुक्त:॥ हेअध्वर्य
व:। सुतं अभिषुतं एवमसरूपं सोमएनं सोममिंद्राय इंद्रार्थं आसजत। पुनरप्यभ्यनयत। शुक्रामंथिव
मौसक्षुगलेषु नरम्य नयन भाप स्तं बे नो क्तं। होत्रकाणां चमसाध्वर्यव: सक्तसंक्तुचाशुक्रस्यामत्र
नीयापा वा रधियामि चयोतीति। कीदृशं एनं। मंदिं। दर्प। हेतुं। वक्ति। साधुकरणशीलं। कीदृशाय इंद्राय।
मंदिनं दर्पयुक्ताय। विश्वानि सर्वाणि कर्माणि वक्रायु। ज्ञातवान्। सर्वकर्म निष्पादनशीलायेत्यर्थ:। ई
मित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्कआह॥ अथापि प्रवृत्तिमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छंति।
पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थका:। कमीमिद्विति। अस्यायमर्थ:। अनियेरवपादेर्वि वस्थितार्थसमाम्नोम

मि ःप
तीयशब्दा इत्यादयः प्रयुक्ताः ॥ न शब्दाः मिताक्षरे प्रच्छंदो राद्धि येन परिमिताक्षर रहित न प्रव्राक्षणादि
वाक्येषु वाक्यस्मरणार्थं प्रयुक्ताः ॥ मिताक्षरप्रच्छंदो द्युक्तेषु ग्रंथेषु पादस्मरणार्थाः । नेव कर्मीत्यादय इ
96 ति । ईमित्यस्य शब्दस्य अनर्थकत्वायेतामृष प्रदाक्षरार । एवमनं स्वजतास्तुता । आस्वजति नं स्तुत इति ।
एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयाटोस्स्वेनः इति । एनादेशानुदात्त इत्यनुदात्तः सर्वानुदात्तः । स्वजतासं
द्विता यामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मंदिं । प्रमोदे दे तुं । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । इदितो
नुमधातोरिति नुम् । मंदमानं प्रमुक्ते इत्यार्ध हेतुं मनिविवतिलिबु । एपं तस्य अजंतत्वाद्वश्चदितिइका
रप्रेत्ययः । तेरनिटीति तिलोपः प्रत्ययः स्वारणां तोदात्तयो मंदिना । मंदः सर्ववित् । व तुर्थ्ये कवचने
अनपुंसकस्यापि वा यायन तुमागमः । वक्रिं । कुलस्त्कोरणे । आदृग मदनजनः । किं किनो लिङ्द्विति
तच्छीलतद्धत साधुकारिषु कर्तृषु किनप्रत्ययः । तस्य क्रियाकुणाभावः । यणादेशः ॥ लिङ्गावाद्वि
र्वचनं । द्विर्वचनेवीति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशः । द्वाद्वि रूप्यते । अभ्यासस्य रस्य परत्व श्रुक्रवरुल्ला
दिशेषाः ॥ किनोनि चादाघ्रदाशः ॥ विश्वानि । विशः कृनानि वादाघ्रदातः । त्र स्य वक्रय इति । लदांतनयो
गपि योगपिकर्तृकर्मणोः कृती ति षष्ठी न भवति । किं किनोलेड्वति । किनो लिड्द्भावे न लोकाव्यय नि ९६

छा। रव्लर्थः। न्ना मिति निषिध्य ताभ्यां तृतीयाम्य माह। मरु स्वा सुशिप्रेति। दे सु शिप्रे ति। सुशिप्राह
शोभनहनो। शोभन नासिको वा। शोभनहनो नासिक। वितियास्के नोक्तो चात। ताहृशाहृ इंद्र मं दृतिनिः हर्षकेतृ
भिः स्तोमैः स्तोत्रैः मरुस्वा हरोप नव। हे विश्ववर्षणे सर्वमनुष्य युक्तास त्वं यजमानैः स ज्येन्य र्थः। ताह
शं इंद्रं त्वं एव भुयागगतं शु त्रिभु सवान भुम वादवि रान्ये: महागच्छेति शेषः। मदिसु तीयस्य लोटि त्रिनि
यमागमशासनमिति लत्वो इबि। तातु मों धातोरिति नित्ये मनमवति। अनुदात्ते तो तोस्य नु दात्तेड्डि इड प
देशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं। धातु स्वरः स्व। संहितायां द्युचोतस्तिङ इति दीर्घत्वं। सुशिप्रेत्यामंत्रि
तनि घातः। मं दिभिः। गतमंत्र व्याख्यातं। स्तोमेभिः। मनघच्य यस्य निघाति घदान्त त्वं। बहुलं छंदसीति
भिस एश।देशो न भवति। विश्ववर्षणे। निघातः। सवा उक्तः। एयुग्गडिदमित्या। दिनाविन तेरु दात्तत्वं। ब्रि
वतुर्थीमृच माह। अस्य ग्रामिति। हे इंद्र गिरः। वदीया स्तुतीः अस्य ग्रं सुष्टुवान। नि ताथ्य गिरः स्वर्गे
वासि लं यां प्रति उद्यमता उज्जयप्राप्नुवन्। ताहशीर्गिर स्त्वं अजोषाः। सेवितवानसि। कीहशं त्वं। हष
नेकामानां वर्षितारं। पतिं। सोमस्य पातारं। यजमानानां पालयितारं वा। पाता वा पालयता वेति यास्के
नोक्तत्वात्। अस्य ग्रं। अस्य जं सृजविसर्गे लङ्लोमि प्राउदादिभ्यः रः। बहुलं छंदसीति श्नविकरण

लस्य ऊडागमः। ऊकारस्य गकारः। लुङ् लङ् लृङ्क्षु दात्त इयडागमो ऽनुदात्तं सति शिष्टत्वात् एव शिष्येत
गिरः। प्रातिपदिकस्वरः। अहासत। हाङ् गतौ। लुङः स्य अदादेशः। क्ङसित्त्वा अजगाम ओ निघातश्च।
अजोषाः। जुषी प्रीतिसेवनयोः। लङः स्था संयुदादि श्यः शः। तस्य छंदस्युभयथेति। आर्द्धधातुकत्वेन
ङित्वाभावो लघूपधगुणश्छांदसः। सवर्णदीर्घः। अडागमः। सति शिष्टत्वात् उदात्तः। शिष्यतो वृषणा इ
श्रुत् वृष्णु मृष्णु सेचने। अपजि युनुदात्तौ। स्वपिति पिष्यादि कौत्य नव प्रत्ययः। किवा कुलालावः विद्या
दंतोदात्तः। पतिं। पा रक्षणे पातेर्डतिः डित्वाद्दिलोपः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं॥ पंचमी ऋचमाह॥ संबोदये
ति। इन्द्र इन्द्रवरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं विनंमलिमु क्रादि रूपेण बकौ विर्के। अर्वकु। अस्मदर्वि हुस्वं यथा नव
तिलथा संबोदया सम्यकुष्प्रेरय। नो गायया वत्पर्याप्तं तावद्धि सुरा श्चेनो यातो ततोप्याधिकं प्रभुराद्येन
ताद्दृशं धनं ततवा असदिति। अस्त्येकत्तस्मात् स्म च्चं प्र यच्छेत्यर्थः। मघमित्यादि षष्ट्याविंशति नामसु
राराधद्इतिपठितं। चोदय। चुद प्रेरणे। एवं ताद्यत्रोद्वा। तिङ् तिङ् इति निघातः। राधः। राधवंतनेत्यान। न
तिराधेधनं। सविध्य उत्पो ऽसुन्। निघाताद्युदात्तः। वारण्यं वृञ्वरणे एण्यः। वृषादित्वादाद्युदात्तः। अस नो ५७
असत्त्वुविलाटाडाटाविय डागमः। अदि प्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। आगमानुदात्ता इति

अतोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वर एव। विभु वि भु वतीति विभुः। भुवङ्स्य मुवृत्तौ। विप्र संभ्योऽडु संज्ञायामिति
डु प्रत्ययः। डित्वाट्टिलोपः। प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः। तदुत्तरप्रकृतिस्वारेण स एव शिष्यते। एवं प्रभु
इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः॥१७॥ ॥ इंद्र हीति सूक्ते षष्ठी मूवमाह॥ अस्मात्स्विति। हे इंद्र विघ
न्नाप्रभूतधनं इरायां धनसिध्यर्थं अस्मान् नुष्मातृ इत तत्र कर्म लिसुबोदया। सुख्युप्रेरया। कीदृशान्
स्मान्। रत्नस्वतः। उद्योगवतः। यशस्वतः। कीर्तिमतः। तन्नेतच्छष्ठी सप्तम्या स्वरलिलितीति प्रत्ययात्पू
र्वोदात्तत्वं। ई इत्याम्रं त्रेता घ उदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। रायाऊडिदमित्यादिना विभक्ते रुदात्त
त्वं। रत्नस्वतः। रत्नरायस्य। रायस्पं कार्यक्रिमः। सर्वधातुभ्योऽसुन्। नित्वादाद्युदात्तः। मतुपः
पित्वादनुदात्तत्वं। स्वादिष्व सर्वनामस्थान इति न पदत्वं। तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञाया बाधितत्वात्।
आकडारादेका संज्ञेति नियमात्। तुविबकुघ म्नं धने। यस्य घात्विकं। आमं। त्रेता घ उदात्तत्वं। यश
स्वतः। यशो अस्यास्तीति मतुप्। अस्मायामेधा स्रजो विनिरिति विनिनानेन वा बाध्यते। मतुपः। स
र्वत्र मतुप्प्रत्ययात् शासस शास्त्रे नाम्र्ब्रिषयस्यानिसंतस्येत्या घ उदात्तः। मतुपः पित्वात् स एव शिष्यते।
सप्तमी मूवमाह॥ संगामदिति। हे इंद्र दुःखबोधनं अस्मै संधेहि। अस्मभ्यं सम्प्रकुप्रयच्छ। कीदृशं श्रवः

त्पन्नेन

गोमत् बह्वी। निर्गो। निरूपेतं। वाजवत्। प्रकृते नधने नोत्पेतं। दृष्टुपरिमाणेन नाधिकं। मदत्। गुणेनाधिकं।
विश्वायुः। रुरस्यायुष्यकारणं। अक्षितं। विनाशरहितं। गोमत्। वाजवत्। उभयत्र मतुपः। अनुदात्तत्वात् प्रा
तिपदिकस्वर एव। वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः। अस्मे। अस्मच्छब्दात् चतुर्थी बहुवचनस्य सुपां सुलुगित्या
दिना शे आदेशः। शिवा सर्वादेशः। प्रातिपदिकस्य वेत्यंतोदात्तत्वं। शेषलोपः इति लोपः इति पदे विवृ उदात्त
त्तिः स्वारेण विभक्तेरुदात्तत्वं। अंत्यलोपपक्षे आतो गुण इति पररूपमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति
उदात्तत्वं। पृथुप्रथप्रख्याने। प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः। रेफस्य संप्रसार
णमृकारः। परपूर्वत्वं। कोः किद्वादाद्युदात्तः। बृहत्। प्रातिपदिकः स्वरः। विश्वायुः। विश्वमायुर्यस्मिन्
धने विश्वशब्दः क्वन्प्रत्ययांतः। तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदः प्रकृतिः स्वरत्वे प्राप्ते। पराादिश्छंदसि बहुल
मिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः। क्षितौ क्षयस्य स्मादतस्मीन्णपर्यायि
मौ निष्ठा। तेनण्यदर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थ इति न दीर्घत्वं। अत एव क्षियो दीर्घादिति न निष्ठानत्वं।
नञ्समासश्च अव्ययपूर्वप्रकृतिस्वरत्वं। आ नो भर दक्षिणेन। अस्मभ्यं दीति। इन्द्र बृहत्तत्र वः।
महतीं कान्तिं। अस्मे धिदि। अस्मभ्यं प्रयच्छ। तया सहस्रसातमं। अतिशायनसहस्रसंख्यादानो

...नप्रत्ययः निबा

५८

।पतं। घस्रं धनं अस्मे धेहि। तथा ता: व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धा राये नीवेजरथोपता:। इषः अस्मान्य
स्मे धेहि। आस्म सुपां सुलुगित्यादिना शेआदेशः।। धेहि। द्वित्वं। झलां जश्भावभ्यास लोपा। घेलिं चाभ्यास
लोपो। श्रूयत इति श्रवः। प्रभुनो निपातदा घदावं। सहस्रं। सहस्रान ददातीति सहस्रसाः। षणु दाने। जन
सनखनक्रमगमो विट्। विड्वनोरनुनासिकस्यादिति आकारादेशः। अनुस्वारलोपो। दादन्तः। जुनः
स्तुत्यात्स्वरात्पाणिनीस एवाशिष्यते। तथा आ सांसं ती तिरथिन्य: प्रत्ययस्याघ दात्तत्वं। रुन्नेभ्यो डीपस्य
वपि वाद व्रुदात्तः। इषयोगिकवेधानुस्वरस्वरू७चे प्रातिपदिकः स्वरः।। नवमीमृचमाह।। वासा रिं इ मिति।
वसोर्वसुनो मदीयस्य धनस्य। ऋताया। एतदर्थं इह होमव यमा हुयाम:।। किं कुर्वन्तः। गीर्भिः स्तुतिभिर्गृ रु
णन्तः। स्तुवन्तः। कीदृशमिन्द्रं। वसुपतिं। धनपालकं। रुग्मियं। सेवामानरागं नारं। यागादेशोगमनशीलं।
वसोः। वस निवासे। शृस्वृस्निहि त्रप्यादिना उप्रत्ययः।। निदियनुदात्त निपातदाघ दात्तः। वसुपतिः। स
मासांतोदात्तत्वे प्राप्ते पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदः प्रकृतिः स्वरत्वं। गीर्भिः। सावेकाच इति विभक्तिरुदा
त्तत्वं। गृणन्तः। गॄ शब्दे लटः शतृ क्र्यादिभ्यः। श्नाशतृ सार्वधातुकमपिदिति। ङिच्चात्श्नाभ्यस्त
योरात इत्याकारलोपः। शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। रुग्मियं। रिवो मिमीत इति रु

गीस्त्वं त्वमिंद्रं। माङ्धा। नशाद्देव। क्विप्‌ प्र। घ्नमास्के त्यादिना ईचं। कारस्य वो: कुः। रुसां ऊसो: तइति
जस्त्वगकारः। द्वितीये कववनो ऽत्र विक्ष्नोधा चियादिना इयङादेशः। एरनेकाचो इति यणादेशः। सर्वेवि
९९ धयः छंदसि विकल्प्यंत इतिन भवति। रुडुत्तरपदप्रकृतिः स्वास्वण इकार उदात्तः। होमा आकपामः। केन्
स्पर्धायां शब्दे च। लट्‌ तस्य पुरुकारस्य व्यत्ययेन कारः। शपो बहुलं छंदसीति लुक्‌। बहुलं छंद
सीति कः संप्रसारणं पर पूर्वत्वं गुणः। धातोरित्योकार उदात्तः। सिपः पिस्वा रणा अनुदात्तं सर्वं गते ता
रांगत्वस्त्रगतो। ताच्छील्ये रत्ननिच्चाद्‌ दाधृ दातः। ऋताय। ऊतिस्त्यादिना क्तिनुदात्तो निपातितः
दशामीमृवमा ह। सुतसुत इति। आकारेच्छुस्य पाद स्वरात्। यद्वा व्याप्तिवचन आकारः आ
ईषदर्थे। निपाता आद्युदात्ता इति। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति। आकारोऽपि शब्दार्थः। इयर्तिगच्छ च्छन्दसियां कर्मणि प्रोक्तं स्वरितजा
मानः। एदरिः। सार्वा पियजमान इंद्राय स्तुतं इंद्रार्थमभिषुतो तत्रसोम भक्षणे बलं अर्वति। स्तोति
इंद्रस्य पराक्रमं प्रशंसनीयार्थः। कीदृशं स्तबं वृहन्तामोढं। कीदृशाय इंद्राय अन्योः स्मानियतामाकारय
स्मिनिशा दानिपाता। आघ्नदात्ताइत्याद्युदात्तः। तस्य यंतादेशे उदात्त स्वरितायार्थलः। स्वरितानुदा ८८
तस्येत्योकारस्वरितः। वृहन्तो वृहन्म हनो रूप संख्यानं इति। अंगादिविनि केऽदात्तत्वं। अरिः। त्वा

गतो। अवद्दरिति इकारप्रत्ययः। ञ्णितो पूर्वत्वं। प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः। इन्द्रायाह्र इन्द्रे इत्यादि
नारम्भ्यायाय इकार उदात्तः। मूर्धं प्रातिपदिकस्वरः। अर्चतीनि धातुस्वरः। इति प्रथमस्य प्रथमे अष्टा
दशो वर्गः॥१८॥ गायंति त्वेति तृतीयानुवाके तृतीयं सूक्तं द्वादशर्चं॥ गायंतीति सूक्तस्य मंत्र संख्या छंदो
विशेषाश्चैवमनुक्रम्यते। गायंति द्वादशानुष्टुभं चेति। उ हि ह वा इत्यादि परिभाषया। तु शब्दस्य सू
क्तद्वये परिभाषितत्वात्। तस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभ वृंदं प्रष्टव्यं। ऋषिर्देवता नित्यं वितं। अभि
प्लवषडहस्योक्थेऽहनि तृतीयसवने ऽछावाकस्य। गायंतीति स्तोत्रिय मंत्रः। एतत्सूत्रितं खंडे गायंति त्वा
गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिवेति सूत्रितं। अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह। गायंति त्वेति। हे शतक्रतो बहुक
र्मन्। बहुप्रज्ञ वा इंद्र त्वां गायत्रिणो गिरो रथीरिवेति सूत्रितं। एतज्ज्ञानाद्गायंति स्तुवंति। अर्किणोऽर्चनाद्
मंत्रयुक्ता होतारः। अर्कमर्चनीयं इन्द्रमर्चंति। शस्त्रगतैर्मंत्रैः प्रशंसंति। ब्रह्माणो ब्रह्मप्रवृत्त यः। इतार
ब्राह्मणाच्छंस्यादयः। त्वामुद्यमिरा उन्नतिं प्रापयंति। वंशमिव। यथा वंशाग्रे नृत्यंतः शिल्पिनः प्रौढं वंशं उन्नतं वं
शं कुर्वंति। यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वंति तद्वत्। एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे। गायंति
त्वा गायत्रिणः प्रार्चंति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव वंशा वनशया भवंति

वननाद्ध्रूयत इति वेति। अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे। अर्को देवो भवति। यदेनमर्चन्त्यर्को मंत्रो भवति
यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवति। अर्चति भूतानि। अर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्नेति। गायंतीति। श कु २
प्रतिपोपिवादन्तोदात्तो। धातुरुदात्तः। गायत्रिणः। गायत्रं साम। यषामस्तु ज्ञातृणामस्तीति। अतइ
नतानो। प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः। अर्चंति। अर्चपूजायां। भ्वादिकः। शप्प्रतिपावन्तु दात्तो। धा
तुस्वर एव। पादादिनिघातः। अर्कं। अर्च्यंते येनिरिन्यर्का मंत्राः। ते स्तवनीयतयात दात्मक इंद्रोपिल
क्षणतया। अर्काः। पुंसि संज्ञायां घः। प्रायलिति करणे घः। चजोः कु घिण्यतोरिति चकारस्य ककारः क
कारः। प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। अर्का मंत्राः। एषां संतीत्यर्किणो होतारः। एवं रूरात्रिता जातेः सप्त कु ६
म्यां वनतो स्मृता विति। रूदंतादिनिष्ठानाय चापि प्रति बिष्ठात्याप्यत्रचाप्ययादिनिः प्रत्ययः।
स्वारणेकार उदात्तः। ब्रह्मणः प्रातिपदिकस्वारेणोदात्तः। शतक्रतो निघातः। संहितायामवा
देशालोकाकल्पस्येति वकारलोपः। वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वारेणांतोदात्तः। ऊवनविजन्नपा
लोपः। उर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं चेति स एव शिष्यते। आयमिरा। यमउपरमे। तिङ् तिङ् इति निघातः। १००
द्वितीयाम्रेडमाह। यज्ञानारीति। यच्छतसाना। सानुमारुहत्। यजमानः सोमवल्लीस मिदाघ

समुदाङ्गोयम इति तद्

दूरत्वाय एकस्मात्पर्वतनागादपरं पर्वतमारूढवान् तथा भूरि प्रभूतं कर्च्चं कर्म सोमयागरूपं अस्प
ष्टो स्पृष्टवान् । उपक्रान्तवान् इत्यर्थः । तत्तदानीमिदं अर्थं यजमानस्य प्रयोजनं जानाति । ज्ञात्वा चेत्सक्षि :
कामानां वर्षिता सन् स्वरथेन मरुद्गणेन सह गच्छति । कंपन्ति स्वस्थानात् प्रभूतं भूमिमागंतुं स्वर्गस्य इत्यर्थः ।
सानाः षण दाने । सानाति ददाति निवसतावेमव का शमिति सानुः । दृ जनि जनिवरिवलिरहिभ्यो
णुण् । णिचाङ्ग उपधाया वृद्धिः । णिचा घदात्तं चंवा । अरुहत् । रुहेर्लुङि तिपि शपि संज्ञापूर्वको विधि
रनित्य इति लघूपधगुणो न भवति । लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वड्डुदात्तः । सति शिष्टत्वात् स एव शिष्यते । तानि-
पातोर्यद्यपि दृढं ततिनिषेधं निघातान भवति भूरि । आदिशदित्यं श्रुतिभ्यः क्रियाकुणा
भावः । निघातो घदात्तः । स्पर्शा धस्पर्शनयोः । स्वरितः जितः इत्यात्मनेपदं । लङः प्रथमपुरुषैकवच
नं त बकु लं छन्दसीति शपो लुक् । प्रथादिषर्चं ष्टुत्वं । लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वड्डु दात्तः । इयडागमउ
दात्तः । स एव शिष्यते । प्रत्ययंग योगणयच्छ ष्टायागा निघाताभावः । कर्च्चं अर्थं आर्त्ते ऋषिकोद्वि
गात्रिभ्यः स्थौ न्नानि चादाघदात्तः । स्नायनीति थपष्ट रूथ स्थ प्रोथादिनि ष्ट पर्क प्रत्ययां तानिपाति
तः । ष्टसि : । निरियन्तवृत्तोस्टहषिभ्यां कि दितिनिप्रत्ययांतः । क्रियाकुणाभावः । प्रत्ययस्वरेणांतो
दुरुत्करतो अन्येभ्योपि दृश्यन इति विन् । गुणो रपरत्वं । विवः सर्वापहारी लोपः करोत्ते भावः कर्च्चं २

दात्तः। एजति। एजृ कंपने। तिङ् तिङ इति निघातः॥३॥ तृतीयामृचमाह॥ युक्ष्व। हि इति। हे सोमपाः
सोमपानयुक्तेंद्र हरी च दीप्तौ अश्वौ युक्ष्वा हि। सर्वथा संयोजय। अथानंतरं नो स्मदीयानां गिरां स्तु
तीनामुपश्रुतिं समीपश्रवणमुद्दिश्य चर। तत्रादेशे गच्छ। कीदृशौ हरी। केशिना। स्कंधदेशे लंब
मानकेशयुक्तौ। वृषणा। सेचनसमर्थौ युवानौ। कक्ष्यप्रा। अश्वस्योदरबंधनरज्जुः कक्ष्या। तस्य
पूरकौ पुष्टांगावित्यर्थः। युक्ष्व। अमो लोपः छांदसः। सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः शिष्यते। द्वि
चोतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं। केशिना। प्रशस्ताः केशा अनयोः संतीति। मत्वर्थीय इनिः प्रत्य
यस्वरः। सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्याकारादेशः। वृषणा। वृषु वृषु मृषु सेचने। क
निन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः। वा षपूर्व
स्य निगमे इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः। पूर्ववदाकारः। कक्ष्यप्रा। कक्ष्यायां भवं कक्ष्यं। सर्वं त
त्प्रातः पूरयतः। पुष्टत्वादिति कक्ष्याप्रौ प्रा पूरणे। आतोऽनुपसर्गे क इति कः प्रत्ययः। कृदुत्त
रपदप्रकृतिस्वरत्वं। तासान्तत्वं। आकारः पूर्ववत्। अथ नः इत्यस्येति संहितायां दीर्घः। अनुदात्तं १०१
सर्वमपादादावित्यनुदात्तौ। बहुवचनस्य वस्नसावित्ति नसादेशः। अनुदात्तः। इंद्र सोमपाः। उभौ

आमंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तो। गिरां। साचेकाचरती यादविनाकिरुदात्ता।। उपशब्दो निपातश्च्य
घुदात्तः। अतिशब्देन प्रातिपदिकं समासरुउत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वे प्राप्ते तन्नादेवं निति कृत्य
तावितित्व वर्जितनादिपरत्वागतेः प्रकृतिः स्वरः। वर। निघातः। विशेषविनियोगस्तु यत्रोश्रोता
नसूत्रितः। स्मार्तं तत्र विज्ञानीयाद्विधानादिस्तवतः। एदिस्तोमाधं नित्याग्रपास्तत्रे विशेषकारेण
नविनियुक्ता। साधरणविनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः। नामतां सनकगतां चतुर्थीमृत
माला। एदिस्तोमानिति। हवासा। निवासकारणभूतं ज्ञा एहि। अस्मिन्कर्मणि आगच्छ। आगच्य
वस्तोमानतज्ञात्प्रयुक्ता निशा... णि अनिस्वर। अनिद्य प्रशंसा...ल...रूपं शब्दं कुरु। तथाध्ध
यं वमनिलद्य गुलीहि शब्दं कुरु। तथाहोट प्रयुक्ता निशस्वा...ल्या लद्य। वस शब्दं कुरु। परितोषेण
सर्वान्नचिकः प्रशंसार्थः। ततऊर्ध्वं नो अस्माकं ब्रह्मवाणं चयज्ञं वानुष्ठीयमानं कर्मैव संवासह
वर्धय। सांगत्वसंपातेनेन यज्ञं वर्धयितव्यात्तत्फलमन्नं प्रवर्धं कुरु। अंधश्यादिषु आशा विंशयत्न
नामस्तु ब्राह्मण...यां। इहिहि इणगतो।। सहिः।। हरपिचो नङिच्चादगुणन्नावा निपातः। आठा सहपु
णङि। ...कादेशात् उदात्तो नाद्यंत इष्यफदात्तः। स्तोमान्। अर्तिस्तुसु...इत्यादिना मन्। नित्यादाद्युदात्तः।उ

इनिपठितर

त्यमी १

त्तरपादन संहितायां नकारस्य दीर्घ इति समानपाद इति रुत्वं। अतो टि नित्यमाकारस्यानुनासिकः। नो भगो अघो अ पूर्वस्य यो ऽशीति यत्वं। तस्य लोपः। शाकल्यस्येति लोपः। तस्य सिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति। अपि। एवमादीनामंतश्चत्वं तादात्रः। स्वर। सुशाब्दोपतापयोर्निघातः। अपि। गंतं
गृणीहि। गृ शब्दे। से ऽस्यापि च्चे ति निर्दि। क्र्यादिभ्यः श्ना। ई हल्यघोरितीत्वं। घादीनां ह्रस्वः। इति ह्रस्वकारस्य रुकारः। रुवर्णाच्चे ति चरुत्वमिति णत्वं। तिङ्ङतिङ इति निघातः। रुव। रु शब्दे। से ऽस्यापि घ्नः
शपि प्राप्त व्यत्ययेन शः। तस्य ङित्वेन गुणाभावात् उवङादेशः। आतो हरिति। हर्तृ कः। तिङ्ङतिङ
इति निघातः। सब्रा। टदि शरदि दृष्ठो। मनिन्नन्य ब्रूहि त्तो। ह्वारर मू। नलोपश्चेति मनि न्। तत्संनियोगेन नलोपः। अमागमश्च। मिदं। वां त्यात्पर इति रुकारात्परः यणादेशः। मनिना निवादा
घ्न्दात्तत्वं। वासा आमंत्रित निघातः। यक्तुं। यज याज्ञवल्क्यादिना न ब्रू। प्रत्ययः परः। वर्द्धयानिघातः।
अत्र वकारद्वयश्रवणादियमवतिङ् विभक्तिः। पूर्व वाक्य पुत्र पुज्यात। अतो अनुषाक्ते व प्रथमा
नकार तक्ष्णतायाश्च वायोगत्रयामिति निघातः। निमधे न भवति। अपि प्रवषल ह्याति ऊं अस्तु अश्नौ १०२
वाकस्य तृतीय सवनं ऊं मिंद्रायशं स्यमिति। अनुरूपस्तृचः। एष्वा चितिखंडे इंद्र विश्वा अवी

वर्धचुक्थमिंद्राय शंस्यमिति सूत्रितं। तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते पंचमी सूत्रमाह। ला उक्थमिंद्रा
यति। इंद्राय इंद्रार्थं वर्द्धनं वर्द्धमसाधनं वृद्धिषनं उक्थे शस्त्रस्य ॰ मस्मानिःशंसनीयं। कीदृशाय इंद्राय। पु
रुनिषिध बह्कुसनां शत्रूणां निषेधकारिणे शक्रमिंद्रो नाम अस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखिवे
घपि यथायेन प्रकारेण रारणत्। अतिशयेन शब्दं कुर्यात्। तथा शंस्यमिति सर्वत्रान्वयः। अस्मदीयेन
५३ शास्त्रेण परिवृष्टमिंद्रोऽस्माकं पुत्रान् अस्म सख्यानि च बहुधा प्रशंसं चिचयर्थः। उक्थं। वचेरुथ कप्रत्ययस्त
कः। प्रत्ययःस्वरः। शंस्यं। शंसु स्तुतौ। एपिनादवायत्। लेरनिटीति णिलोपः। तित्स्वरितं प्राप्ते यतोऽनावइत्या
घकृदात्तत्वं। वर्द्धनं। करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट्। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। पुरुनिष्षिधा बहू
नां शत्रूणां निषेधकाय। बिधु गत्यां। अत्रादः सः षः। अत्र निरित्युपशब्दस्य निशब्दः सः समानार्थस्य प्रा
ग्प्रयोगः। क्विबिति क्विप्। क्विपः सर्वापहारी लोपः। कुगतिप्रादय इति समासः। निः सः सकारेण इणो व्य
वधानं। छांदसत्वादनादित्यत्र उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना धात्व सकारस्य षत्वं। निःसः सकारेण इणो व्य
वधानं। परस्य ष्टुना ष्टुरिति षत्वं। पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यांतेन समासः। षिधो धातुस्वरेणोदात्तत्वं। नि
ष्षिध इति प्रादिसमासे उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। तद्गुणेन गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् पुनः

कारकसमासपिस एव स्वरः॥ शक्नोतीति शक्रः॥ स्फायितं चिवंचिशकीत्यादिना रक्॥ प्रत्ययः स्वरः॥ य
थाप्रकारवचानथाल्॥ सिरवारण प्रत्ययात्सर्वो ऽङ्कार उदात्तः॥ स्नुतस्त्रो स्नोः प्रत्ययास्वारणो दात्तः॥
न॥ नामा॥ नकारनश्च धातु॥ स्वारुष्वन्य इति संहितायांणत्वं॥ रारणतारणशष्टार्थक्षातो रकाव इतियङ्गय
ङोविचेति ब्रुक॥ प्रत्ययलक्षणेन द्विर्लो वाहुल्ला दिशोषः॥ दीर्घो कितइति दीर्घः॥ प्रत्ययलक्षणेन सनाद्यंता धातव इ
ति धातुसंज्ञायां लिंगार्थालाडिति हितुत्रा॥ हित्तुमक्ता वलक्षणेनलिंगार्यालट्॥ अत्र हलीङ्करर्चा रशणान मुक्रौश
मनस्यकर्तृत्ये चेतत्तुः॥ लट स्तिप्॥ इतश्चलोपः॥ परास्मिपादष्टितीकारलोपः॥ लेटाऽडाटाविच्यडागमः॥ क
र्त्तरिशप्॥ तस्य चर्कशीतं परस्मिपदम॥ दिवश्च इष्टव्यमित्यादि वक्तावाददि प्रभृतिभ्यः शप इति प्राप्तो लुश्च
ऊच्छंदसीतिनिषिध्यातां शपोऽनुदात्तचाधातार्तोतादात्तं [illegible] शिष्यात॥ शोपालसार्वधातुकस्यव्यवधा
नात्तत्र परतो॥ विधीयमाना मन्यस्तानामा॥ दिरियाधदात्तकेन भवति॥ तिङ्-तिङ् इति निघातः॥ अत्र यथाश
ष्ट्योगनयाव घथान्या मितिनिषेधात् नवा यागप्रथामतिवात्त्रनिघातानान्नविष्यति॥ अत्र स्कत्तर
३ वाक्येसरव्येष्वचेति वाक्सु न्तष्टविजक्ता॥ पदयोश्यं प्रथमातिङ्विभक्तिः॥ सरव्येष्व॥ सरव्यः कर्माणि सरव्या
निप्रत्ययः स्वरः॥ वाषसी इत्यमात॥ तमिसरिव च इति॥ सरिवचेनिमित्तभूतसतितमित्॥ तामविंइमी
नेष्टार्कमातिचेत्यनुवृत्तौसरव्युर्यइतिसरिवराधाय। नवद्व
प्रत्ययः तत्र संज्ञायां यस्यैमि

माह प्राप्नुमः। तथा रायधनार्थं तमीमाह। तथा सुवीर्ये। शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमाह। यत अपि च
शक्तिमान्। स इंद्रो नो अस्मभ्यं वसु धनं ददमानः। प्रयच्छतु। अस्मदीयरक्षणं शक्नोतु। स प्रदशयास्था
कर्म सुईमहे। यामीतिपठितं। तदनुसारेणइंद्रं याचामाह। इति वा। व्याख्येयं। सरवकर्त्रीत्विं सखित्वं। तस्य
भाव स्त्वतलाविति त्वः। प्रत्ययः स्वरेणोदात्तः। ईमहे गतौ। ङित्वादात्मनेपदं। दिवादिभ्यः श्यन् बहुलं छं
दसीति श्यनो लुक्। तिङ् तिङ इति निघातः। राये। ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं। सुवीर्ये। शोभनं वीर्यं यस्या
सौ सुवीर्यः। नञ् विभ्यां वा विनानेन न्नावोलदह्याने। सुवीर्यमित्यर्थः। बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ च
त्यन्तरपदान्त चं। शक्नोतीति शक्रः। स्फायितंचिवंचिशकि इत्यादिना रक्। प्रत्ययः स्वरः। शकत्। शक्रु
शाक्नो। धातुसंबंधाधिकारे छंदसी ति लुङ् लङ् लिट इति लुङ्। यतः शक्नोतीति अतस्तमीमाह। इति
संबंधः लुङ् स्तिप्। पुषादिद्युताद्यलृदितः। परस्मैपदेष्विति च्लेरङादेशः। बहुलं छंदसीत्यडागमा
भावः। तिङ् तिङ इति निघातः। वसु। शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसि० इत्युप्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तत्वं। ददमानः। दद
दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं। लटः शानजादेशः। शपः पित्वादनुदात्तत्वं।
शानच्च ङित्तदिति आंतोदात्तत्वं वा। अदुपदेशात् लसार्वधातुकम्। उत्तरत्वेन परत्वाद्धि सार्वधातुकत्वादनुदात्तत्वं धा
तुः स्वर एव शिष्यते। इति प्रथमस्य प्रथमे एकोनविंशो वर्गः ॥१९॥ गायंतीति सूक्तेन सप्तमीमेवमाह

वि

विवृतशब्दस्य पुनः सुश...

सुविवृतमिति॥ह६ २॥ यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रसृतं। सुनिरजं। सुखेन निःशेषं प्राप्तुं
शक्यं। वादातनं॥ मिथ्यायाशोधितं वसं पन्नमिति। शेषः। इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थी। गवां। व्रजं॥ नि
वासः स्थानं। अपावृधि। अपावृत मुद्घाटितद्वारं कुरु। हे अद्रिवः। पर्वतोपलक्षित॥ वज्रयुक्तेन्द्र
राधा धनं कुरुष्व संपादय। सुविवृतं। वृञ् वरणे। कर्मणि क्त प्रत्ययः॥ विशब्देन प्रादिसमासः॥ विवृत
मित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिः स्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तान्ते परतो गतिरनंतर इति। कृदुत्तरपद पूर्व ५
प्रकृतिः स्वर प्राप्तः। परादिश्छंदसि बहुलमिति कृत्कारकदान्तः। पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपद
कृतिः स्वारेण स एव सकारस्योदात्तः। ननु वृतमित्येव कृदन्तं। नतु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि ल
तः। तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणमिति वचनात् सुविवृतमित्यत्र च समासवृत्तमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं
॥ किंञ्च विवृतमिति तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत्। उच्यते प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदन्तव्यपदेशोपपत्तेः। ननु विवृत
मित्यस्य यथा कृदन्तव्यपदेश एवं क्तान्तव्यपदेशोऽप्यस्ति। नायं च परिभाषया। तथा च कर्मणि क्तान्ते
त्तरपदपरतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिः स्वरः प्राप्नोति। न चात्रापि परादिश्छंदसि बहुलमित्ये १०४

मनि१
ऊऊ१६ए

वंनाविस्तारः। तथाह्निसति सुविस्तृतमित्यत्र। विस्तृतमित्योवात्तरपदमितितदादिरुकारएवोदात्तः स्या
त्। विस्तृतमिति समासेयद्यपि इकारः उदात्तोर्भवति। तथापि सुविस्तृतमिति समासस्य सतिशिष्टत्वेन
बलीयस्त्वात् तत्रतएवोत्तरपदादेरिकारएवोत्तरस्वरेण भवितव्यमित्युच्यते। गतिरनंतर इत्यत्रानु
त्रे वृत्तेः ग्रहणे परिभाषानाश्रीयते। तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिः स्वारस्यनंतर ग्रहणमनर्थ
कं स्यात्। अनेनैवचाभिप्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्यूह्य त्वव्यवहितस्याभिशब्दस्यमा
भूदिति प्रत्युदाहृतं। तस्मात् सुविस्तृतमिति इकारएवोदात्तः। इति स्थितं। सुनिरजं [illegible]नायासेननिर्दिश
यंप्राप्यं। अज गति क्षेपणयोः। सुनि सारूपसर्गयोः प्राग्प्रयोगः। ईषदुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्
। नवात्र सुशब्दस्यनसाव्यवधानं शंकनीयं। सुशब्दस्यरूपपदमात्रं खलानिमित्तेनानंतर्यं। अतए
व सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रायागाद्रति। सर्वत्र गतिसमासस्तिति प्रत्ययात्पूर्वं उदात्तमिति
ध्वाचकारउदात्तः। निसामसमा। सत्र उत्तरपद प्रकृतिः स्वारोगस एवशिष्यते। पुनः सु शब्देनसमा
सः तत्र ग्रहणेग निकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषायां। तेउत्तरपदप्रकृतिः स्वारेणस
एवशिष्यते। वादात्तं। नयाशोधनेनविशदीकृतं। दिप्रशोधानां। आदवउपपादाशाशिती यान्वं।

बि २

यद्यपि द्विपकारनानुबंधस्तिमतिजं नञ्चमिच्येऽजंनएवायां। निष्ठेति कर्मणि क्तः। दाधाघ्वदाविति
त्वत्रा विति प्रतिषेधान्न घुसंज्ञा। यात्र भावादेर्दद्धोरिति दद्भादेशो न भवति। नन्वदीप्तासवन इति प्र
105 तिपदोक्तस्यैव पादस्तत्रादाविति निषेधः। नघुनलोत्तिकस्यादेपलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति
पदोक्तस्यैवग्रहणं। ननु लाक्षणिकस्येति नियमादिति चेत्। नगामादायग्रहणेष्वविशेष इति प्र
तिप्रसवात्। सुष्मद्युष्मत् तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः। त्वमावेकवचन इति मपर्यंत
स्य त्वादेशः। आतो गुणे इति पररूपत्वं। न संज्ञायां टेरिन्यदृशब्दस्य लोपेऽन्यदान्न निवृत्तिः स्वारण्य
कारन्दादेशः। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीया समासः। नत्वसु रूपेत्यति बहुलग्रहणमिति। तृतीया
या अपवृक्तः। उत्तरपदप्रकृतिः स्वारप्रासे तृतीया कर्मणीति सर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। यशः। अस्य
त्यासो। अश्विसुश्चियसुन्। तत्संनियोगे नधातो र्डुडागमः। नित्वादाद्युदात्तत्वं गवां प्रातिपदिकः स्व
रः। सावेकाच इति नकारेऽनुदात्तत्वं प्राप्तं नगोश्वसावर्णेति निषेधात्। वृधि। हस्वनवरणे। श्रु शृणु पृ कृ
वृभ्यः छंदसीति हेर्धिरादेशः। बहुलं छंदसीति अपः पिलुक्। निघातः। रुणुघ्नो लाति हिंसाकरण
योश्च। इदितो नुम्। व्यत्ययात्मनेपदं। लोटः सः। से पापासः से। सवाभ्यां वा कर्तरि शपि प्राप्तावधि त्विति १०५

एव्योरत्वेतिउप्रत्ययः। तसंनियोगेनवकारस्य वकारः। तस्य अतो लोप इति लोपः। अवः परस्मिन्पू
र्वविधाविति यकारलोपस्य स्थानिवद्भावादनघूपधगुणो न भवति। अत्र सतिशिष्टस्वरो बलीयस्त्वम
न्यत्र विकरणेभ्य इति स निशि ष्टमपि विकरणः स्वरं बाधित्वा त्रिरुप एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं राधः। अस्तु
वंतो त्रित्वादाद्युदात्तः। अधिर्वङ्कं न दस्तीति मतुप्। छंदसीरर इति वत्वं संबुद्धौ उगिदचां मिति नुमल्लु
घ्वादि संयोगांतलोपौ मतुवसोरुः। संबुद्धौ छंदसी इति रुत्वं। विसर्जनीयः। आमंत्रितस्य च निघातः। कौ
अष्टमी प्रथमाद्धा। नहि त्वेति। हे इंद्र रुधायमाणं। शतं वर्षं ऊर्वाणिं। वां। रोदसी द्यावा द्यावापृथिव्यो। अपि
इनइदं त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं न समर्थ इत्यर्थः। तादृशस्त्वं। स्वर्वती। स्वर्लोकयुक्ता आपादृष्टिरूपाः। जुषः। जुष्यं प्रेर
यित्यर्थः। अपांस्वर्गसंबंधश्चान्यत्र दिवो वृष्टिं च्यावयती तिसिंतौ। किं च द्याष्टिप्रदानाश्च संपादनरूपं धं अस्म
भ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः संक्षरुद्धि सम्यक्प्रेरय। नञो हिशब्दे न सह सुप्सुपेति समासः। समसंयोग
तोदात्तत्वं च। अनुदात्तत्वं। सर्वमिय तत्पुरुषो। याभिर्मो हिती यायामिति। यादृशाः। रोदसी रुद्र सुनोनि
द्युदात्तः। उत्ते प्रातिपदिकस्वारणां तादान्तः। शतप्रास द्विकादशउदात्तः। रुधायमाणं वृजनं हंतीति सेधाः।
अम्ये भ्यो पिहरथं तइतिविश्व। द्या शियहल स्यविधां तरौ संयत्यार्थ चान्तकारलोपा हकारस्य घकारः। अन्त
सेप। ग्ग। इ३

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ६

106

धातुः धातवं तीति अनूनतत्क्षोवाला दितादिजङन्यः कश्चितिक्व षप्रत्ययो न वति। सप्तास्तुतिगणः। लोपश्च लम
इत्यनेन तु हात्तनं कारलोपश्च षपइत्यात्मानपदे। लेटः शानच् शापा अकुपादशात्तौ परस्छानाबाल सार्वधातुकानु
दात्तत्वं। कषः प्रत्ययस्वरः। एकादेशास्यादात्तत्वं। इत्यनः इविख्याति। इदितान्नुम्। शपः पित्वादनुदात्तत्वं।
लङादशश्च। तस्य च लसार्वधातुकस्वारणधातुः स्वर एव शिष्यते। तिङ्ङतिङ इति निघातान
५रु नवृति। जघः। सोयः प्रार्थनायां। लिङ्गार्थ लेट्। तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप्। आडागमस्यानुदात्तत्वाद्धातुः
स्वर एव शिष्यते। स्वरासामस्तीति स्वर्वन्तः। न्यङ्स्वरौ स्वरितावति स्वरशब्दः स्वरितः। मतुप्ङीपौ। पित्वादनु
दात्तौ। संहितायां स्वरितानुसंहितायामनुदात्तानामिति एकश्रुतिः स्वरित एव शिष्यते। अपः। डडिदमित्यादि
ना विभक्तेरुदात्तत्वं। धूः स्त के पने॥ लाट। सत्तपिब स्वादिभ्यः श्नुः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति प्राप्तस्य लु
कः छान्दसत्वात् ग्रावः॥ अग्नि भवषड् हस्यो छेपुरतीय सवनछावाकस्य षट्। स्ताविया तु रूपद्युगालस
दिती यस्मिन्नयुगले। आश्रुकर्णेति लुबोनु रूपः। एष्टि षिति रवं डश्रुधी हवं ति आश्रुकर्ण श्रुधी हवमिति
स्तुतितं। अस्मिंस्तु वेपप्रथमां॥ स्तरे नवमीमृवमाह॥ठा आश्रुकर्णेति। हे आश्रुकर्ण सर्वतः। आ ता रोकाणीं
यस्यता इगिंद्र त्वमस्मदीयमाकानं तुद्धि प्रं श्रुधिश्रुत्। ममेमाहातुगिरश्चितां बुनीरपिद्यधिष्व। वित्तोभरय। १०६
किंच। ममम दीयमस्तोत्रद्रूपवाङ् समूहं युक्तशितस्तबीयसख्युरापेक्षंतरं कृष।

आसन्नं स्युमरुदगण्स्या + छ्कुन्तसंनियोगविशिष्टत्वात्श्च्नावोऽपिनिवर्तते छ्श्च्णु पूर्तव यः छंदसीति ३
२

+ आसन्नं कुरु। यस्यैववनं तस्य प्रियं मन्यासे। तद्वदस्मदीयस्तुतिषु प्रियां कुर्वित्यर्थः। आङ्कर्मणि आसमं
नाह्वणुत इत्यादिष्कृतीति पा इत्व स्यतुक्। तादृशो कार्मि यस्य आमंत्रितस्याद्यु दात्तत्वं। श्रुधि श्रु श्रवणे।
त्वा आ टा हि। श्रुवः श्रु श्रावति ति हितः। श्नो र्बहुलं छंदसी ति दीर्घ रादशः सति शिष्टत्वात्प्रत्ययः स्वरः। आमंत्रि
तं पूर्वम विद्यमानं च न पदादपरत्वा त्तिङ् तिङ इति निघाता न भवति। संहितायामन्येषामपिदृश्यत इति दी
र्घः। हवं कृत्रस्पर्धयां शब्दे च बहुलं छंदसीति आने मित्र संप्रसारणे सात पश्चाडु कारो न च्वेन रूपादार
विध्यप्रत्ययः। अपः पित्वा द्वातुः स्वरः। नु। संहितायां रु वृत्तं च घमस्तुत ङ् इतो ष्याणामिति दीर्घः।
विता। वादिरन्तुदात्तः। दधिषा दधते लिट् थास्। सा स्वा भ्यामावो। शपः श्लुः अभ्यासस्य रुत्वं वादि
दस्य नयाथेत्याधधा तुकस्यापि स्त्रीकारादिडागमः। आकारलोपः। निघातः। मम। तव मम ङसी त्व तादात्त
त्वे प्राप्ते श्रेयुष्मदस्मदोर्ङसी त्याद्य दात्तत्वं। रुषा डुलंकरणे थासास्म। सवाभ्यां वामो। शपो बहुलं
छंदसीति लुक्। सति शिष्टत्वात्प्रत्ययः स्वरः। पदादित्वान्निघातः। अजः। साव कारश्च वित्तत्केरु दात्तत्वं। अं
तरं वृषादित्वादाद्युदात्तः। बा दशामी सवमारु। विद्म हीति। हे इंद्र त्वां विद्मा जानीमः। कीदृशं त्वां। वृषं
तमं कामानामतिशयेन वर्षितारं। वाजेषु संग्रामेषु हवनश्रुतं। अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं। वृषंत

त्यनेनमपर्यंतस्य मुमादेशः प्रातिपदिकस्वरे ता ५
स्तोदात्तत्वे प्राप्ते युष्मदस्म

विद्यमानव दित्य ४

मस्य अतिशयेन कामादीनां वर्षितृ स्तव। ऊतिं रक्षां मस्मदिषया मुद्दिश्य कमद्ये। चामाकयामः। कीदृशीं
मूर्तिं सहस्रसातमां। अतिशायनधन सहस्राणां दात्रीं। विभाविदोलटो वतिमसोमादशः। प्रत्ययस्वरेणां
107 तोदात्तः। छन्दसोत सिं छसिं इतिसे हिता यादीर्घः। इषंतमां इषुइषुं सि बाना का निष्कृ इषि नू हि राजे
धन्विघ प्रतिहिवः। इति क निन्। निचादाघुदात्तः। तमपः पिच्चा स एवाशिष्यते। अयमस्मदी। निकुं दसीति त
न्न५ चिन पदांचा नाविलोपा नावः। वाजे। वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः। दवन स्मृतं। कृ इत्यनु वृत्तो बकु
ले छंदसीति ल्युट् संप्रसारणं। वहन श्रुणोतीति क्विप् तुगागमः। इष वामस्य उक्षं। ऊमाह। बकुलं
छंदसीति संप्रसारणं। शीपद्मयनुवृत्तो बकुलं छंदसीति शपो लुक्। ऊतिं ऊति इती त्यादिनांतो
दात्तो निपातितः। सहस्रंस नोती निया स्माया। घणदाने। जन खन नरवन नके मो विट्। विड्वनोर नुना
सिकस्यादित्याकारादेशः। ऊडुनु रपदां प्रकृतिः स्वर त्वं। तमपः। पित्वात् देवाशिष्यान्त॥ ब्राह्मकादशी
हरमाह॥ आत्र न इति। हे इन्द्र। हि प्रंनो अस्मान वृत्तिः शोषः॥ हे कोशिक कौशिकस्य पुत्रे क्रमंदसा
नः हव्ये भवा स्तुतमभि पुतं सोमंपिब। यद्यपि विश्वामित्रः कौशिकस्य पुत्रः। तथापि तद्रूपेणन्द्रस्ये १०७
वोत्पन्नवात्कौशिक पुत्रत्वम विरुद्धं। अयं हृतं। ताउन्नु क्रमलिकायामुक्तं। कौशिकाख्यो वीरः यारिंद्रे

त्वं पुत्रमिष्ठ ब्रूलवर्येत्सार तास्यंद्र एवगाथी पुत्रोऽजन्न। इति। द्विद्वे। नवंसावीर्दिवः सुचयं कर्मा निषान
परा। आयुर्जीवितं प्रस्तिरप्रकर्षेण पुष्पुवद्दय। ततोमांसहस्रसंख्या कि पूतं। ऋषि। अतो द्वियद्रसारं रु
हि २ धिकरू। तु संहितायां। रुवित्रनुघमकृतदुकेचो रूषाणमितिदीर्घः। नसंदिताया। उदात्तुदात्तस्य स्वरितां इं
द्रा। आमंत्रितनिघातः। कौशिक॥ निघातो मंदसानः। रूष्यन्। मदि स्तुतिमादमदस्व न्नकांतिगति ष्व। आ
मान जि चनुवृत्तो रुं जिरषि मंदि साहित्यः किल्विय सानन्नप्रत्ययः। विवादं तादात्तः। स्तुतं प्रत्ययः स्वरः॥ न
यो। णुस्तुतो। असोदयत। गुणः। वांतो यिप्रत्यय इत्यां वादेशः। यतानाव इत्या घदात्तचं। आयुः। उसिर्निदि
त्यनुवृत्तो। एतेसिद्वन्यू सिप्रत्ययः। लिचाद्दघ्यायादेशो। नियादा घदात्तचं। स्तु। निपातस्य चेति यं लो
पां दीर्घचं तिरतिर तवां वात्य येनशः। स्तन इन्नातोऽस्ति तिइच्चोऽस्तो द्रा द्वितिरु स्तु रू। रुधि। रुसं करणो। बद्ध
लंद्धं दसीति शपोलुक्। श्रुशृणु दृस्पृ म्यक्छंदसीति। हेर्धिरादेशः। सद् रूपो। तरू। स्तु षिं रुषीगतो। इ
न्नियनुवृत्तो। इगुपधात्कित्। किचाद्गुणाभावः। निन्नादाघदात्तचं। प्रवर्ग्ये परि न्वे घनिष्ठु यानस्र्पेदक
मितिखंडे परिवागिर्वणोगिरो धिष्ण्यो रद्दवात्तछ्य ववइतिसूत्रितं। तथारु विर्धानप्रवर्तना। सेयं परिधानी
या। हविर्धानप्रवर्त्यंतीति खंडे परिवागिर्वणो गिर इतिपरिदध्यादितिसूत्रितं। तथा अत्रा सर्णा च। परिवागि

र्वणो गिरस्त्वयकत्तमयापरिदधानीति । तामेतांद्वादशीमृचमालापरिचेति । हे गिर्वणः । अस्मदीयस्तुतिनाकांक्षिंद्रविश्रु
तः । सार्वभुकमस्तु प्रयुज्यमानाश्मागिराऽस्मदीया स्तुतयः । त्वा त्वां परितो भवंतु । सर्वतः प्राप्नुवंतु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धा
युमन्नुप्रवृद्धेन आयुष्ये लोपेतं त्वामनुस्तुत्य वृद्धयो वर्द्धमानाः । किंविता गिरः । जुष्टा त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽ
स्माकं प्रीतिरूतयो भवंतु । गिर्वणः । गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणः । वन षण संभक्तौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । गिरनुपध्मा
५ दीर्घः याभावश्छांदसः । आमंत्रितनिघातः । विश्रुतः । लिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं दृब्धा सुंदिधुवृभ्यां क्तः प्रत्ययः । उदितो
वेति क्त्वाप्रत्यये विकल्पितत्वात् । यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभावः । प्रत्ययः स्वरः ॥ इण गतौ । छंदसि इण इति
उण् । लिच्वाद्वृद्धिः । आयादेशः । वृद्धमार्यस्या बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं । वृद्धयः । व्याधः । क्विन्निति जुत्र्य
सिसुमरकासपुनेति इयडभावः । निचादाघकत्तत्वं जुष्टा । वीदित्वान्निष्ठायामितिइडभावः । निचादाघकत्ता
न्तः । इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥ ११ ॥ इंद्रं विश्वा इति इतीयेनुवाके पूर्वं चतुर्थं सूक्तं । इंद्रं विश्वा इ
त्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेता नाम कऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रं माधुच्छंदसो जेता माधुच्छंदस इ
ति । छंदस्त्वानुष्टुभमिति सर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवता उवतीत । विनियोगस्तु महाव्रते निष्केवल्ये रूरस्येन सू
क्तं शंसनीयं । ऊरूढ इति खंडे शौनकेन सूत्रितं इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं । तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धं शस्त्वा १०८
तरणाई चैनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धं यियातिरूजतिं । पादेः पाद्यनुष्टुभं का प्रात्युत्तमाया इति आहलणं चप्रथमारण्यकेच
यानि ति डभावः । जुषा पितेइत्यनुवृत्तौ नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । क्त जुषः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । ति ६

×इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभंपदानुषंगा इति। तथा पृष्ठ्यस्य षष्ठेहनि निष्केवल्ये शस्त्रे॥

द्यते। प्रवो महे इति खंडे। इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः स्तो। मरुद्वमाने इति खंडे सूत्रितं। उपनो ह
रिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति। अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥ इंद्रं विश्वा इति। विश्वाः सर्वा गिरः ऽस्म
दीयाः स्तुतयः इंद्रमवीवृधन्। वर्धितवत्यः कीदृशमिंद्रं। समुद्रव्यचसं। समुद्रवद्व्याप्तवंतं। रथीनां रथ
रथयुक्तानां योद्धॄणां मध्ये रथीतमं। अतिशयेन रथयुक्तं। वाजानां। अन्नानां पतिं स्वामिनं। सत्पतिं। सतां
सन्मार्गवर्त्तिनां पालकं। विश्वाः। वा शंदकत्व निस्वरः। अवीवृधन्। वृधेर्णिचि चङि रूढिर्यस्तु त्रातो नित्यं छंदसी
ति ऋकारस्य ऋकारविधानाद्धत्र लघूपधगुणाभावः। निघातः स्वरः। समुद्रव्यचसं। व्याचेरसुन्। गाङ्कुटा
दिभ्यो ऽञ्णिन्ङित्। इति प्राप्तस्य ङित्त्वस्याभावः। ऊडादिचो मनसीति अनेन सिनि षेधात् ग्रहिज्यादिना ङिति वि
धीयमानं संप्रसारणं न भवति। समुद्रवद्व्यचो यस्य। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। रथी
तमं। रथिनां। रथशब्दादुत्पन्नस्य छांदसं दीर्घत्वं। प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च। वाजानां। वृषादित्वादाद्यु
दात्तत्वं। सत्पतिं। पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं॥१॥ द्वितीयामृचमाह॥ सख्ये त इति। हे शव
सस्पते। बलस्य पालकेंद्र। ते तव सख्ये। अनुग्रहयुक्ते सखित्वे वर्त्तमाना वयं वाजिनो ऽन्नवंतो ऽन्न
वामा। मा भेम। त्वत्तो जितिं प्राप्ता मा भूम। अतस्त्वामभयाहं। अभि प्रणोनुमः। सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः।
कीदृशं त्वां। जेतारं। शत्रुजयशीलं। अपराजितं। कदापि पराजयरहितं। सख्ये। सख्युः कर्म सख्यं। स

नेभ॰ २

इति
खकर्यस्य प्रत्ययस्वरः। वाजिनः। वाजोन्नमेषामस्तीति वाजिनः। प्रत्ययस्वरः। नेम। मित्रीनयाम। तुडागमब
हुवचनं निच्चो तिङ् इतिसलोपः। बहुलं छंदसीति वृद्धिकं। छंदस्युभयथेति तिङ् आर्द्धधातुकत्वेन नै
ङित्वान्नावाक्षुणः। नमाङ्योगेप्यडागमप्रतिषेधः। शवसः। षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु इ
ति विसर्जनीयस्य। संहितायां सत्वं। सुबामंत्रितइति परांगवद्भावेन पदद्वयनिघातः। नो नमः। तुस्तुतौ।
लोन इति यत्वं। छन्दोज्ञुको प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विर्वचनं गुणो यङ्लुको रित्यभ्यासस्य गुणः। प्र
त्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटोमस्। अदादित्वाच्छपो लुक्। उपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्येति
संहितायां णत्वं। जेतारं। जिजायता छित्वादि दिग्गुर्णं क्रियादिर्नियमित्यायकदात्तत्वं। अपराजितं। अव्ययत्वं
पदप्रकृतिः स्वरेणान्तोदात्तत्वं॥ आनृतीया मृचमाह। त्वमीरिंद्रस्येति। इंद्रस्य संबंधिन्यो धनदो नामवस्व रातयः६
नावोश्चर्यः। एवं सति। इदानीतनोपियजमानः क्षोरचक्रुचिन्यो गोमाता गो सहित स्यवाडस्या त्रस्य
पर्याप्तिं मद्युं धनं यदि मंरुतदक्षिणारूपेणादद्यात् तदानी कृतयोबद्धधनदानपूर्वकालीनस्यास्म घिषया
णिरक्षाणि न विदस्यन्ति। विशेषेणनोपक्षीयंते। मघं। रत्नकृरयादिषडष्टाविंशति संख्याकप्रधननाम
सुमघशब्दः पठितः। दातिदासतीत्यादिपुदशसु दानकर्मसु मंहतइति पठितं। त्वमीः। तुरुशब्दस्याव १०९
तायुणवचनादितिङीष्। आघस्योकारस्य दीर्घः छांदसः। जसिदीर्घाजासिपेतिनिषधं बाधित्वा वा छांद
×नानिपूर्वीः अनाकालप्रसेदाःप्रकृता तात्प्रत्ययस्य सर्वदयषष्ठ्योधनदाप

× स्तोतव्यः पुरुस्तुतौ भावादेः षसः। त्वमग्ने वावर्द्धतोऽत्र त्वं महते राधः पिबातु अनुदात्तत्वं × २
विदः

सीतिपूर्वं सर्वस्यदीर्घत्वं। ङीषः। प्रत्ययस्यादत्तोदात्तत्वं। रातयः। मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिन्
उदात्तत्वं। दस्यन्ति। दस्तु उपक्षये। दिवादिभ्यः श्यन्। निघातः। ऊतयः। ऊतियूतिजूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः। यदि
निघातत्वात् घाकृ दात्तः संहितायां निपातस्य चेति दीर्घत्वं। तिङ् शब्लसार्वधातुकस्वरेण तिङतिङ इति निघातो न
भवति। निपातैर्यद्यदिहन्तेति निषेधात्। अपि प्रवचलट् स्योचे षु तृतीयसवने च्छावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा
कविरिति स्तोत्रीयस्तृचः। तथाच सूत्रितं। एत्युषितेत्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवाकविरिति छावाकस्य शिराधौऽस इति।
तस्मिन् सूत्रे प्रथमां स्रकेव व्यर्थीमृवमाह॥ ७॥ पुरां भिंदुरिति। अयमिंद्रः उच्यमानगुणयुक्तो जायत।
संपन्नः। कीदृग्गुणक इति तदुच्यते। पुरां। असुरपुराणां भिंदुर्भेत्ता। युवा। कदाचिदपि वलीपलितादिवा
र्द्धकरहितः। कविः। मेधावी। अमितौजाः। प्रभूतबलः। विश्वस्य कर्मणः। ऊरुसाधयेति धातुमार्दसत्वोपा
घकः। वज्री। यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः। पुरुष्टुतः। बहुविधस्तुत कर्मणि स्तुतः। भिंदुः। भिदिर् विदारणे
केरिच्च नुवृत्तौ। छृभिदिविद्याधिगृधिध्विशिभ्य इति कुप्रत्ययः। तस्य ह्रस्वं दस्युः नोपधाः याप्यनिसार्वधातुकसंज्ञा
यां अधातुभ्यश्च मू। मिचादयंश्चादयः परो भवति। भगो रक्लोपः। अनुस्वारपरसवर्णौ। अवः परस्मिन् सर्ववि
तिप्रातस्य स्थानिवद्भावस्य न पदान्तत्वादिना निषेधः। युवा। युमिश्रामिश्रायाः कनिन्क। वृषितक्षिराजि
धाचिघः प्रतिदिव इति कनिन्। नित्वादाद्युदात्तः। कविः। ऊरा दे। अवइ इति तिङ्। प्रत्ययः स्वरः। अमितरौ

शत्रुस्याव्ययो॥ पूर्वपदप्रकृतिःस्वरत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिःस्वरत्वेनान्तदेवाशिष्यत। विध्वस्य। अशि
ष्टं बीयादिना कृत्। नित्वादाद्युदात्तः। कर्मणः। अन्येभ्योपि दृश्यत इति मनिन्। निस्वरः। धर्त्ता। दृ ब्रविच्चा दंतोदा
त्तः। वह्नी। मत्वर्थीय इनिः। प्रत्ययः स्वरः। पुरुष्टुतः। स्तुत स्तोमायाः। छंदसीति षत्वं। बहुषु पाद। शत्रुस्तु
तः। थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं। तृतीया समासे हि थाथादिस्वरापवादः। तृतीया कर्मणी
110 ति पूर्वपदप्रकृतिः स्वरः स्यात्॥ ३॥ पंचमी मृचमाह॥ त्वं वलस्येति। बलनामकः कश्चित् असुरो देव
संबंधिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्बिले गोपितवान्। तदानीमिंद्रस्तद्बिलस्थं सैन्येन समावृत्य तस्माद्बिला
८२ द्गा निःसारयामास। तदेतदुपाख्यानं। इंद्रो बलस्य बिलमपोर्णोदित्यादिष्वादि ब्राह्मणेषु मंत्रांतरेषु
च प्रसिद्धं। तदेतदत्र हृदि निधायायं मंत्रं प्रवर्त्तितः॥ अद्रिवः। वज्रयुक्त हे इंद्र त्वं गोमतो बलस्य गोभिर्युक्तस्य
बलनामकस्यासुरस्य संबंधि बिलं अपावः। स्वासेन्यश्चैः स्वैरपावृतवान्। सो तदानीं तुद्यमाना सा
वालन हिंस्यमाना देवाः। अबिभ्युषः। त्वदीयरक्षया बलाद्भीताः संतः। त्वामाविशन्। प्राप्नुवंतः। अपा
निपातत्वादाद्युदात्तः। वृञ् वरणे। लङ् सिपः। हल्ङ्यादिलोपः। लुगादिभ्यश्च। नश्य बहुलं छंदसीति लुक्।
गुणोरपत्वं हल्ङ्यादिलोपः। विसर्जनीये अडागमः। अद्रिवः। अद्रिरस्यास्तीति मतुप्। छंदसीरइति
वत्वं। संबोधनं अगितिवामितित्वम्। हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपो। मतुवसोरुः। संबुद्धौ छंदसीति ११०

तिरुक्तं॥ विलं। मन्द्रियस्यानि सं नास्य न्याधृदात्तत्वं। अविभ्यष॥ जिनीभयात्। लिटि द्विर्वचः। अभ्यास
स्य हस्वत्वजाश्च धकस्तुश्चेति लिटः कसुरादेशः। कादिनियमात्प्राप्त इट् वास्वकाजा द्वैटं सामिति निय
मान्निवर्त्तते। उगिसर्वनाम स्थाने धातुर्यायनत्वाद्युमाः संप्रसारणं परस्वर्णत्वं। शासित ग्रसीनां
तिषत्वं। अविभ्युधादि वित्यादिनाप्राप्तमियङादेशं बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः। नत्र समासः
अव्ययं पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। उग्यमानासः। उजहि भायां परस्य कर्मलिलटः। स्थान शान त्वा सार्व
धातुके यजि तियक्। तस्मा द्रुपदे शाउन्तर स्य सार्वधातुकस्या दनुदात्तत्वं। यकारे एवप्रत्यय स्वरः शि
ष्यात्। आविष्टः। अवरस्तरणादि शिअस्मा ऊत्यथाद्विड जोः। तस्य सिजन्त्य स्ति विदिन्त्य श्चेतिनु ससिव
इडागमः। आडजादीनामित्यडागमः। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं॥ ८॥ षष्ठीमृचमाह॥ तवाहमिति। हे
शूर। संग्रामे शौर्य शालिन् इन्द्र। तवरातिभिः। कर्मभिः स्तुत्यदीयेद्धनदाने र्निमित्तभूतेः रहं हौनाप्र
त्याय। त्वां पुनरागानां। स्मि। पुरा वज्रभ्रुक मस्तुत्वन्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन् कर्मणि प्रत्यागमनमुद्यन्ने।
किं कुर्वन्। सिंधुं। स्यंदमानं सोमं। आवदन्। सर्वतः कथयन्। अस्मिन् सोमयागवेदीयां धनदान कृ
तिं प्रकटयन्नित्यर्थः। हरिगिर्वणः। गीर्भिर्वननीयं इन्द्र कारवः। कर्तारिस्तुति विप्रयजमानाः। उपातिष्ठं नष्ठिरा
धन लाभार्थं त्वामुपस्थितवंतः। उप स्थायव इत्यस्य तादृशस्या द्यापित स्यातन्तवधनदानं विज्ञानं

ति।गिर्वणसः।शार्दृंयास्कंदच्छंनिरूर्त्ते।गिर्वणां देवा भवति।गी।र्भिरेनं वनयंतीति॥रलौ जरितचा दि ष्टु
त्रयोदशासु स्तोतृनामसु कारुः। शास्तुः पठितः॥ तव युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं। मंत्र दृषाष चादिना
कि नुदात्तः। आयां। इलो लट्। तस्थस्थमिपामिप्यमादशः। अदिप्रभृतिभ्यः शपइति शपो लुक्। आगम
मः। वृधापाया दृशेः।तिङ् तिङ इति निघातः॥ सिंधुं। स्यंदू प्रस्रवणे। निदियन्तुहः। जो। स्यंदः संप्रसारणं। स
श्वेतक प्रत्ययौ धकारश्चांतादेशः। निघातादाद्युदात्तः॥ आवदत्राव [illegible]व्यकायां वाचि। लटः शपः पित्वादनु
दात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वारणधातोः स्वर एव शिष्यात। आङ सहऊ गतिप्रादय इति समासः। कृ
दुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं। अनिष्ठं तो उपामंत्रकरण इत्या। त्मने पदं। गिर्वणः। वनषणसं साक्षेः। अखुन
आमंत्रितस्य चेति निघातः॥ विङ॥ विदज्ञाने लट्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। विदो लटो व
ति रूरुरु पादादित्वान्निघातः॥ संहितायां युष्मतो ततसु षंतः पादं इति षत्वं। ष्टुना ष्टुरिति कत्तरस्य तका
रस्य ष्टुत्वं। तस्य सावकाव इति विभक्तिरुदात्तत्वं प्राप्तं। नगोष्ठिस्सावर्णेति निषिध्यात। कारवः॥ कृ
गपाजी त्यादि नाउण् प्रत्ययः स्वरः॥ सप्तमीमृचमाह॥ मायाभिरिति। हे इंद्र त्वं मायिनं नानाविध
कपटोपेतं शुष्णं प्राणिनां शोषणहेतुं। एतन्नामकमसुरं। मायाभिस्त्वत्कृतिः कूलिकपट विशे

द्वा १

षे:। यथोन्न द्वधोपायगो रार प्रज्ञानि: अवारित:हिंसितवान सि एतद्यया स्कनो क्तं। ई द्र: श्रुश्रं
जघानेति। श्रुश्लं पिप्रुं इत्यादि मंत्रवायमायी। विस्पष्ट:। मेधिरा:। मेधावी। तान्नुष्ठातार:। तस्यतादृ
शस्यातत्त्वमहिमानं विद्धः। जानंति। तेषांजानतामनुष्ठातृणां अवांस्य त्रानित्तिरावर्द्धय। केत: केन
४ क्षे रिया। दिंका दशासु प्रज्ञानाम स्तुमाभावद्भुन मृतिपठितं। अवृश्चाहूं यास्कानिर्वक्ति। अवइत्यन्ननामोश्रूय
तइतिसतइति। मायानि:। माङ् मानें। मांछा सासि स्त्योर्यङ् निस्त्युय:। प्रत्यय: स्वर:। मायिनं। माया
६ यानूइ अस्यास्तीति मायी। व्री ह्यादिंनि प्रत्यय:। प्रत्यय: स्वर:। श्रुश्रं। श्रुचोशाषाल। अस्मादंतर्जावित लघर्थो त्रि
दियत्नुइत्तो त्रिषिश्रुषि-रचिन्य: किद्यतिनप्रत्यय:। निघ्नादाफदात्त:। अतिर:। तरात लुङ्। यें च्यायेन
श:। तस्यङि: त्वेनगुणा जावा कृतइत्यातो रिनिइच्चं। रपरत्वादिङुष्टे तस्य। गत्मंत्रगतं। मधिरा:। मिधृमे
धामध हिं सौंया:। अणादिकइरत्। निघ्नादाफदात्त:। अवांसि। नत्विषयचादाफदात्त:॥ अष्टमी मृवमा
ला। इंद्रमीशानमिति। स्तोमा:। स्तोतारऋत्विज:। ओजसा। बलेन। ईशानं। जगतो नियामकमिंद्रं। अनूष
न। सर्वत्रस्तुतवंत:। यस्येंद्रस्य रायोधनदानानि सहस्रं। सहस्रसंख्योपतानि संति। उतवा।
अथवा। भूयसी। सहस्रसंख्याया अप्यधिका: संति। तमिंद्रमिति इत्यर्वत्रान्वय:। इंद्रं। सहंद्रंद्र या

ना शान वो ऽनुदा दात्त वा ऽजसा। न विषयस्या नि संतस्येत्याद्युदात्तः। स्तोमाः प्रतिसुस्वित्यादि ६२

दिनारन्त। निचादाद्युदात्तः। ६ शानं। न्वटः शानवा आदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। धातुतारनुदात्तेया
ता तास्य नुदात्तेत्यादिना मनुप्रत्ययः। निचादाद्युदात्तः। अनुषताणुस्तुतो। लोनः। लुकं व्यत्ययनम
न्त्रस्य अलादेशुः। ओः सिद्। अस्य धातोः ऊटादिचेन सिसोऽङिचा गुणाभावः। इड भाव छांदसः। अडागमः। दीर्घत्वं छौ
सहस्रं कर्दमाभ्यां तितिक्षितीयारस्त पुत्तरं। रातयः। मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः। उतापाति पदिकस्वरः। वा दसं ३
वादिरनुदात्तः। संति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं। तिङतिङ इति निघातो न भवति। यद्वृत्तान्नित्यं प्रतिषिधःतास
हियवदिनापि भवतीत्युक्तं। भूयसीः। सहस्रादतिशयेन बहुत्यः। भूयस्याः अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य
संनिधिवलादुपपदत्वप्रतीतः। द्विवचनविभज्योपपादे तरबीयसुनाविति बहुशब्दादीयसुन्।
बहोर्लोपो भूच बहोरिति कारलोपः। प्रकृतत्वं भूयादेशश्चा ईयसुनो निचादाद्युदात्तत्वं। उगित
श्चेति ङीप्। इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः। ग। वत्सप्रियमनुवाक षट्सूक्तानि। तत्राग्निं ईडतमि
ति द्वादशर्चं सूक्तं प्रथमं। अग्निं ईडतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य सूक्तस्य काण्व प्रस्कण्वो मेधातिथिरृषिः
अपवादाभावादनुवर्त्तमानं प्राग्हिरण्यस्तूपीयादित्युक्तं। गायत्रमेव छंदः। आग्नेयदेवताकत्वं विस्पष्टं ११२
अतएवानुक्रम्यात। अग्निं द्वादशमेधातिथिः काण्व आग्नेयमा ग्निनेति पादोतो ऽग्निदेवतोनिम

थ्याहवनीयश्चेति। विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदसि अग्निं दूतमिति सूक्तं। आश्विने त
स्मात्रे र्विवासकाल इति खंडे अग्निमीळेऽग्निं दूतमिति। सूत्रितं। तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनि इद
मेव सूक्तमाज्यशस्त्रं। पृष्ठ्यस्याज्ये प्रावनोने अह्नी इति खंडे सूत्रितं। अग्निं दूतमिति द्वितीय इति
यष्टेतौ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु अग्निं दूतमित्येका। नमः प्रवक्त्र इति खंडे सूत्रितं। ईळेन्या
नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमह इति। अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥ अग्निं दूतमिति। अत्र ग्ने ई त चामृत
मंत्रव्याख्यानं तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते अग्निर्देवानां दूत आसीदुशना काव्योऽसुराणामि
ति। तादृशं देवदूतमग्निं अस्मिन्कर्मणि वृणीमहे। संभजामः। कीदृशं। होतारं। देवानामाह्वातारं।
विश्ववेदसं। सर्वधनोपेतं। अस्य प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं। शोभनकर्माणं। शोभ
नप्रज्ञं वा। मद्यमित्यादिषु अष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस इति शब्दः पठितः। होतारं। ह्वेञ्
स्पर्द्धायां शब्दे च। नाप्त्रीत्यादिसूत्रेण। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वे गुणः। नित्वादाद्यु
दात्तः। विश्ववेदसं। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अस्य। ऊडिदमित्या
दिना विभक्तेरुदात्तत्वं। सुक्रतुं। क्रत्वादयश्चेत्याद्युदात्तत्वं॥ द्वितीयामृचमाह॥ अग्निमग्निं मि

मित्युत्तरस्याम्रेडितसंज्ञायां ५

113

यद्यपि अग्निः स्वरूपेण एक एव। तथापि प्रयोगभेदात् आहवनीयादिस्थानभेदात् पावकादि
विशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वं। अग्निमग्निं प्रत्याग्निमग्निमिति वीप्सांता। हवीमभिः। आह्वानकरणैर्मंत्रैः
सदा हवंत। निरंतरम् अनुष्ठातारः आह्वयंति। कीदृशं। विश्पतिं। विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं। ह
व्यवाहं। यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान् प्रतिवोढारं। अत एव पुरुप्रियं। बहूनां प्रीयास्पदं।
द्वि५ अग्निमग्निं। नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः। तस्य परमाम्रेडितसंज्ञायां अनुदात्तं वै। हवीमभिः। ह्वे त्यनुदात्तं ५
ञ् स्पर्धायां शब्दे च। आह्वानकरणभूते ष्वस्य व्यापारस्थानं व्याकृत्य च विवक्षायां अन्येभ्योपि दृश्यते इ
ति कर्तरि मनिन्। तस्य छांदसः ईडागमः। बहुलं छंदसीति ह्वयतेः संप्रसारणं। परपूर्वत्वं गुणावादेशौ
नित्वादाद्युदात्तत्वं। सदा। सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा। इति सर्वशब्दाद्दाप्रत्ययः। सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि इति निपा
तः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। हवंत। ह्वो लङ्रूपं। तादृशः। टार-चाचाव छांदसः। शपि बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं। तिङ् तिङः इति निघातः। विश्पतिं। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिः स्वरः। प्राप्ते परादि
श्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। हव्यवाहं। वह प्रापणे। वहश्चेति ण्वि प्रत्ययः। सत्युत्तरप
दप्रकृतिः स्वरत्वं। पुरुप्रियं। समासांतोदात्तत्वं॥ [illegible]॥ अग्निं देवानिति। हे अ ११३

अग्ने जज्ञानः। अरण्योर्मथ्यमानः। उक्तौ। वृक्तबर्हिषे। आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषा युक्ताय तं यजमानमनुग्र
हीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह। नोऽस्मदर्थं होता देवानां आह्वाता चामीड्यः। स्तुत्योऽसि।
देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। जज्ञानः। जनी प्रादुर्भावे। लिटः कानच्। गम
हनेत्युपधालोपः। द्विर्वचनेऽचीति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनं। विभाषोदात्तः। वृक्तबर्हिषे।
वृजी वर्जने। निष्ठेति क्तप्रत्ययः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। वृक्तं बर्हिर्यजमानायायनवान् विजा।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। असि। अस्ते सिप्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। तास
स्त्योर्लोपः। इति सकारलोपः। पादादित्वान्निघातः। होता। ह्वयतेस्तृन्। छीत्यादिषु च। बहुलं छन्दसी
ति संप्रसारणं। नित्वादाद्युदात्तः। ईड्यः। ईड स्तुतौ। ऋहलोर्ण्यत्। तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत
इत्याद्युदात्तत्वं। ता [illegible] उशत इति। हे अग्ने यस्मात्कारणात्त्वं यासि देवानां
दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणात् उशतो हविः कामयमानान् तान् देवान् हविः स्वीकारार्थं विबोधय।
विबोधय बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आसत्सि आसीद आगत्योपविश। तान् दीर्घादटि समा
नपाद इति संहितायां रुत्वं। आतोटि नित्यमनुनासिकत्वं वा। उशतः। वश कान्तौ। लटः शतृ। अदिप्र
भृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं। शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्ते

दाश्वांश्च। यासि। यह्वा नित्यमिति निघातप्रतिषेधः। हृतस्य भागः कर्मणि। हव्यं। हृतस्य भागकर्म
णीइति यत्। तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सार्वविधयः छंदसि वि
कल्प्यंत इति निवर्त्तते। अतस्तित्स्वरितमित्येवं भवति। शेषनिघातः। ससि। सीदसि। षद्लृ विशरणगत्य
वसादनेषु। लटः सिपि शपा बहुलं छंदसीति लुक्। नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तु प्राप्ने
न्यादिनाभीदादेशो न भवति। बर्हिषि। वृहु वृहि वृद्धौ। बृहेर्नलोपश्चेति इसिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वारलइकार
उदात्तः। पंचमी भूयमादः। हृयूतानवनः ध्रुतेनेकूयमानदीदिवोदीप्यमानाग्नेश्चं रक्षस्विनारक्षो युक्तान
रिषितां हिंसकान्त्शत्रून्प्रति अस्माकं प्रतिकूलान्दहस्म। सर्वथा भस्मीकुरु। ध्रुतेनेड्कूयतेयस्मिन्नि
तिकरणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट्। अत्रेडु। स्तोतेरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्ध्रुतस्यकरण
त्वमेव। नतु कर्मत्वं। अतो नेषा तृतीया वाहाक्छंदसीति कर्मणि तृतीया। किंतु। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति
करणवाचिन्येव। अतः कर्तृकर्मणे कृतावहुलमिति समासः। तत्र पूर्वपदप्रकृतिः स्वरापवादेति स्वार
प्रातिपदिकावस्थायामव्यक्तेसति। पश्चाद्विभक्त्युत्पत्त्यां यामिंत्रितस्यचेत्याद्युदात्तत्वं। दीदिवः। दी
व्यते लिटः। क्वसुः। तस्यवस्वेकाजाद्घसामितिनियमादिडभावः। द्विर्वचनं हलादिशेषः। उत्तरकारस्य
लोपाव्योर्वलीतिलोपः। क्वसः। किच्चाद्गुणाभावः। तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येतिदीर्घत्वमभ्यासस्य। सं ११४

बुद्धो । नृगिरिति वामिति नुम् । सांयोगान्तस्य लोपः इति सकारलोपेन कारस्य मञ्वासु रुः । संबु
द्धौ छंदसीति रुत्वं । विसर्गः । पदात्परस्यामंत्रितनिघातः । नञ्पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्पादादित्वे
न निघातोपपत्तिः । नचनामंत्रितसमानाधिकरणे सामान्यवचनवचप्रतिषेधः । अनयोरग्निपदविशे
षणत्वेन निघातोपपत्तिः । नचनामंत्रितसमानाधिकरणे सामान्यवचनप्रतिषेधः । अनयोरग्निपदवि
शेषणत्वेन विशेषवचनत्वाद् अत एव परस्परमनन्वयनात्सामर्थ्यासमर्थः । पदविधिरिति वा नियमा
त्सर्वस्य नपरांगवद्भावः । यत्तेकपाघन निघातस्याप्यनद एव दीडरं तदिति सरस्वतीयादौ पृथक्
पृथक् आ घ्रातव्यमिति उच्यात । अत्र दीदिवइति नाग्निपदस्याविशेषणं । किंतु । घृताहवनपदस्ये
वाघातनार्थी घृताहवन इति विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता । नत्र दीदिवः पदं प्रति
घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंत्रितसमानाधिकरणे इत्यविद्यमानवत्प्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः ।
अत एव परस्परविशेषेण विशेष्यभावेन सामर्थ्यात् । सुबामंत्रितइति परांगवद्भावविशेषनिघातेना
पि स्वरोपपत्तिरिति । ईडेरन्त इत्यादौ तु भिन्नं परस्परान्वय इति विषम्यं । रिषतः । रुष रिष हिंसार्थाइ
ति जिवादिकस्य लटः शत्रादेशे शपि छांदसो गुणाभावः । तोदादिकस्य वा रुश रिश हिंसायामित्यस्य
छांदसं षत्वं । विकरणस्य शस्य ङित्त्वाद्गुणाभावः । इदय शब्दाद स्मायामधस्तजो तिनि रितिमचथ ।

सूत्रितं। अग्निनाग्निः समिध्यते वंच मेत्र आग्निनेति एषैवाग्निवत इत्यस्यानुवाका। अथाग्निय
इति खंडे ~~अन्न...~~ २

यविनिः। तस्य प्रच्ययाघ्कदात्तत्वं॥ ७॥ अग्निमंथने। अग्निनाग्निः समिध्यत इति एआनुवचनीया। भ्रात
र्विंशुदेवां प्रेषितः इति खंडे अथावग्नीं प्रणयत् इत्यकपक्रम्य सूत्रितं। यज्ञो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्नि
नाग्निः समिध्यत इति॥ ७॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह॥ अग्निनाग्निरिति। अग्निराहवनीयाख्यः स्वामिन
प्रहित प्रमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह सं समिध्यते। सम्यक् दीप्यते। कीदृशो ग्निः। कविर्मे
धावी। गृहपतिर्यजमानः। गृहस्य पालको युवा नित्यतरुणः। हव्यवाट्। हविषां दाता। जुह्वास्यः
जुह्वा रूपेण मुखेन युक्तः। गृहपतिः। पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। युवा युमिश्रणे। क
निन्प्रवृषितक्षि राजि धान्विधुभ्यः तिदिव इति कनिन्। निर्वाह घकदात्तः। हव्यं वहतीति हव्यवाट्। वहश्चे
ति ण्विप्रत्ययः। णिचाउपधावृद्धिः। गतिकारकोपपदात्कृत् उत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं। जुह्वास्यः। हूयते अन
पञु यति जुहूः। जुहोतेः स्रुवश्चेति क्विप्। तत्संनियोगा दीर्घश्च। स्रुवज्ञावाद्विर्भावश्चुवजह्वि प्रातिपदिकस्वरेणां
तोदात्तः। जुहूरास्यं यस्येति। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वेन स एव शिष्यते। शेषनिघातः। यणादे
शउदात्तस्वरितायायणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्याकारः स्वरितः॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः॥
सूक्ते सप्तमीमृचमाह॥ कविमग्निमिति। हे स्तोतः सर्व अध्वरे क्रतौ अग्निमुपस्तुहि। उपेत्य स्तुतिं कुरु। ईदृ ११५
शं कविं। मेधाविनं। सत्यधर्माणं सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं। देवं द्योतमानं अमीवचातनं। अमीवानां

115

हिंसकानां शत्रूणां वा घातकं। सत्यं धर्मा यस्येति सत्यधर्मा धर्मादनिच् केवलादित्यनिच् समा
सांतः। अंतःपदेन तस्य समासस्याभिधानात्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिःस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्त
त्वं। अमीव शब्दो अमरोग इत्यस्मात् शावाजिकाम्रीवा अपामीवा इति वन्प्रत्यायईडागमेव निपातो नि
त्वादाद्युदात्तः। वतेव दयावानां वत्यस्मात् हिंसार्थात् लिजंतात् नंघादिवात् ल्फयोर नादेशः। लेरनिटी
तिणलोपः। लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं नबस्वारकर्तव्यात् णिलोपस्य स्थानिवद्भावः। नपदांतद्विव
वनेत्यादिना प्रतिषेधात्। अमीवानां चातन इति समासे उत्तरपदप्रकृतिःस्वारेण स एव शिष्यते।। ३।।
अष्टमी मृव माला।। यस्त्वामग्न इति। हे अग्ने। देवयो हविष्यति यजमानः देवहूतं त्वां सपर्यति परिचरति।
तस्य यजमानस्य प्राविता अवस्मा अवश्यंरक्षको भव। क्रूयत इति हविः। अर्चिशुचीत्यादिना इसिः।
प्रत्ययः स्वारेण इकार उदात्तः। हविषः पतिः हविष्यतिः। नित्यं समासे उत्तरपदस्थस्येति षत्वं। पत्या
वि श्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिःस्वरत्वं। सपरशब्दात् कंड्वादिभ्यो यगिति यक्। धातुप्रकरणात् गुणप्रति
षेधाद्यर्थो घकः। किंचा सपरशब्दस्य धातुत्वात् तद्विहितस्य यकः। आर्धधातुकत्वे सति अतो लोप इ
ति लोपः। सनाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां तिप्रकरिशाप्। तास्मिन् सवर्णस्यातो गुण इति पररूपत्वं। यक
प्रत्ययस्वारेणो दात्तत्वं। शपा सह एकादेशस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं। तिङ तिङ इति नि

घातो न भवति। यद्धन्नान्नि यमिति प्रति। षश्मनू॥ का। गा। ६। पद्याः हवनीययाः परस्पर संसर्गविदितस्य हवि
षो याज्या। यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति।
षो याज्या। यो अग्निं दववीतय इश्येषा। अथाग्नेय्य इष्टय इति खंडे सूत्रितं। यो अग्निं देववीताय कविस्तु
नाग विष्टाय इति। तामेतां याज्यां सूक्तगतां नवमीं मन्त्र माह॥ छ॥ यो अग्निमिति। हविष्मान् हवि र्दुक्तो
यजमानो देववीत। या देवानां हवि र्लक्षणं हेतुः। यागार्थं अग्निमाविवासति। अग्नेः समीपं विवाराधणं
परिचर्यां करोति। हे पावक अस्मैतस्मै मृडय। तं यजमानं सुखय॥ देववीताय। वीगति प्रजनन कांत्यशन
खादनेष्विति। अस्माद् शनार्थात् क्तिन्। देवानां वीतिर्यस्मिन् यस्मिन् यागे स देववीतिः। बहुव्रीहौ हविष
पदप्रकृतिः स्वरत्वं न विषयस्यानि संतस्येति पर्युदासाद्बहि॥ र्षा शान्तो दात्तः। मत्वपः। सर्वत्र दात्तत्वात्
स एव शिष्यते। आविवासति। वा गतिगंधनयोः। अस्मादेतस्मादेतर्थाद् गमयितुमिच्छतीति अर्थे सन्। आ
कानेच्छा परिचर्या यां पर्यवस्यतीति विवासति शब्दः। परिचर्यार्थे निपातो पतितः। द्विर्वचनं। अभ्यासस्य
ह्रस्वः। सन्यत इति इत्वं। अजिदित्यादि र्नियमितः। याघ कदात्तो। तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति। यद्धृत्तान्नित्य
मिति प्रतिषेधतात्ति। ङिवौदात्तवती याः। डानि घातः। सहस्र। पच्यत्रसाहतिः। योगविभागाद् दाङ् सि
ञ्ज सहस्रमास समासौ तासां तस्य च धातोप रादि छंदसि बहुलमितित्तरपदो सौ दात्तत्वं। तास्मै क्रि
या ग्रहणं कर्तव्यमिति। संप्रदाने चतुर्थी॥ छ॥ पवमानेष्टा वाने हाविष्ये पावक स्यानुवाक्या। ११६

वसो रित्प्रतिषेधः। लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः। संबुद्धौ अ[illegible] गिदचामित्यादिना नुम्। त
ङ्यादिलोपः। म३६

सनः पावकदीदिव इति पौर्णमासे नेष्टिः पश्चसोमाः। उपदिष्टा इति खंडे सूत्रितं। सनः पावकदीदि
वोऽग्ने पावक रोचिषेति। तामिताम नुवाक्यां सूक्तगतां दशमीमृचमाह॥१०॥ सनः पावकेति। हे दीदि
वो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं इह देवान् यक्षनादाश्च देवानावह। ततोऽस्मदीयं यज्ञं तत्र
त्योप विश्वं उपदेवसमीपं प्रापयेति शेषः। दीदिवः। दिवुः क्रीडादौ छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्त
मानलिट्। क्वसुर्लिङ्गिर्णीवा हलादिशेषः। तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं। वस्वेकाजाद्घसा
मिति नियमात् वसो रित्तिरुत्वं विसर्गः। अग्ने पावक दिवात् न निघातः। देवाँ इत्यत्र दीर्घादटि समानपा
त्यम३ द इत्यत्र रुत्वं। आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः। भोभगोअघोअपूर्वस्येति रोर्यकारः। लोपः शाक
ल्यस्येति यकारलोपः। तस्यासिद्धत्वात् आद्गुणो न भवति। इह। इदमो ह इति सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययः।
इदम इश्। तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सप्तम्या लुक्। तद्धितश्चासु
र्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां अव्ययादाप्सुप इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक्। अकारः प्रत्ययस्वर
णोदात्तः॥११॥ एकादशीमृचमाह॥ सनस्तवान इति। हे अग्ने। नवीयसा। नवतरेण इदानीं क्रियमाणेन रयिं च
संपादितेन गायत्रेण गायत्रीछंदस्केन अनेन सूक्तेन स्तवानः। स्तूयमानः। स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं

वीरवतीं शूरपुत्रपौत्रभृत्ययुक्तां इषमन्नं वयम् आ भरा संपादय। स्तवानः। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः। स्व
रितञित इत्यात्मनेपदं। लटः। शानच्। कर्त्तरि शप्। बहुलं छंदसीति लुगभावः। गुणावादेशौ। आ
नेमुगिति मुग्न भवति। अनित्यमागमशासनमिति यागमानुशासनस्यानित्यत्वात्। शपः पित्वादनु
दात्तत्वं। शानचश्चित्वादंतोदात्तस्य। अदुपदेशाल्लपः परत्वात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे। धातुः स्वर एव शि
ष्यते। नरा। हृयतेर्नृश्छंदसीति नत्वं। गायत्रेण। गायत्र्याः संबंधि गायत्रं तस्येदमित्यण्। प्रत्ययस्वरः।
नवीयसा। नवशब्दादतिशायने ईयसुन्प्रत्ययः। नित्वादाद्युदात्तः। वीरवतीं। मतुप् ङीप्। पः पित्वा
दनुदात्तत्वं। अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः॥१॥ द्वादशमीसूक्तमाह॥ अग्ने शुक्रेणेति। हे अ
ग्ने शुक्रेण शोचिषा दीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिः। यज्ञेहूत सर्वदेवताह्वानसाधन
स्तोत्रैः स्तुतस्त्वं नोस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं जुषस्व। सेवस्व। विश्वशब्दो विशः कन्। तेनित्या
द्युदात्तः। देवहूतिभिः। देवशब्दः पचाद्यजंतः। चित्वादंतोदात्तः। देवानां हूतय आह्वानान्या
स्तु स्ताः हूतिषिति देवहूतयः। हूतयः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। स्तूयते आनेनेति स्तोमः। ११७
अर्ति स्तु सु इत्यादिना मन्। नित्वादाद्युदात्तः॥२॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः॥२३॥ स्त्र

समिद्ध इति चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं द्वादशर्चं सूक्तं। सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं माप्रीसूक्तं। तस्य का
ण्वो मेधातिथिः ऋषिर्गायत्री छंदः। प्रयाजेषु प्रणीयमानाः। सुसमिद्धस्तनूनपादादिका द्वादश देवताः।
तथा चानुक्रमणिकायां। ऋक्संख्या ऋषिश्छंदश्चानुवृत्तिलाभसिद्धवत् ऋग्यदेवताः [illegible] सुसमि
द्ध इतीध्मः समिद्धो वा अग्निस्तनूनपान्नराशंस इलो बर्हिर्देवीर्द्वार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचे
तसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीलाभारत्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रयाजदेवता एतदाप्री
सूक्तमिति विनियोगस्तु। पाशोऽसु सुसमिद्धो न आ वहेति काण्वमाप्रीसूक्तं। एकादश प्रयाजा इति खंडे सू
त्रितं। समिद्धो अग्न इति सर्वेषां यथार्षि वेति। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह। सुसमिद्धो न इति। हे अग्ने
। सुसमिद्धनामक त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह हे पावक शो
धक होतः होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च यज च। सुसमिद्धः। समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रा
दिसमासः। शोभनत्ववाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समिद्धपदेन कर्मधारयः
समासः। सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः। कर्मधारये निष्ठेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। क्रियाविशेष
णत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमासे गतिरनंतर इति समो य [illegible] तत्र [illegible] तदेव [illegible] प्रकृतिः

ञ्तः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिः स्वीकारे तु विशेषणत्वाद्धोतरिति वि
शेष्यं ७ च्चा
स्वरत्वेन स्वास्यतीति स्वशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । तदैवाग्नेः सर्ववर्णस्यानुनासिकादविष्मात् । तदुविर स्या
स्तीति मतुप् । नासो मत्वर्थ इति मत्वेन पदद्वयस्य बाधित्वात् तत्रात्र कुर्वन् होतः पावकशब्दयोः रामंत्रि
तयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वयपरस्परमसामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावाभावान्न तन्निबंधनमेकस्वर्यं ।
118 न वृद्धितीयस्यामंत्रितस्याष्टमिकनिघातानेकस्वर्यं । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । पूर्वस्याविद्य
चात्पादादि ५ मानत्वेन पदात्परत्वाद्यपरस्परसामानाधिकरण्येपि होतरित्यस्य विशेषणत्वेसमानमिवाविद्यमा
नत्वं । अतएवाविद्यमानवत्त्वासामर्थ्येपि न पराङ्गवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरितिवि
शेष्यात् तत्र सामान्यवचनमिति नामंत्रिते समानाधिकरणे इति । अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्प
दात्परत्वाद् पादादित्वाद् द्वितीयामंत्रितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावसतिशषनिघाते
न वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यद्यपि यजा लोटः सिपि पिब कुलं छंदसीति शपो लुकु ग्रस्थादिना षत्वं
षठोः कसीनिकत्वं सदिरादेशः छांदसत्वात्र भवति । सिपः पित्वेनानुदात्तस्येत्वादात्तु स्वर
एवाशिष्यते । न च तिङ् तिङ इति निघातः । पूर्वस्य पावकेत्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् । ११८
अतएवतस्यैवस्य यजत्वेन होतरित्यापत्ति निघातः स्यादिति वेत्तान्यवृत्ति परापरत्वया होतरित्यस्यापि

पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात्। नञ्। नाममंत्रितसमानाधिकरणे इति नस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं। न तु पावकपद
स्याविद्यमानत्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः। यद्धि पदस्यैव दिकार्यं प्रतिपावकपदं तत्त्वादविद्य
मानवत्स्यात्। होतः पदकार्यमविद्यमानवच्च प्रतिषेधं प्रवृत्तिपरत्वाद्विद्यमानवदेव तिङन्तयेव।
होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः। अतस्तस्याविद्यमानवत्त्वात् तदा पावकपदाय यद्यस्य निघातः प्राप्नोत्य
वा। सत्यं। अत्र यद्वृत्ताद्यस्यावशब्दपरत्वाद्यादिष्वावतिनिघातप्रतिषेधात् न विद्यतीति अदोषः। त्वा द्विती
यार्थं वमाहा। मधुमंतमिति। हे कवे मेधाविन् त्वं अथ नेतन्नूनपात् एतन्नामकस्त्वं अद्यास्मिन् दिने नोस्मद
मधुमंतं यं रसवंतं यज्ञं हविः। वीतये। भक्षणार्थं देवेषु कृणु हि कुरु। प्रापय इत्यर्थः। मधुमंतं। फलिपाटि
७ नमिमनिजना गुकपतिना किंचेति मन्यति। रुः प्रत्यये धकारः ध्वां तादृशः। निदित्यनुवृत्तिः प्र
त्ययस्य नित्या दाद्युदात्तो मधुशब्दः। तन्नूनपात्। आमंत्रितनिघातः। अद्य। सद्यः परुदित्यादिनाऽस्मि
२४ घ न्काले द्यप्रत्यये अद्येति प्रत्ययांतो निपातितः। प्रत्ययः स्वारणांतादात्तः। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्य
यत्वादव्ययत्वात् सुपः इत्युक्तपरिसप्तम्याः लुक्। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। कृणु हि
कृवि हिंसाकरणयोश्च इदितो नुम् धातोरिति नुम्। लोट्स्य हिरादेशः। धिन्विकृण्व्योर च इति श
प्यपवादो विकरणत्प्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्य अकारः। तस्यातो लोप इति लोपः। न

यवनमिति २

६

स्य स्था निकृष्टावाध्वर्युषूपधगुणो न भवति। ततश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति ल्युकं न भवति। ततश्च
प्रत्ययाच्छंदो वा वचनात् तिङ् तिङ इति निघातः। वीतये। मंत्रहषेषपचमन विदभूवीराउदात्त इति नि
त्यतुदात्तः॥७॥ द्वितीयामृचमाह॥ नराशंसमिति। इह देवयजनादेशेऽस्मिन्प्रवर्त्तमानयज्ञे नराशंस
११९ मित नामकमग्निमुपहुये। आह्वयामि। कीदृशं। प्रियं। देवानां प्रीतिहेतुं। मधुजिह्वं। मधुरसा जिह्वा
पतं। माधुर्यरसास्वादकं जिह्वापतं वा। हविष्कृतं। हविषो निष्पादकं। नरशाब्दान्नर इत्यस्मादबंतः।
प्रत्ययस्य पित्वाद्याद्युदात्तः। स्वर एव शिष्यते। शंसन्त्यस्मिन्निति शंसः। हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। नराशं
स इति समासे ऽनुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वे प्राप्ते। ... दिगुणदत्तिवार्त्तरपदे प्रकृतिः ॥ रो ६
स्वरे भवतः। अत एव वचनस्याद्युदात्त्वा नरशब्दस्य दीर्घत्वं। इहा इदमो ह इति हप्रत्ययः। इदम इशीति नि
शादेशः। प्रत्ययस्वरः। प्रियं। प्रीणातीति प्रियः। इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः। प्रत्ययस्वरः। अस्मिन्नङि
दमिन्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। ... निघातः। मधुशब्दस्य आद्युदात्तत्वमुक्तं। बहुव्रीहौ सर्वपदप्रकृतिः
स्वारण स एव शिष्यते। हविष्कृतं। हविः करोतीति हविः कृत्। क्विपि कृत्स्वरो ... कृ। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्य तिव स्य ३
त्वं। कृदुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं॥८॥ तृतीयामृचमाह॥ अग्ने सुखतम इति। इष्टशब्दानिधेयात् ह अग्ने इलितो
मानिः स्तुतः सन् सुखतमे अतिशायनसुखवाहनोऽकस्मिंश्चिद्रथादौ वा नस्था पयि वा कर्मसु मा वह इ ११९

वा१

स्य ३

ना

दृशश्चाविधयत्वमत्रस्तुवयित्वं ईडितः इति विशेषणं। मनुर्हितः। मनुनामंत्रेण मनुष्येण वा यज्ञमादि
रूपेणाहिता ऽत्रस्थापितस्त्वं होता। देवानां आकातासि। सुखतमः। सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप्। तस्य
गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्। वक्तव्य इति लुक्। अतिशयेन सुखः सुखतमः। तमपोनुदात्तत्वात्प्रातिपदि
कस्वरः। रथः। रमु क्रीडायां। रमंते तस्मिन्निति रथः। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्। एकाचउप
देशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः। निपाताद्युदात्तत्वं। ईडितः। ई
डस्तुतौ निष्ठेति क्तः। इडागमः। तस्य आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः। प्रत्ययः स्वरः। देवानिति नकारस्य
संहितायां दीर्घादटि समानपादे इति रुत्वं। आतोटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकत्वं। नोचागाणे गो इत्या
दिना यत्वं। तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः। तस्यासिद्धत्वात् गुणो न भवति। आनिपाताद्युदात्तः।
असि। असि भुवि लट्। सिप्। अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक्। नासत्यो लोप इति सकारस्य लो
पः। होता। तिष्ठतीत्येन तृन्। सोऽऋदुशनस्पुरुदंस इत्यादिना अनङ्। ङिच्चान्तादेशः। अप्तृन्तृच् इत्यादिना उपधादीर्घः।
हल्ङ्याब्भ्यो इति लोपः। निपाताद्युदात्तः। मनुर्हितः। मन्यत इति मनुः। मन ज्ञाने। शृस्वृस्निहित्रप्यसिव
सिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्च उ प्रत्ययः। तत्र नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः। हितं धातोर्निष्ठेति कर्म
णि क्तः। दधातेर्हिरिति हिरादेशः। मनुना हित इति समासः तृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना गु

दर्शनं भवति यद्वा मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्य अग्नेः।

इत्यादेशः। तस्य रूढं। लुगभावः छांदसः। कृत्नीयाकर्मणीति तोः पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं॥ ८॥ पंचमीमृचमाह
स्तृणीत बर्हिरिति। हे मनीषिणो बुद्धिमंतः ऋत्विजः। बर्हिर्दर्भं स्तृणीत। वेदरूपयाच्छादयत। अत्रापि ब
र्हिर्नामकोऽग्निरुच्यते। कीदृशं बर्हिः। आस्तरणीयं। आनुषक्। अनुक्रमेण सक्तं परस्परं संबद्धं। घृत
पृष्ठं। घृतमेतन्नामस्कंवां बर्हिष्यासादितत्वात् घृतं पृष्ठे उपरिभागे यस्य बर्हिषः तत् घृतपृष्ठं। यत्र यस्मि
न् बर्हिषि अमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य वेस्तलो दर्शनं भवति। तद्बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वत्रान्वयः। स्तृणीत।
स्तृञ् आच्छादने लोट् मध्यमपुरुषस्य बहुवचनं। लोटो लङ्वत्। तानस्तस्थामिपामिति तस्य तादेशः॥ क्र
यादिभ्यः श्ना। ई हल्यघोरितीत्वं। सवर्णाच्चेति व्यत्ययमिति णत्वं। प्वादीनां ह्रस्व इति श्नातो ह्रस्वत्वं। सतिशि
ष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः। अतिङ उपविश्य यः स्वारलोदात्तत्वं। बर्हिः बृंहेर्नलोपश्चेति इस्
प्रत्ययः स्वरः। आस्तरणीयं। आनुषक्। षंज संगे। धात्वादेः षः सः॥ घृ इति। घृ प्रा अनिदितामिति नकार
लोपः। आङ् चौ रूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः। गतिसमासः। उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना षत्वं। घृतपृष्ठं घृ
त णदीप्त्योः। निष्ठेति क्तः। प्रत्ययस्वरलोदात्तः। घृतशब्दमेव पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिः
स्वरत्वं। मनीषिणः। आमंत्रितनिघातः। न विघात। मृतं मरणं यस्मिन्नित्यमृतं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ १२०
तिः स्वरत्वं बाधित्वा नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदा
द्युदा

३.१ त्रि मा

घृताचीं। वहन्तं। वह्निरिति यस्या यां वा वि। वा गन्ति या। क्विवाची षष्ठुरिहागति स्थिते मा चं जहयति।
ल्फ इति ना विल्फट्। यो रना देशः। नस्याद्धेड कवर्ग इन्दिङः रव्या डि निरव्याङो देशप्राप्ते ग्रनसो
श्चेति प्रतिषेधः॥ ता षष्टी मृतमाह॥ विश्रयंतामिति। द्वारा यज्ञशालाद्वाराणि विश्रयंतां। कपाटोद्घाटन
सत्यस्य नवि विश्रियंतां। कीदृश्यः। ऋतावृधः। ऋतस्य यज्ञस्य वावर्द्धयित्र्यः। देवीः। द्योतमानाः। असश्चतः। असश्चे
त्यः। उद्घाटनेन प्रविष्ट पुरुषसंगरहिताः। यद्वा असश्चतः। प्रविष्टपुरुषरहिताभ्यन्तर प्रदेशा। तन्मुक्त
पुरुषप्रवेशाद्द्वाराणि मानितान्यः। एतत्संज्ञकाग्नि विशेषमन्त्रं त्या विश्रयंतां। विशेषेण सेवंतां।
तया द्वारसेवयात्र पुरुषप्रवास्तिनवा किं प्रविशन मिति। तदुच्यते। अद्यास्मिन्नहदिने नूनमवश्यं यज्ञाव
यज्ञं वकारादिनां तरिषपीति दृष्टव्यं। ऋतावृधः। ऋतंवर्द्धयंती यपित्वृधुरंतसाविततव्य थां क्विद्ये तिक्वि
पादुपपदसमासः। अन्येषामपि दृश्यत इति सर्वपदस्य दीर्घत्वं। वृधि वर्वर्द्धा त्रिस्य रणोदात्तः।
विभक्त्या सदेकादेशा उदात्तेनो दात्त इत्यन्तोदात्तः। असश्चतः। सस्जं च षस्तु गतौ। जकारस्य व्यत्ययेन
वकारः। लटः शत्रादेशः। द्वाराणामनवि द्यंते सेवंते ति सश्चतः। आगच्छंति तायस्तु प्रागवंशादिषु असश्चतः।
अद्यं। पुरुषप्रदियादिनां प्रत्ययांता निपातितः। ताद्धि नश्चासर्वविभक्ति रियत्यय संज्ञकत्वात्परस्य तान्२
विभक्तेर्लुक्। प्रत्ययस्वरः। तान्दात्तः। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। नूनं। एवमादी
सूत्रः २ × समासे त्वदुत्तरपदस्यत्रं तिरश्च त्वेनस्याव वाचोष्यते। देवीः। वा छंदसीति पू
र्वसवर्ण दीर्घत्वं। देवशब्दात्पिवाद्यन्तता दुयोगादाख्यायामिति ङीषा प्रत्ययस्वरेणा
दात्तः। ५

नामंतदृचं। तादृत्तर्चं। यजे स्तुमार्थ सप्तम्यादिना तिवन्प्रत्ययः॥ निघाद्यदाक्षदात्तः॥८॥ इतिप्रथमस्य
प्रथमवर्गविंशोवर्गः॥८॥ स्तोसप्तमीमृचमाह॥ नक्तोषासाइति। नक्तोषासादृत्तपंचशादृचलौकिकाल
विशेषवाचिनौ। इदत्तु तत्कालाभिमानिन्यौ देवते इह ग्रहीतव्ये। नक्तोषासा नक्तोषासौ निमित्तभूते
भूते। अस्मिन्नुप्रवर्त्तमाने यज्ञकर्मणि उपकाय। आकयामि॥ किमर्थं। नोअस्मदीयमिदं वेघामस्मि
संबर्हिर्दर्भ आसादा आसत्तुमाधृतुमाप्तुं। कीदृश्यौ। स्वपेशसा। शोभनरूपयुक्ते। नक्तं च उषाश्चनक्तो
षासा। प्रथमाद्विवचनस्य सुपांसुलुगित्याकारः। मलोपःउपधादीर्घश्छांदसो। देवताद्वंद्वेचेति उभयो
त्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिःस्वरत्वं। सुपेशसा। शोभनं पेशोरूपंययोस्ते उभयपदाकारः। पेशः शब्दोनु
विषयवात आद्युदात्तः। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्याप्रवादेचेन आद्युदात्तत्वं
यत्वछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। अस्मिन् ङिदिमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता। आसदे। षद्लृविशर
णगत्यवसादनेष्वधात्वादेःषःसः। आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्योभावेक्विप्। प्रादिसमासःकृदुत्तरप
दप्रकृतिःस्वरत्वं॥८॥ अष्टमीमृचमाह॥ तासुजिह्वाविति। ताशाब्दोत्रसर्वनाम्नःप्राप्तासिसिद्धार्थवाची॥
तोतो याज्ञिकानां प्रसिद्धौ वायवा उपह्वाय। आह्वयामि। नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां। ताबुतोयज
तां। अनुतिष्ठतां। कीदृशौ। सुजिह्वा। शोभनजिह्वोपेतौ। प्रियवचनौ। शोभनज्वालोवेत्यर्थः। होता १२१

द्विवचने रुनोडी ति गुणः । अपृक्तित्युपधादीर्घः । पूर्ववदाकारः । निघाताद्युदात्तः । देव्या । देवानामिमो देवा
घ[illegible]गमावितियत् । ४

रा । होमनिष्पादकौ । दाव्यौ । देवसंबंधिनौ । अत एव । इमाव ग्नी देव्य होतृनामकौ । कवी । मेधाविनौ ।
तातौ द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । एकादशानुदात्तं इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभनाजि
ह्वाययोस्तौ । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादशस्वरः । संहितायामादेशस्वरः । त
स्यलोपः । शाकल्यस्येतिलोपः । होतारा । जुहोतेस्तृन् । यस्येति चेत्यकारलोपः । त्रिनियादिर्नित्यमित्या
द्युदात्तः । पूर्ववदाकारः । यजतां । यजतां । लो टिशापि परतः सिब्बहुलं लेटीति । अकुलग्रहणात् सिप्
ऊर्ध्व वचर्षुण्यानि । ग्नानवमीमृवमाहः । इला सरस्वती तिस्रः महीशब्देमहत्वगुणयुक्तां भारतीमा
वाष्टा । अन्ये घाद्री स्तुते प्रसह दृशोध्रुः इला सरस्वती ही भारती त्याख्यातवा दिव्यादिशष्टानिाधयो वह्नि
मूर्तयस्तिस्रो । देवी दीप्यमाना बर्हिर्विघ्नां आस्तीर्ण सीदंतु । प्राध्रुवंतु । कीदृश्यः । मयोभुवः । सुखोत्पा
दकाः । अस्त्रिधः । शोषणहयणवारहिताः । इला । ईड स्तुतौ । ब्रांदसं रूपत्वं । घिक प्रत्यय ३ः स्वरः । तोषा
यंवापिदर्लंतानांयथावावादिशानि । शातिटाप् । सरस्वती । अस्तु नां तानि वादाद्युदात्तः । तस्या अस्ती
तिमतुप् । अट् उपधान्त्वाद्यर्वां तासोमर्थ इति नत्वेनपदत्वस्यबाधितत्वात्रुत्वाघभावः । उगितिदिश्चे गितव
तिङीप् । मतुपोङीपोपित्वादनुदात्तौ । मही । महती शब्दे तकारलोपः । छांदसः । यस्येति चेत्यकारलो

त्रिसन्ध्योऽस्मइति उदात्तः २

रवा २

पः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङीप उदात्तत्वं। तिस्रः। त्रिशब्दाज्जसि। त्रिचतुरोस्त्रियांतिसृचतसृ इति तिसृ
देशः। अचिरऋतः इति रेफादेशः। देवी। देवानांपत्न्यो देव्यः। तुं योगाददा या मितिङीप्रत्ययस्येति वेत्य
कारलोपः। प्रत्ययःस्वरेणङीप उदात्तत्वं। जसि। दीर्घाज्जसिचेति निषिद्धं दीर्घत्वं। वाच्छंदसीति प
तुङागयात। मयोभुवः। मीञ्हिंसायां। हिनस्ति ङुः स्वमिति। सुखं यस्त्वकावयंतीति मयाभुवः। अंत
नावितत्पपर्यात्भुवः क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं। बर्हिः। दृंहिर्निलापश्चे तिइसिप्रत्ययः। सीदं
षष्ठिविशेषणादेपाद्यादि नाम्नी दादेशः। स्त्रिघदिंसायस्य सुभीबासंपदादिभ्यो भावक्विप्। अनआव
ऊध्वीहिः। स्वपदप्रत्ततिः स्वरंबाधित्वान्तरसुम्या मित्यत्तरपदांतोदात्तत्वं। ७। पत्नीसंयाजचष्टुः पुरो
नुवाक्या। इहत्वष्टारमग्रियमिति शंयुर्वाकायसंप्रेषिन इतिरवं डसूत्रितं। सतपयांसि सप्तुपयंतियाज्या
इहत्वष्टारमग्रियमितिनामनां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह। ७। इह त्वष्टारमिति। त्वष्टारं
ष्टानामकमग्निं इह कर्मण्युपक्रये। कीदृशं। अग्रियं। श्रेष्ठं। विश्वरूपं। बहुविधरूपोपेतं। सोऽस्माकं
केवलोऽसाधारणोऽस्तु। इत्तरज्जयेमानेभ्यो ध्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः। त्वष्टारं। तेक्षेर्वेदसूत १२२
न्करणे। त्र्यपत्रैवरति स्तृति स्त्यतिध्वत्र्दिताववतीऽस्त्वावपदेस्का; संयोगाद्योरंतयेतिककारलो

रो बगोर्ध्वस्थ ७

पः। वंर्हिष्ठ इति। एकवचने रूतोऽडि सर्वनामस्थानयोरिति गुणे अनुनिर्यादिनात पश्च यादीषष्ठिटाना
निघादाघकदात्तत्वं। अग्नियं। अग्न्यादिय नुदात्तो घवछोर्मी वेति घवा। आप्र नौयीन्यादिनाघकारस्य
इयादेशः। यास्यति लोपः। आम्रनादिस्रपादेशिवद्भवनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति। उपादेशाशिवद्भावाश्च
ययाघकदात्तत्वात् घवश्विचादीतादात्तत्वं। विश्वरूपं। विश्वानि रूपाणि यस्य चेनयस्य च षष्ठावेप स्व
सूनां स्निपुंनां रूपेस्त्वदितिश्रुतः। विश्वशब्दो घकदात्तत्वात्। पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वे प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं। अस्माकं। अस्मदेपत्पो ङुष्यसिभ्यांदिकं। प्रत्ययः स्वादेशान्तोदात्तः
षष्ठीबहुवचनमाम्। अत्र परमपि युवावौ इति विवाधि वा प्रतिपदविधिवा शुभ्म साकं आकं आदेशेरुदात्तश्चेना नित्यत्वा
देश इति निषेधन युवावोऽवापिऽशोलोप इति दकारलोपं अकारान्तत्वेन पश्चात् शस्यापि सुटः सा
म इति निर्दिशे स्थानिन्यंत लौपिन निहत्तिं एवमर्थ प्रवाह सामइति सुडुक्तानि दिशा। केवलवृषादेशारुति
८। गणचाघकदात्तः।। एकादशी मृचमाह।। अव सृजेति। देवनस्यतो। एतन्ना मकाश्रेदेवहविर्दुश्योदेव
न्यो ऽस्मदीयं हविः। अवसृज। समर्पयेत्यर्थः। प्रदातुः। यं स्वयं यजमानस्य दानं परलोकविषयं वि
ज्ञानं वत्प्रसादादस्तु। वनस्पाते। आमंत्रित निघातः। षाष्ठिकमामंत्रित घाकदात्तत्वं। हविः। हसः प्र
देवापादादिवान्न निघातः

त्ययः स्वरः। दाञ्ः। ददातस्तृ॥ वितइत्यं ता दात्ता। ङसिरूतन्तदित्य, चं पर चंव। रात्स स्येति स लोपः॥
एकादशस्यारणो कारउदात्तः॥ वतनं। विती संज्ञाने। करणे ल्यट्। योनोर। देशः। लघूपधा गुणः॥ लि
तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं॥ दादशी मूत्रमाह॥ स्वाहा यज्ञमिति। स्वाहा शब्दो हविः प्रदानवाची
सन्नुएतन्नाम कर्मणि विशोषं लक्षयति। तदाधि संपादितं यज्ञं इन्द्राय इंद्र उद्दिश्यं यज्ञनो यजमानस्य
५ तलोप्नन् है गृहे कि चिजः। कर्त्ता तत्र यत्नो देवा नुपकाय। लणो तना। हवि हिंसा करणयोश्च इदि चान्नुम॥ ला
भ ध्म बङ्कवचनस्य तस्ठस्ठमि पामितिता देशः। तस्तनस्तन थनाश्चेति न बादेशः। शापि प्राप्ते धिन्वि
कृण्व्योरच्च। उ प्रत्ययः। तस्संनियोगेन नकारस्य व अकारः। तस्यतो लोप इति लोपस्तस्य अवः परस्मि
न्निति स्ठानिवत्त्वाद्वाह्यकारस्य लघूपधगुणो न भवति। तनपः। पित्वेनाङिवाद्उकारस्य गुणः। इंद्रा
य रुजो दे त्यादिना रन्ननिपातो घञ दात्तः। यज्ञनः। यज देवपूजा संगतिकरणदानेषु। सुयुजोर्ङ्वनि
प्। ङसिन संज्ञायामाद्युदात्त पे प्राप्ते नसंयोगाद्घ मंतादिति निषेधः। वनिपः पित्वेन धातुः स्वरएव शिष्य
ते। गृहे। ग्रह उपादाने। गेहे क इति क प्रत्ययः। ग्रहिज्ये त्यादिना संप्रसारिता यांदीर्घादि टीति न कार स्य रुत्वं। १२३
आतो टि नित्यमित्याकारस्यानुना सिकादेशः। भोभगो इति यत्वं। तस्य लोपः। शाकल्यस्येति लोपः॥
संप्रसारणा परपूर्वत्वं प्रत्ययः स्वरः तत्र त्रनुलितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तं। देवा उपत्वनर

123

इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥२५॥ एभिरग्न इति चतुर्थेनुवाके द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं । एभिर
ग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य सूक्तस्य ऋषिछंदसी पूर्ववत् । आद्य सूक्तं बहुदेवताकं । अत एवानुक्रम्य
ते । एभिर्वैश्वदेवमिति । विनियोगो लूढः । द्वादशाहस्य प्रथमेहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे ए
भिरग्ने दुवो गिर इति सूक्तं । तथा च सूत्रितं । अथ छंदोमाः । संतुदा इंमिरित्युपक्रम्य । एभिरग्ने दुवो
गिर इति वैश्वदेवं । तत्र प्रथमा मृच माह ॥ एभिरिति । हे अग्ने ॥ एभिरस्मिन्यागे संभावितैः विश्वेभि
र्देवैः सार्धं देवैः सह सोमपीतये । सोमपानोपेतयागार्थं दुवो अस्मदीयां परिचर्यां गिरः स्म
दीयाः स्तुतीश्च प्रति आयाहि । आगच्छ । यक्षि । आगत्य यज च । एभिः पूर्वनिर्दिष्टानां देवानां इदमा पराम
र्शाद् इदमोन्वादेशेशानुदात्तस्तृतीयादिविभक्त्यनुदात्तः । विभक्तिश्चास्य सर्वादेशः । नेदमदसोरकोरिति भिस ऐ
सादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तेति वा तवर्क । उडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । तन्नांतोदात्तादिति अ
धिकाराद् दुवः । नव्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विशिः क्वन्नंतो नित्वा
दाद्युदात्तः । बहुलं छंदसीति भिस ऐस न भवति । बहुलं च वानरुत्येदिये चं । सोमशब्दः अर्ति
स्तुसु इत्यादिना मन्नंतो नित्वादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोमपीतिः । तस्मै तादर्थ्ये चतु
र्थी ।

यङो लौटः सिपु१

धा। देवन्निः। बहुलं छंदसीति भिस एसादेशाभावः। बहुवचनान्निरित्येदित्येवं। यद्दिबहुलं छंद
सीति शपो लुक्। व्रश्चादिना षत्वं। षढोः कस्सीति कत्वं। सर्द्धिरादशः। छांदसत्वान्न भवति। सिपः पित्वेना
नुदात्तत्वात् धातुः स्वर एव॥८॥ द्वितीयामृचमाह॥ आवा कण्वा इति। हे विप्रा मेधा विनः अग्ने कण्वा मेधा
विनः ऋत्विजः वाय यज्ञनिष्पादकं वां अश्रूषत आह्वयेति। तथा तेऽधियः यदीयानि कर्माणि गृणन्ति क
थयंति। ततो हे अग्ने देववीर्देवैः सह आगहि। आगच्छ। विप्रा इत्यादिषु वक्तव्यं। शानिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु कण्व रभु रितिपठितं। वा। वामौ। द्वितीयायाः इति वादेशः। सर्वानुदात्तः। कण्वाः। कण शब्दा
र्थः। असिद्धूलटिकण्णीषिष्वियादिनाक्वन्। निच्चादाद्युदात्तः। अश्रूषत। क्रेन्द्रे स्पर्द्धायां शब्दे च। छंदसि लु
५३ ङ्लङ्लिटइति वर्त्तमाने लुङ्। ञिच्चादात्मनेपदं। ऋस्य आत्मनेपादष्वनतो इयदादेशः। क्सः सि त्वाएका
रइति वृद्धि प्रतिषेधः। बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। हलइति दीर्घत्वं। आदेश प्रत्यययो रिति
षत्वं छंदसचान्हकारस्य लगुणः। अडागमः। गृणंति। गृशब्दे लिट्। झि झोन्तः। क्र्यादिभ्यः श्ना। प्वादीनां
ह्रस्वइति धातोः ह्रस्वत्वं। श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः। लुवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं। तिङ्श्चैर १२४
एवशिष्यत। तिङः। आमंत्रितनिघातः॥ तत्र अनुदात्तामित्य उदात्तोत्तम यात्वकव वनस्पेति षष्ठ्याः।

तदृश्यादेशः।।दावित्ति।।छांदसो ऐमिङ्प्रभावः।गच्छ।गम्लृ सृप्लृ गतौ।लोट्।।सर्वपिब।कर्त्तरि शपात
स्य बहुलं छंदसीति लुक्।अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः।तस्यासिद्धवदत्राभादिति सिद्धत्वा
त्तो हेरिति हेर्लुङ्न भवति।।छ।।तृतीयामृचमाह।।इंद्रवायू बृहस्पतिमिति।इंद्रादीन्देवान् मारुतं मरु
तां वा स्वनां संबंधिनं गणं च।।हे अग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्त्तते।इंद्रश्च वायुश्च इंद्रवायू।देवताद्वंद्वे चेति
प्राप्तस्यानङः।उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रतिषेधः।।देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृति
स्वरस्यानेनैव रपूर्वेऽनुदात्तादावितिनिषेधः।समासांतोदात्तत्वमेव।बृहस्पतिं बृहतः करपत्योश्चोरादे
वतायां रश्मिर्धोयाः सुट् तलोपश्च वक्तव्य इति तलोपः।सुडागमश्चात्र हृस्वात् इमा छंदांते।किंविंशसयंति
वा मनः पारत्राणं।पातीति पतिः।पातेर्डतिः प्रत्ययः स्वार लाघवदात्तः।समासत्वेनैव नस्पत्यादि स्वयुग
पदित्युभयपदप्रकृतिः स्वरश्च।मित्रा।।द्वितीयायाः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः।।आदित्यान्
अदितेरपत्यानि त्यादित्याः।दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः प्रत्ययः स्वरः।।मारुतां मरुतां विकारः
अनुदात्तादेश्चेत्र।निचाद[illegible]दात्तः।।चतुर्थीमृचमाह।।प्रवो त्रियंतइति।।हे इंद्रादिदेवाः।वो युष्मदर्थ
इंदवः सोमाः प्रत्रियंतां।प्रकर्षेण संपाद्यंतां।कीदृशाः।मत्सराः।टमिकराः।मत्सरासोमामंदते स्तु

चु २

श्विंकमीलइतियास्कः। मादयिष्णवः। हर्षहेतवः। द्रप्साः। बिंदुरूपाः। मध्वः। मधुराः। वसूयुदः। वसूयुव
मसादिपात्रेष्ववस्थितास्ताः। प्रव्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः। त्रियंता। नियोयकि रिङ्शीयङि लिति रि
ङादेशः। द्रुत्रोवा। सूर्यहोर्नः। छंदसीति हकारस्य नकारः। इंदवः। उंदी क्लेदने। उंदेतिपाचालीनि नि दि
यन्तुरन्तो। उंदरिच्चादेरिति उप्रत्ययः। आदेर्लिकारस्य। निपादाघ्रुदात्तत्वं। मत्सराः। मदतृप्तियोगे वि
दिन्यनुदृसोत्सधूमदिन्यः किदिति सरप्रत्ययः। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्रतिषेधः। वि
चादंतोदात्तः। मदीहर्षग्लपनयोः। मादयंतासः। छंदसि लिङ्सुत्र। लेरनिटीति णिलोपः न्नासे श्रया
मंतात्स्याप्येष्विचियुमिति आयादेशः। विचादंतोदात्तः। मध्वः। मधुशब्दाद्घदात्तः। उक्तः। मधुशब्दस्य प्रथ
येन पुलिंगत्वं। संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः। इतिजसि चेति गुणो न। नवति स्ववसूषदः। वसुकसुजमुक
मुत्रदाने। वस्पात नरूप तायप्तु बमासम्यातेभ्यः। रुषिवमीयादिनाबुः। तत्र सीदंतीति वसूसदः। सस्
दिषिप्यादिना क्विप्। सुषामादरानीति गणत्वात्षत्वं। रुडुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं॥ ७॥ पंचमी सृच माद
इलाते चामिति। हे अग्ने वां इलाता। ऋत्विजः स्तुवंति कीदृशाः। अवस्यवः। अवनं रक्षणं तदिच्छन्तः देवा
निच्छंतः। कण्वासो मेधाविनः। वृक्तबर्हिषः। आस्तरणार्थं छिन्नदर्भाः। हविष्मंतो हविर्युक्ताः। अरंकृ

तः। अलंकर्त्तारः। इळानाः ईड स्तुतौ। अनुदात्तेत्वाद्धातोरुशानच्। अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्।
रुस्यो आदेशः। टारत्वं तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्धातुः स्वरः शिष्यते।
अवस्यवः। अवं तीच्छवादवाः। नानतिशायानकं ते। सुप आत्मनः क्यच्। क्यचि चेति ईत्वं न भवति। न
छंदस्यपुत्रस्येति निषेधात्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्य इति सुक्। क्याच्छंदसीति उप्र
त्ययः। अतो लोपः। प्रत्ययस्वरो लो ताता तत्त्वं। कण्वासः। कण शब्दार्थः। कणं तिष्ठन्ति स्तोत्रादिपाठे
नेति कण्वाः। रुचिजः। अशिपूषी त्यादिना कन्। नित्यादादुदात्तः। आज्जसेरसुगिति असुक्। दू
रुवर्हिषः। वृक्तमुक्तं। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। हविष्मंतः। हविरेषामस्तीति हविष्मंतः।
तासोमचर्वीदि इति। नचेन अपवादत्वान्नरुत्वं। अरं कृतः। अलं ऊर्वीतीत्यलंकृतः। क्विप्चेति क्विप्राक्
स्वस्य तुक्। कपिलादीनां संज्ञाछंदसोर्वा लोरत्वमापद्यते। इति लकारस्यारफादेशः॥ ताष
छीमृवमाद॥ वृतपृष्ठेति। हेअग्ने वायो अश्वा रथिनवहंतीति। कीदृशाः। घृतपृष्ठाः। घृतं गच्छेनदी
घृतपृष्ठाः। मनोयुजः। मनः संकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः। वह्नयः। वोढारस्ते रश्मिः सोमपान
हेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः। घृतपृष्ठाः। घृतं हेणदीप्त्योः। घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः।

पकारेण। चतुर्णां सिद्धत्वात्। न खवति त्रिवृत्तेनां नासिद्धत्वं। तत्र। सिद्ध स्यस्य स्पष्टं कारात। किंच प्रातिशाख्ये पित
कारस्य विहितः। तेषां बोऽके। रकारनकारयोस्तु। अरुः सकारोदयोस्तकारं भिक्षि।५

126 घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। मनसा युंजन्त इति मनो युजः। रुधिरं
गिर्या हिनाद्धि पूर्णा। रुद्धुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं। चौ। आमो द्वितीयायाश्च्यनुदात्तस्त्वादशः। वहंति। शपति
पोरनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। वङ्क्यः। निरिच्यन्तरात्तो। विहिभ्रिश्रुस्रुस्नाहाचरिभ्यो
निदिति निर्वियः। तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं। सोमपीताय। उक्तं। सकारपरतानकारस्य संहितायां निश्चे
तिडागमः। खवरि वति वर्त्ती। वयो द्वितीयांशरि। पोष्कर सादरिति। द्वितीयस्तकारः॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
षड्विंशो वर्गः॥२६॥ स्रुके सप्तमी मृत्युमाह॥ तान्यजत्रानिति। हे अग्ने। तान् इंद्राणी नादवान् यजत्रान् य
जनीयान्। ऋतावृधः। सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धकान् पत्नीवतः। पत्नीयुक्तान्। रुधिरं सुजिह्व। शाल्मनेजि कुरु ५
ह्वा। पिव। मुह्यो मधुरस्य सोमस्य मार्गं देवान् पायय। यजत्रान्। अमिनक्षियजिवंधिपतिभ्योऽत्रन्नि
ति यजेरत्रन् प्रत्ययः। ऋतावृधः। वृधुवृधो। अन्तर्णीतण्यर्थानि क्विप्। प्रतिक्किप्। अन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वं। पत्नीवतः। पत्न्या नयिज्ञसंयोग इति ङीप्। इकारस्य च नकारः। ताए षां संतीति मतु
प्। छंदसीरइति वत्वं। पतिशब्दो ऽतिप्रत्ययांतोऽचां दात्तः। ङी[redacted]। यारनुदात्तत्वाचा सए वशिष्यते। रुधिरं मो
ला टः। सिप्यसिर्लपिड्वृत्ति। बहुलं छंदसीति विकरणलुक्। श्रुशृणुपृकृवृभ्यः छंदसीति। रुधिरादशः। १२६
वृधेर्धातुस्वरः। समासे दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अग्ने। पादादि चान्नामंत्रितनिघातः। षाष्ठिकमा
घुदात्तत्वं। ३

त्रिवा कृत्वा भावः। मध्वस्तः। सुतिङ्क। आमंत्रितनिघातः। पायय। पापान। पिबंतं प्रयुंक्त इति। ल्लमति
ब्वितिलिट्। शाछासाह्वाव्यावेपां युगिति युक्। सर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानत्व अतएवाग्यव
ध्ययकचामध्व इत्यपि ऋतिङां तिङ इति निघातः।८। अष्टमी मृचमाह। ये यजत्रा इति। यादवाः। यज
त्राः। यष्टव्याः। तथा। ये। देवाः ईड्याः। स्तुत्याः। ते सर्वे पिबंतु वषट्कृति। वषट्कारकाले। वषट्कारयुक्ते काले
यागे वा। हे अग्ने। त्वेत्वदीय याजिह्वा या मध्वं मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु। यजत्राः गतं। ईड्याः।
ईड स्तुतौ। कृत्यानां एर्यत्। तिस्वरितत्वात् प्राप्ते ईड्वंदवृशंसदुहां ण्यत इति आद्युदात्तत्वं। द्वितीयस्य तस्य
शब्दस्य सुपां सुलुगित्यादेशस्य सर्वमनुदात्तत्वं। मध्वः। पूर्ववत्। त्वस्य नित्यादेश आद्युदात्तत्वं। सुतं। अग्ने आमंत्रित
निघातः। वषट्कृति। करोतेः संपदादिभ्यो भावे क्विप्। विषडित्यस्य करणं यस्मिन्याग इति बहुव्रीहिः
वषडित्यस्य निपातत्वं। नाद्युदात्तत्वं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।९। नवमीमृचमाह। आकीं
सूर्यस्येति। विप्रो मेधावी। होता। होमनिष्पादकोऽग्निः। उषर्बुधः। उषःकाले यागगमनाय प्रबुध्यमा
न्विश्वान् देवान् सूर्यस्य संबंधिनो रोचनात् स्वर्गलोकात् इह कर्मणि आकीं। वक्षति। आवहतु। आकीं
निपातः आद्युदात्तः। उषर्बुधः। उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः। क्विबिति क्विप्। धातुस्वरेण उकार उदात्तः। स
सूर्यस्य। सूर्यशब्दो राजसूयसूर्येत्यादिना क्यपप्रत्ययांतो निपातितः। क्यपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणा
द्युदात्तः। रोचनात्। रोचमानात्। रुचदीप्तौ। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति कर्तरि युच्। चितइत्यंतोदात्त

त्वं। विश्वान्। क्वन्नंतो नि वाद्युदात्तः।

मासेन्द्र उत्तरपदप्रकृतिः स्वरश्च ॥ निघ्नः ॥ रुद्रौ इत्यादिना रत्नं ॥ निघाद्याघदान्तः ॥ होता ॥ क्रयते स्तो 127
ह्वौल्येन न बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं ॥ परपूर्वत्वं गुणः ॥ निघाद्याघदान्तः ॥ इहा ॥ इदमो ह इति ह प्रत्य
यः ॥ इदम इशिति इशादेशः ॥ सर्वादेशः प्रत्ययः स्वरः ॥ वर्द्धाति ॥ वाहः प्रार्थनायां ॥ लिङर्थे लेट् ॥
तस्य तिपः ॥ कर्तरि शप् ॥ शपि परतः सिब्बहुलं लेटीति सिप् ॥ ढत्वकुत्वषत्वानि ॥ तिङः ॥ तिङ् इति नि
घातः ॥ ८ ॥ अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रे स्यपाज्या ॥ विश्वेभिः ॥ साम्यं मधिति स्तोत्रमग्रे वृद शस्त्रादिति खं
डस्य त्रितं विश्वेभिः साम्यं मध्विति याज्येति या मितां याज्या ॥ ८ ॥ स्रुके दशमी ऋच मा ॥ विश्वेभिः सो
म्य इति ॥ हे अग्ने त्वं ॥ विश्वेभिः सार्वैः देवैः सह गादि निर्दिष्टैः ॥ इंद्रेण वायुना मित्रस्य संबंधिभिर्धामभि
स्तोजाभिः ॥ म्रार्त्रिविशेषणरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबंधि मधु मधुरं भागं पिब ॥ विश्वेभिः बहुलं छंद
सीति भिस ऐसादेशाभावः ॥ साम्यं ॥ सोम मर्हति यः इत्यनुवृत्तौ सोमाय [illegible] ति य प्रत्ययः ॥ सोमस्य विका
रः इत्यर्थे यस्येति चेति लोपः ॥ प्रत्ययः स्वरः ॥ मधु फलिपाटिनमिमनी इत्यादिना उप्रत्ययः ॥ निदित्यनुवृ
त्तेर्निघाद्युदात्तः ॥ वायुना ॥ कृवापाजी इत्यादिना उण् ॥ आतो युक् कृत्वि णक्तौ इति युक् प्रत्ययः स्वरः ॥ पि
ब ॥ पा पाने ॥ लोटः ॥ सेर्हिरादेशः ॥ शपि पाघ्रा इत्यादिना पिबादेशः ॥ अतो हेरिति [illegible] शपो लुक् ॥ शपः पिबा 127

हे १

द्वात्तस्वरः। पादादित्वान्न निघातः। ह्यावात स्तिङ इति संहितायां दीर्घः। धाम भिः। धान्नः। आतो मनिन्नि
निमनिन्नुनि स्वरः॥८॥ एकादशी मृचमाह॥ त्वं होता। हे अग्ने। मनुर्हितः। मनुष्या होत्रादिरूपेण मनु
ष्येण हितः। संपादितः। होता होमनिष्पादकोऽयं स्त्वं यज्ञेषु सीदसि। तिष्ठसि। सं च। नोऽस्मदीयमिम
मध्वरं यज्ञं यज। निष्पादय। मनुर्हितः मन्यत इति मनुः। निपातं चयतु वृन्नो बहुलमन्यत्रापि उस। निघा
दाघकन्तः। हितः। धाञो निष्ठेति क्तप्रत्ययः। दधातेर्हिरिति हिरादेशः। मनुषा हितो मनुर्हितः। क
र्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिः स्वरश्च। सीद
सि। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। लटः सिप्। शपि पाघ्राध्मेत्यादिना सीदादेशः। निघातः। सोमम्मि
य त्रसंहितायां। मा विलोप। वत्पादपूरणमिति। तासां लोपे गुणः। अध्वरं। नवि घने ध्वरोऽयस्मिन्नस्त्य
ध्वरः। नञ् सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। नो अध्वरमित्यत्र संहितायां मः। पदांतादतीति पूर्वरूपं प्र
सं। प्रकृत्यांतः पादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्निवर्तितः॥९॥ द्वादशी मृचमाह॥ युक्ष्वा हीति। हे दे
वाग्ने रोहितः। राहित्कृष्टा निक्षया स्त्वदीया वडवाः रथयुक्ताय जय। दिशस्य पादपूरणार्थः। कीदृ
शीः अरुषीः। अतिमतीः हरितः। हर्त्रीं रथारूढान् पुरुषान्नेतुं समर्थाः। ताभिर्वडवाभिरिहास्मिं

ग१

न कर्मणि द्वानावप्ता सुकृत्तं। सुजिरयामो। लोट् स्वरितत्वादात्मनेपदं। थास्सः सवाभ्यां वामौ। रुधादि
भ्यः श्नं तस्य वा कृत्लकाच्छुक्। ऊर्ध्वशाश्चे प्रत्ययः स्वरेणां तादात्म्यः। संहितायां घ्यसोत स्त्रिङ इति दीर्घः। अरु
षीः। रुगातौ। रंति गच्छंतीयरुषो वडवा। रिहनिभ्या मुच न् धानो ऽलोरपरत्वं। नित्त्वादाद्युदात्तः। अरुषशब्दः।
तस्मात् स्त्रियां छांदसो ङीष्॥ शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः। रथे रोमशैणादिकः ॅ प्रत्ययः। नित्त्वादा
द्युदात्तः। हरितः। हृस्रुरुहि युषिभ्य इतीति हरातेरिति प्रत्ययः। इकार प्रत्यय स्वरेणोदात्तः। रोहितः। रुहेरपि
तानेव सूत्रेणे इतिः। इकारः प्रत्ययः स्वरेणोदात्तः। तामिः। सावेकाच इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं। साववर्णेति नि
षिद्धात्। देवानां इत्यत्र पूर्ववद्रुत्वानुनासिकौ॥ ८॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः॥ ७॥ ॥ इंद्रसोममिति
वत्रार्थंनुवाके चतुर्थं सूक्तं द्वादशर्चं। इंद्रसोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत्। त
था एतत्सूक्तं रुरसंन तु देवताकं। तथापि प्रत्यृचं इंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि। तथा चानुक्रम्यते। इं
द्रसोमं मृतव्यं तावैंद्री मारुती वाष्ट्र्या ग्नाय्यैंद्री मैत्रावरुणी त्वन्त्सोद्रविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्व
त्रेति। विनियोग स्तु सप्ता त्तोद्रिष्टव्यः। तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह॥ ८॥ इंद्रसोममिति। हे इंद्र सुतं नाम स
हसोमं पिब। इंदवः पीयमानाः सोमाः। त्वा आविशंतु। कीदृशाः। मत्सरासः। तृप्तिकराः। तदोकसः। तन्नि १२८

वासाः। सर्वदा चदुरः स्थायिन इत्यर्थः। इंद्र। पाश्विक मामंत्रिता घ्नदार्थं चां सोमं। अत्तितु स्थि। स्तेंजें त्यात्स्तिामम।
निचादाघ्नदान्नः। पिब। पिबा मित्र स्ये त्यत्रो क्तं। आ वा विशं त्विश्यक्त स्वाक्य गवां रथ्यो तार्थेन सदृस्य त्वश्यर्थ
श्वशाष्ट्रेखुन्नः। अतश्चादिता। पवि नाघती यं प्रथमा [illegible] विचाक्षे न निहन्यात। विशं त्विति। वा लोपसाम्येपि
द्वितीयस्यान्निहन्यत एव। संहिता यामाद्युत्तः। इति प्रातस्य गुणस्य रुयक इतिशाकल्यमतः प्रकृतिभावाद
भावः। इंद्रवः। पवो। त्रियंतर्ई त्यत्रो क्तं। मत्सरा सः। तान्त्रेवो क्तं। आङ्कास्तरस्तु गिन्य स्तुक। तदेव उक स्थानं येषां
ततथोक्ताः। बक्रुवी। हि स्वपद प्रकृतिः स्वरत्वं। आ द्वितीया मृवमात्। मरुतः पिबत ति। हेमरुतः रुत्तनास
क्षापात्रात। पात्र नामकस्य रुत्विजः पात्रा त्सोमं पिबत। ततो समदीयं यज्ञं पुनीत ना। शोधयत। द्रविणोदानवः शान
नदाता। रामरुतः। हियस्मात् यूयं स्थधुमा कंशोधयितृ वंप्रसिद्धं तस्मात्कोर्ये यर्थः। पिबत। अत्र लिङे अड्डुप
दशांक्षपः। परत्वाहूल सार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुः स्वरः। पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्वेन पदादपरत्वान्निघाता
भावः। सर्ववत्प्रकृतिभावः। पात्रात् पातुः सं बंधि पात्रं। पात्रं तास्य दमिच्यण। तद्धितष्ववामादरिति प्राप्तातद्धिः
सर्वविधयः छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति। न चैवमंयस्य रुकारस्यावोञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति। वाङ्ग्रे
जागत इत्यत्र द्वि विप्रतिषेधपरं कार्यमिति परया आदि वृद्ध्यात्रं ये पत्सर्गणा वृद्धिं बाध्यत इत्युक्तं। इ

॥ एवं तर्ह्यत्रापि अंत्य वृद्धिरौकारः क्रियतां तस्य तु छांदसत्वात् अकारो न विष्यति।

नै आरि

रुत्तुपरस्याः आदिवृद्धिः छांदसत्वेन निवृत्तिरिवादं यद्वृद्धिः प्राप्नोत्येव तिः। एवं तर्ह्यत्रापि अंत्य वृद्धिरौकारः।
क्रियतां। तस्य तु छंदसत्वे अकारो न विष्यति। पुनीत न। प्रजर्भ्येवामि लाट्। लोटा लङ्वदिति लुङ्ः शावात् तस्यत
स्थ स्थमिपामितितादेशः। क्र्यादिभ्यः श्नाइति श्नाप्रत्ययोऽवारितीकारः। तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः। प्वादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वः। प्रत्ययस्थ यस्यापि सार्वधातुकमपि दिति। ङित्वास्वस्य [illegible] रिको गुणाभावः। सूर्यं।
सुष्माद्ःपरस्य ज। साडेप्रथमयाः रमित्यमादेशः। न विभक्तौ तुस्माः इति मकारस्य इत्संज्ञा प्रतिषेधः। सूर्य
वयौ जसीति मपर्यंतस्य सूर्यादेशः। शेषे लोपः। अत्र सूर्यादेशात् प्रागवांतरंगत्वात् प्रातिपदिकस्यांतो
दात्तत्वं। शेषनिघातः। ततो सूर्यादेशः स्थानेंतरतम इति सर्वत्रिदात्तः। तत्रापि शेषे लोपं तु लोप इति [illegible]
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा यायमि पूर्व इति प्रातिपदिकांतनदात्तेन [illegible] अनुदात्तस्य सुप एकादेशः। उदा
त्तेनादात्त इत्युदात्तः। टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। स्थ त्र सत्सुवि। लटो मध्यमब
हुवचनं। अत्यादि प्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक्। अशोरल्लोपः। इयांकार लोपः। व्यचायनषत्वं। हिर्वाति
निषेधात्तिङः तिङ इति निघातो न भवति। संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं। सुदानवो सूर्यं हिर्स्थे
ति विवक्षितं। सुदानवः। दामाभ्यां तुः सोः प्रादिसमासः। आमंत्रितनिघातः। अत्र सूर्यमिन्य [illegible] सुदान १२९

अत्र र

वः। स्थितिनविधीयते। येन अनामंत्रितत्वान्निघातो न स्यात्। किंतु। सुदानव इति सुदानव सिद्धवद्भावात्त्वेन
संबोधनात् तत्र मारुत स्तुत्के मुमरुतां प्रसिद्धान् प्रभावातिशयान् सूयंस्थेतिसुष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य
पुनीतान तिप्रार्थ्य निपवानात् तेषां दृष्ट्वं दिशब्दे नाच्युत। भारतीया मूर्चमाह। अभियज्ञमिति। ग्नाशब्दः
स्त्रीवाची। तथाच यास्कआह। मेना ग्ना इति स्त्रीणां मनामानयं यग्नां गच्छंत्येन इति ग्नाः। अस्य संतीतिग्ना
वान्। निष्टृशब्दो ऽत्र त्वष्टारं देवमाह। कस्मिंश्चिद्दिवसात्र निष्टृ वेन चष्टुर्वृत वान्। दृग्नावः पत्नी युक्तेन
त्वष्टः नोस्मदीयं यज्ञमभिगृह्यहि। अभितो दत्वा नां समीपस्तुहि। रत्नधा सत्वं सोमं पिब। हि यस्मा
त्वं रत्नधा असि। रत्नानां दाता अदाता भवसि। तस्मात् सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः। अभि। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति
पर्युदासाद्दातारं तादात्तत्वं। गृणीहि। गृ शब्दे। लोटि सिपो हि। क्र्यादिभ्यः श्ना। हर्डि चाद्धे ग्नाद्य रितीत्वं।
आप्रश्ने यस्य ङित्वा द्गुणा भावः। ग्नादीनां ह्रस्वः तिङः तिङ इति निघातः। ग्नाः अस्य संतीति मतुप्। वयये न
मादुपसः वत्वं। संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्वं विसर्गः। पादादित्वेनामंत्रितनिघाताभावात्। षाष्ठिकामंत्रिताद्युदात्त
त्वं। ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वा त्रामंत्रित समानाधिकरण इति निषेधाभावादवि
घमानवत्त्वाभावात् त्तरस्य नेष्टृ शब्दस्य षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं। पिब। शपः पिबादेशः स्वरः। उर्वयोरामंत्रित

रत्नानि दधातीति रत्नधाः क्विपि क्विप् धातुस्वरः।१

यार विद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः। समासेऽन्तदुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वेन स एव शिष्यते। असिस्विपः पि
बाद्यन्तः स्वरः। तिङ् तिङ इति निघातो न भवति। द्वितीयार्धप्रतिपादनार्थं चतुर्थीमेवमाह। अग्ने देवानिति। दे
१३० अग्ने देवानिहास्मिन् कर्मणि आवह। ततो या निष्कुस्थाने शुन्ध्युष सवने सुसादय। देवानुपावेशय। ततस्ता
न्परिभूषालंकुरु। ऋतुना सह त्वं सोमं पिब। अग्ने देवानियर्यं पादेगतः। योनिषु ग्रामिश्रे। वहिश्रीत्यादि
नानिप्रत्ययः। निपातादाद्युदात्तः। त्रिषु पुंसि ऋतुभ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं। भूषा भूष अलंकारे।
तिङ् तिङ इति निघातः। पिब ऋतुना गाता। पंचमीमेवमाह। ब्राह्मणादिति। हे इन्द्र ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसि
रु आ संबंधि तु राधसो धनं मृतान्पात्रात् सोमं पिब। किं रूपः। ऋतून् ऋतुना देवान् अनुसृत्य ऋतुपे पिब त्वियर्थः। वो
द्वियस्मा भवतु। तव सख्यं। अस्तृतं। ऋतूनां अविच्छिन्नं। तस्माद् ऋतुभिः सह पानं युक्तं। ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मव
र्गद्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते। सप्तम्यद्विगे शेषनिघातेनानुदात्तादि। तस्य संबंधी उद्विश्यमसः
सवनस्येवावयववन्नियत इत्यत्र यत्र विवक्षायामनुदात्तादेरत्र तन त्रिवादाद्युदात्तत्वम साः परो नब्राह्म
णशब्दः। राधसः। सर्वधातुभ्योऽसुन्। निपातादाद्युदात्तः। पिबा पादादित्वा दाशवं। द्यचोतस्तिङ इति दीर्घत्वं। स ५२०
त्वनूं रत्नि यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं। अत्रानुनासिकः। पूर्वस्य तु वा युकारस्यानुनासि

कर्चं। तव युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्। शिवा सर्वादेशः। तवममौ ङसीति तवादेशः। युष्मदस्मादोऽङसी
त्याघृदात्तत्वं। सख्यं सख्युः। केर्मसख्यं सख्युर्यः। यस्येति लोपः। प्रत्ययः स्वरः। अंहूरणात् हिंसा
र्थस्योरूः। नञ्समासः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं॥८॥ बष्टी मृत्व माह॥ युवं दक्षमिति। एधृतव्रता
स्त्रीकृत कर्माणौ मित्रावरुणा। हे मित्रनामक वरुणनामकौ देवौ। मैत्रेयो युवां रुत्तुनासदे अस्मदी
यं यज्ञमाशाथे। व्याप्नुथः। कीदृशां यज्ञं। दक्षं प्रवृद्धं। दूतेनं ऊढं शत्रुभिर्दस्युं विनाशयितुं मशाकुमि
यर्थः। युवं। प्रथमा द्विवचनस्य। युप्रथमायामित्यमादेशः। युवावौ। द्विवचनइतिमपर्यंतस्य युवा
देशः। शेषेलोप इतिटिलोपः। अंत्यलोपो वा। अमिपूर्वत्वं। भाषायामेव सावेवं। टिलोपपक्षे अकुदा
त्तनिवृत्तिः स्वारणअ मत्वात्तत्वं। अंत्यलोपपक्षे एकादेशउदात्तः। दक्षं। दक्षष्टिदिद्धौ। दक्षं यतनानति
करणे घञ्। एवं द्विप्रवृत्तिं गचनियमः। अन्यस्यानियमनपुंसकत्वं। धृतव्रता। मित्रावरुणौ। धृतानि
व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ। मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ। तत्र यत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्ते
राकारः। मित्रशब्दस्यादेवताद्वंद्वे चेत्यानङादेशः। प्रथमस्यामंत्रितनिघातः। द्वितीयस्यपादादि
त्वाद्युदात्तः। संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं। रुत्तुनां। दहनस्मी करणे। डुः रवेनदल्लत इति कुर्दहं। व्यय

इषद्दुःसुइत्यादिनाकुरित्युपपद
दग्धेःखल्।

रेफस्य लोपः उकारस्य ऊकारः।१

अनित्यमागमः२

दा१ दा१

त्याबकुलमिति विन्निके राकारः।मिन्नशब्दस्य ऊकारस्य उकारादकारस्य नकारः।लितीति प्रत्ययात्पूर्व

मुदात्तत्वं।उत्तरपदत्वेनस एव शिष्यते।आशाथे।अश्नुव्याप्तौ।छंद सिलुङ् लङ् लिट इति वर्त्तमाने लि

131 टः।मध्यमद्विवचनमाथे।टारत्वं।अत आदेरिति अभ्यासस्य दीर्घः।अश्नोतेश्चेति व्याप्तौ नुडागमः।शासनं इति

निवर्त्तते।इति प्रथमस्य प्रथमे अष्टाविंशो वर्गः।।८।। सूक्ते सप्तमीमृचमाह।।द्रविणोदा इति।अध्वरे अग्नि

ष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषु उक्थ्यादिषु च देवमीलाना ऋत्विजः स्तुवंति।कीदृशा ऋत्वि

जः।द्रविणसो धनार्थिनः।ग्रावहस्तासः।अभिषवसाधनपाषाणधारिणः कीदृशं देवं।द्रविणोदाः

इनोती धनप्रदं धनप्रदं।यद्वा धनप्रदो ऽग्निः सोपि नहि निशेषः।तामतं मंत्रं यास्क एवं निर्ब्रवीति।द्रविणोदाः

कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते।यदेनमभिद्रवंति बलं वा द्रविणं।यदेनेनाभिद्रवंति।तस्य दाता द्रविणोदा

ः।तस्यैषा भवति।द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि।सोयं यास्को निर्वचनप्रपंचः।तस्मिन्नेव ग्रंथे ऽव

गंतव्यः।द्रविणोदाः।द्रुदक्षिभ्यामिनन्।।निर्वादादघ्रदातौ द्रविणशब्दः।तद्ददातीति द्रविणोदाः।कि

प्चेति क्विप्।पूर्वपदस्य सकारापजनः छांदसः।ऋचो विभाषोत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं।देवविशेष

णो चानेकवाक्यतापत्ते द्वितीयायाः सुपां सुलुगिति आदेशः।अथवा।द्रविणमात्मन इच्छति।द्रविणस्यति। १३१

६

सुपश्चात्मनः क्यच्। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः॥ इति क्यचि परतः॥ सुगागमः॥ द्रविण
स्यानं संपदादित्वात् क्विप्। अतो लोपः॥ क्विपो लुप्तं न स्थानिवद्भवतीति तस्या स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्य
लोपः॥ एवं द्रविणसुशब्दो धनस्य वचनः॥ द्रविणस्यं ददाति। याथिष्टं धनं प्रददातीनां प्रवृत्तयतीत्यर्थः। द
सुगुपपदाय द्दय सो दातेर्न्नीवितण्यर्थो क्विब्विति क्विप्। एवं द्रविणोदः शब्दः सकारान्तो भवति। तथा द्रा
विणोद सांध्रवाद भवंतीति निरुक्तो यव दार उपपद्यते। अतो द्रविणोदस् शब्दः भिन्नवाक्ये स्वार्थे
प्रथमा एकवाक्यत्वे तु व्याख्यायन द्वितीयार्थो भवति। द्राविणोदस इन्द्र त्वापि वाक्यं भिदपदे द्रविणोदे — द्रविणोदः॥
यः॥ सो मस्येयार्थे सकारापज नष्टांदसः। आ घ ददातव्यं तं निया मनस्थितं। स्त्रियां च विशेषणे चैकेने
कवाक्यत्वपदे तु कपरान्तं क्विप्। अतो लोपादि पूर्ववत्। अत्रत्वपदे कथवाष्वि चैनां तादात्तत्वे
धुरुणा वाग्नयस्य यया घददातं। ग्रावहस्ता यथा ततोऽप्रावहस्तासः। आज्ञास्सरस्रुक्। ग्रावशब्दो दृषा दि
चादाघददातः। बजुव्री हो पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। अधार। नविघातत्रैधारादिसायस्मिन्। नन्नसुन्या
मिन्यन्तरपदं तादात्तत्वं। ईलाते। अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं। अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक्। कृत्य आदे
शः॥ ८॥ अष्टमीमृचमाह॥ द्रविणोदाददातु चिति। द्रविणोदादावानास्मभ्यं वस्तुनि धनानि ददातु आया

निधनानि श्रुत्विार। हविरूपयुक्तात्विनश्च यंता। तानि सर्वालिधनानि दावष्टुनिमित्तम्न्तेष्टुवना
जा मादुसं मजगमष्ठाधनिर्दिवान्यष्टुं तानि स्त्रीकर्मण्ययर्थः। द्रविणोदाः गतं। वसूनि श्रुस्व। स्त्रिहीयादिना
132 उप्रययः। निदित्यवृत्तराघ्नदात्तः। श्रुत्विार। श्रवणो छंदसि लुङ् लङ् लिट इति वर्तमाने लिट्। कूंश स्य ३
रस्त्वा छंदस्यम यथेति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन श्लुः। तस्मं नियोगनश्च नावश्च। उवंङ् प्राप्ते ऊर्णोः सा मु ४
र्वधातुक इति यणादेशः। वितिष्ट्याता दात्तत्वे यद्वृत्तान्नित्यमिति निघात प्रतिषेधः। तास्रा; छंदसि बहु
लमितिशि लोपः। नलोपः प्रातिपदिकांतस्येति लोपः। वनाम हावनषण संभक्तौ। व्यत्यायनात्मनेप
दं। ठा॥ नवमी मूल माह॥ द्रविणोदाः पिपीषतीति। द्रविणोद्रवीस्तु निः सहनेष्ट्रातानष्ट्र संबंधि दा ६
पात्रात् पिपीषति। सोमं पातुमिच्छति। ततोहुस्त्विजः। इष्यतौ द्रविणोदाः गतं। पिपीषति। पापाने
पा। तु मिच्छतीति। सन् छांदसईकारः। तिङ। तिङ इति निघातः। जुहोत। लोण्मध्यमबहुवचनं। तस्य
लड्ढ् स्नावान्नादेशः। तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः। तस्य पित्वाद्गुणः। अभ्यस्तानामादि
रित्यस्त्ववृत्तौ अनुदात्तं। तन्यान्तुदात्तत्वे प्राप्ते भीह्री भृहुमदजनधनदरिद्रा जागरां प्रत्ययात्पूर्वं १३२
पितीत्याकारिउदात्तः। तिष्ठत। एछागतिनिवृत्तो। लोट्मध्यमबहुवचनस्य लड्ढ् स्नावान्नादेशः।
होमस्थाने गच्छत। गत्वा च जुहोत। होमं कुरुत तद्वा च
पश्चि... होमस्थानात् स्थानान्तरं प्रति प्र स्थानं
मपि कुरुत॥ ५

नस्त्री

शपि पाघ्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः। स मव प्रविभ्यः स्छ इति आत्मनेपदं न भवति। तत्रान्तु वृन्ये न्येमि
र्दिष्ट ग्रहणं स्यानंत र्यार्थं त्वात्। अत्र व शब्देन व्यवधानात तु प्रागधातोरित्युपसर्ग। त्वेनप्राक् प्रयो
२ थ क्तस्यापिप्रशब्दस्य व्यवहिता श्चेति छंदसि व्यवहित प्रयोगः। अत्र वेशब्दो नु हो ती नि प्रू वेण संहसमु
च्चयार्थः। न तु न रिष्यतो न्फन्नरत नन्तु प्रथम त्वात् ता वा या या ग प्रथमेति निघातः भावान्तिङ् तिङ् इति नि
घातः। नच्छा तो पोत्रा घङ्गं तु नी न ननु वेशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं। इष्यतः। इत्यात्मानो न्येऽध्यमबद्धव थ ५
चनं॥ ता दशी मी भूवमा ह॥ यच्चातुरीयमिति। तृडविणो दोदवाय घस्मात्कारणात्। सतु तिः स ह
जामहे त्वं यजामहे। अथ च्छंदयं नि पातः [illegible] र्थः। तु स्मा कारणान्नो स्मभ्यं ददिर्धि न स्य दाता नवस्म। अव
श्यं भवेत्तुरीयं। चतुर्संख्यापूरणेः चतुरः। छयतो घप्रत्यय त्वरयोः पितिक्रप्रत्ययः। तस्य प्रत्ययस्वरे
णोदात्तात् प्रागेव आयने यीनि त्यादिनाईयादेशः। आयनादिषु तु पादे शिव द्वव नंस्वरसिद्ध्यर्थमि
ति वचनात् स्यात आ दोश प्रत्ययस्यारणईकार उदात्तः। द्रविणोदं उक्तं। पादादिवादा मे त्रिता पदान्त
चं। तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वारण धातुस्वर एव। हर्वस्या मंत्रितस्यापि विघमानत्वाघ हृत योगा द्वान नि
घातः। व्यवहितयोगापि हि सनि वेध इत्युक्तं। अथ छांदसो धकारः। स्मदादिर उदात्तः। संहितायां नि
यजामहे शपः पि वादनुदात्तत्वं २ अर २

पातस्यवेतिदीर्घः। ददिः। ञुदाञ्दाने। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति किप्रत्ययः। किं लिङ्वत्
द्विर्वचनादि। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः॥ ५॥ एकादशीमृचमाह॥ अश्विनापि
बतमिति। हे अश्विनौ मधु। माधुर्योपेतं सोमं पिबतं। कीदृशौ। दीद्यग्नी। द्योतमानाग्नी याहवनीयाद्य
ग्निर्याभ्यां। शुचिव्रता। शुद्धकर्माणौ। ऋतुना। ऋतुदेवतया सह। यज्ञवाहसा। यज्ञस्य निर्वाहकौ। अश्वि
ना। संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः। आमंत्रिताद्युदात्तः। पिबतं। शपः पित्वादनुदात्तत्वं॥
तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यात। मधु। फलिपाटि इत्यादिना उ प्रत्ययः। निदित्यनुवृ
त्तेर्नित्वादाद्युदात्तः। दीद्यग्नी। दिवु क्रीडादौ। अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप्। वेरपृक्तलोपात्। लोपो व्यो
र्वलीयानिति। प्रथमं वकारस्य लोपः। प्रथमं प्रत्ययलोपे हि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति नि
षेधात् वलि लोपाभावस्यात् छान्दसं द्विर्वचनं। तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं। यङ्लुगन्ताद्वा संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः। दीदिरग्निर्ययोस्तौ दीद्यग्नी। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। पादादित्वा
न्न निघातः। शुचिव्रता। शुचि व्रतं ययोस्तौ। सुपां सुलुगित्याकारः। दीद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन
नामंत्रित इत्यविद्यमानवत्त्वं प्रति विधानादष्टमिक निघातत्वं। सर्वस्य परांगवद्भावाद्वा। एकवर्ज्यं। यज्ञवा

हस्ता। वहूंवापतो। यज्ञं वहन्तु इति यज्ञवाहसो। वहिहाधाञ्भ्यः छंदसीत्यसुन्। तत्र दिगतिकारकयो
रपि। पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। त्वितिवचनात्सोपपदानामपि भवतीत्युक्तं। तिदित्यनुवृत्ते रूपधावृद्धिः।
सुपांसुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः। आमंत्रितनिघातः। आसमर्थात्पूर्वस्यनपरांगवद्भावः।। वा
दशीमेवमाह।। गार्हपत्येन संत्येति। हे संत्य फलप्रदाग्निदेव। गार्हपत्येन। गृहपतिसंबंधिरूपेण यु
क्तः सन्। ऋतुना। ऋतुदेवेन सह यज्ञनीः। यज्ञस्य निर्वाहकोसि। तस्मात्त्वं देवयता देवविषयका
मनायुक्तात् यजेः यजमानाय देवान्यज। गार्हपत्येन। गृहपतिना संयुक्तेभ्यः। यस्येति लोपः।। शिवा
दादित्वा द्विराघृतान्तत्वं। वा गृहपतिश्च मिथ्यर्थे पत्यंतपुरोहितादिन्य इति यकि चेत्तोदात्तत्वं स्यात्।
संत्य। सनान भव। षण दाने। क्तिचक्तौ चेति क्तिच्। न क्तिचि दीर्घश्चेति दीर्घः।। नलोपाभावः।। भवेच्छंद
सीति यत्। तत्र साधुरिति वा निघातः। यज्ञनीः। यज्ञं नयतीति यज्ञनीः। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। उ
त्तरपदप्रकृतिः स्वरः। देवयता। देवानात्मन इच्छतीति देवयन्। नास्मे क्यचि चेतीत्वं तीत्वं न भवति।
नच्छंदस्यपुत्रस्येति निषेधात्। अश्वाघस्येत्यात्वविधानादाचानिषेध प्राप्तस्य दीर्घस्यापि एष
निषेध इत्युक्तं। शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं। अत्र क्यचः। चित्वादंतोदात्तत्वं। शपः पि

वादन्तुदात्तत्वं। शतुश्चलसार्वधातुकस्वरेणन्मायाः कथ्वासद्धिकादाशा। एकादशन्तदाशे त्नादाश्वइ
त्यत्रात्तः। तस्मादंताडात्परस्यां विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं॥७॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
एको त्रिंशोवर्गः॥७॥ आत्वावहंत्विति तत्रार्थमनुवाके नवर्चं पंचमं सूक्तं। आत्वावहंत्विति नवर्चं सूक्तं। ऋषि
छंदसी पूर्ववदनुवर्तेते। विशेषादेशाभावादिंद्रो देवता। तथा चानुक्रांतं। आ त्वा नव ति। विनियोग
स्तु प्रातः सवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमानसूक्तं। आत्वावहंतु हरय इति। तथा च दिदेवत्यैश्चरंतीति खं
डे सूत्रितं। उन्नीयमानेभ्यो वाहा त्वा वहंत्विति। तथा षोडशिनीशस्त्रे। आत्वावहंतु हरय इति तिस्रः। तथा
सूत्रितं। अथ षोडशीति खंडे। आत्वावहंतु हरय इति तिस्रो गायत्र्य इति। तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह॥
आत्वावहंत्विति। हे इंद्र। वृषणं। कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये। सोमपानार्थं। हरयः। त्वदीया अश्वाः
आवहंतु। अस्मिन्कर्मण्यानयंतु। तथा सूरचक्षसः। सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजः। त्वां मंत्रैः प्रकाश
यंत्विति शेषः। हरयः। हरंतीति हरयः। इन्। सर्वधातुभ्य इन्। नित्यादाद्युदात्तः। वृषणं। कनिन्युवृषि
तक्षीत्यादिना कनिन्। किं चाद्युपधस्य गुणाभावः। वा षपूर्वस्य निगमे इति विकल्पित उपधादीर्घत्वं। सोम १३४
पीतये। एतेनिरत्यय इत्यत्र व्याख्यातं। सूरचक्षसः। चष्टेः व्यख्यायां वावि। सर्वधातुभ्योऽसुन्। चष्टेः ख्याञिति
निर

अलंकरतोपस्तरणानि धारतो घृतस्नावितीः। धीयंत इति धानाः। धापृवस्यज्यतिभ्यो न इति नः प्रत्ययस्वरः। घृतस्नुवः। ६

नलवति। अन नाम्नोः प्रतिषेधोवक्तव्य इति निषेधात्। इरो रात्। वसंतीति स्नरः। सुसृधागृधिभ्यः क्रन्निति क्रन्। किचाद्गुणाभावः। नित्यादाद्युदात्तः। स्नरवत्तरथा नं प्रकाशो येषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिःस्वरत्वं। ३
द्वितीयामृचमाह॥ इमा धाना इति। हरिशब्दस्येंद्ररथस्य वोढारौ अश्वावाव ष्टां। तथा च स्कंयं तरं। हर्योः
स्थाता हरिभ्यां चेंद्रो देवतांगम या चेति। एतादृवाह्नि प्रत्यनि र्घुडुकार आ। हरी इंद्रस्येति। तादृशौ हरी
इमां यागार्थां विधामासादितवेनड्वारा वर्ति नीहुतिनाः। भृष्टयवतंडुलात्रुद्भिश्यसुरवतामरायिइंद्रमवक्षा प्रा
प्नित्वकर्मणि उपवक्षतः। वहितसमीपवहतां। कीदृशीर्धानां घृतस्नुवः। घृतं स्नवंतीति घृतस्नुवः। धि पिडग
भावः छांदसः। धातोः स्वरः। समासस्तत्पुरुषे पदप्रकृति स्वरत्वं। स्नां यणि सर्वव्यचेन यणाभावाद्युवङादेशः। ऋकारस्यं ५
हरी। हृञ् हरणे। सर्वधातुभ्यः इन्। नित्यादाद्युदात्तः। प्रगृह्यस्य चा संहितायां प्रकृतिभावः। वक्षतः। प्रार्थना
स्वे लिंगार्थी लट्। तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्। लेटोडाटावित्यडागमः। शापि प्राप्ते। सिब्बहुलं लेटीति
सिप्। व्यचोऽयषवत्रानित्यतिङः तिङ इति निघातः। सुरवतामगनं॥ तृतीयामृचमाह॥ इंद्रं प्रातरिति। प्रातः
कर्मारंभे प्रातः सवनिइंद्रं हवामहे। आह्वयामः। तथैव अध्वरासामयागप्रयति प्रगच्छति। प्रातरुप
क्रममाणसति माध्यंदिनसवने तमिंद्रं हवामहे। तथा यज्ञस्य समाप्त्यवसाने तृतीयसवने सोमस्य पी

135

तायासोमपानार्थं हवामहे। घातः स्वरादिषंतोदांतौ दांतौ निपातितः। ह्वामहे ह्वेञो लटि शपिपरतो
ह्वः संप्रसारणमिति अनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। रं पर पूर्वत्वं च। गुणावादेशौ। प्रयति। इणो ग
तौ। लटः शतृ अदिप्रभृतिभ्यः शपः इति शपो लुक्। शतुर्ङित्वाद्गुणाभावः। प्रादिसमासः। लङ्ग्रहणं ग
तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात् प्रत्ययग्रहणे इति नियमाभावात्। शतुरनुमो नद्यजादी इति वि
भक्तेरुदात्तत्वं। अधारउक्तं। संहितायामुदात्तः स्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति अकारस्य स्वरितत्वं।
पीतये। पा पाने। क्तिनि छांदसमंतोदात्तत्वं॥ चतुर्थीमृचमाह॥ उप न इति। हे इंद्र केशिभिः केसरयु
क्तैः हरिभिः राधोभ्यां नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रति उपसमीपम् आगहि। आगच्छ। सुते अभिषुते
सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वां हवामहे। वामाहृयामः। तस्मादागच्छेति पूर्वेणान्वयः। ग
हि। गमूलॢ गतौ। लोटः सेर्हिः। शप इत्यनुवर्तमाने बहुलं छंदसीति शपो लुक्। इषुगमियमां छः इति छत्वं न भवति। न
लुमतांगस्येति प्रतिषेधात्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः। तस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धव
त्त्वात् हेरिति लुक् न भवति। केशिभिः। मत्वर्थीय इनिः प्रत्ययस्वरः। हवामहे। ह्वः इत्यनुवृत्तौ बहुलं १३५
छंदसीति संप्रसारणं। शिपः। पित्वादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वारेण धातुः स्वर एव। तिङ् इति

इति निघातः॥ हितेति घतिविधन्त॥ ७॥ पंचमीमृचमाह॥ समंमिति॥ हे इंद्र सर्वां नोस्मदीयमिमं स्तोमं
स्तुतिं प्रति आगहि। आगच्छ। आगमेर्नाद्देरुत्पात। उपाद्वयज्ञनसमीपसुतं अभिषुत सोमवत्कमिद
मिदानी मनुष्ठीयमानं सवनं प्राप्त। सवनादिरूपं कर्म वर्त्तते। तस्मात् हो रोन॥ गोरम्रगश्ववृषितः सन्नि
मं सोमं पिब। सं इममित्यत्र संहितायां। सावितो पादवृत्तौ पादपूरणमिति स्तुलोपः। गहि। गतं सवनं। स्तुय
तोस्मिन सोम इत्यधिकरणे त्वक टालिनीतिप्रत्यया त्सूर्वस्योदात्तत्वं। व्यकडंतास शम्याः स्तुपां स्तुपोन्नवतीति
वक्तव्यमिति वचनात्तद्धिती या अभिषुतसोमवत्कमिदं सवनं इति कर्मण्येववाद्धिती यातदा सुतशब्दा
दर्श आदित्वादचू। जिन्तष्टापिपासायां। तिष्ठा नोष्ठतिक्तः। प्रत्ययःस्वरणोदात्तः। पश्चादिटो आगमात्र
नुदात्ताः। इयनुदात्तत्वं॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः॥ ७॥ सूक्ते षष्ठीमृचमाह। इमे। सामासइ
ति। इंदुशब्दः। उंदी क्लेदन इति धातोरुत्पन्नः। इंदवः। क्लेदनयुक्ता इमा वद्यामवस्थिताः सोमास्तत्रतत्र
गताः। सोमा बर्हिषि यज्ञे अधि आधिक्ये सुतासः। अभिषुताः। हे इंद्र सद्दसे बलार्थं तान् सोमान् पिब।
सोमासः। आज्जसेरसुगिति जसो सुगागमः। इंदवः। उक्तं। सुतासः। पूर्ववदसुक् संहितायां प्रकृत्यां
नः पादमध्यपर इति प्रकृतिभावात् परपूर्वत्वं न भवति। बर्हिषि। वृंहेर्नलोपश्चेति इस्प्रत्ययः यः स्वरः।
x सुतासः अभिषुताः। इमे सोमासः सोमाः अधिबर्हिषि वेद्यां
x मास्तीर्णे दर्भे ग्रहचमसादिषु संपादिताः इति शेषः। ४

रुध्रुभ्यां ङे रूपसंख्यानमित्यनुरूप

तौ॥ इंद्र यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं। यत्वयलोपौ। अनुनासिकः। सहस्रेष्वहमर्षणे। अस्तु नं
तो निघाताद्युदात्तः॥ ७॥ सप्तमीमृचमाह॥ अयं त इति॥ हे इंद्र। अयमस्माभिः क्रियमाणः॥ स्तोमः स्तोत्र अथ स्तो रे
विशेषः। अग्रियः॥ श्रेष्ठः सन्॥ तव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु॥ अथानंतरं। सु
136 तमभिषुतं सोमं पिब। अग्रियः। अग्रादित्वाद्घ प्रत्ययः। वितिघ वा। विघातादात्तः। हृदिस्पृशतीति हृ
दिस्पृक्। स्पृशोऽनुदके। क्विन्। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति शकारस्य कुत्वं। उ
त्तरपदे प्रकृतिः स्वरत्वं। शंतमः। सुखकर इत्यव्ययवाची शम् शब्दः। ततस्तमप्। अत्र सुखप्रकर्षस्यो
णद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वाद्द्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् किमेत्तिङव्ययादाम् न भवति। द्रव्यस्य स्व
५६ तः॥ प्रकर्षाभावात्। ईशार्थ एव हि स निषेधः। अथा सोमं। संहितायां निपातस्य चेति दीर्घत्वं॥ ८॥ अष्टमी
मृचमाह॥ विश्वमिदिति॥ वृत्रहा। शत्रुघातक इंद्रः। सोमपीतये। सोमपानाय मदाय। तत्पानजन्यहर्षा
य च। विश्वमित् सर्वमपि सुतमभिषुतं सोमं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति। विश्वं। असिप्रु
षीयादिना क्विन्नन्निघातादाद्युदात्तः। सवनं सुतं सर्ववत्। मदाय। मदोऽनुपसर्ग इत्यप्। पोपिचाद्युदात्तस्वरः। १३६
गच्छति। इषुगमियमां छः। वृत्रहा। वृत्रं हतवान्। ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्। इन्हन्निर्यादिना निहतं

सामर्थ्यानयोर्व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तं। तत्पुरुषे बाधा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।

दीर्घत्वं। सोमवति प्रतिप्रवो सौऽभवति। रुडुत्तरपदप्रकृतिःस्वरत्वं॥ ८॥ नवमीमृचमाह॥ स इमं नः काममि
ति। हे शतक्रतो त्वं नो स्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सह आ पृण सर्वतः पूरय। वयम
पि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तः त्वां स्तवाम। स इमं। संहितायां सोचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सु
लोपः। कामं। कामधृषिकर्षीचि ताद्वयौ तउदात्त इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं। पृण
प्रीणाने। लोटसेर्हिः। तुदादिभ्यः शः। तस्य ङित्वाद्गुणाभावः। अतो हेरिति हेर्लुक्। गोभिः। सावेकाच इति
प्राप्तविभक्त्युदात्तत्वं। न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते। अश्वैः। क्वन्नंतः यन्नंतः सामर्थ्यान्निपरागु
वन्नावः। स्तवाम। ष्टुञ् स्तुतौ। धात्वादेः षः सः। लोडुत्तमबहुवचनस्य। लोटो लङ्वदिति लङ्वद्भावात् नित्यं ङितः
इति सकारस्य लोपः। आडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः। पित्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वर एव। स्वा
ध्यः। ध्यै चिन्तायां। स्वाङौ उपसर्गौ। ते प्राक् प्रयोगः। अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप्। दृशिग्रहणस्य वि
धान्तरोपसंग्रहणार्थत्वात् अत्र संप्रसारणे सति परस्य पूर्वत्वं। हल इति दीर्घः। जसि एरनेकाच इति यणा
देशः। गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। उदात्तयणो हल्पूर्वादिति जस उदात्त
त्वं न भवति। तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः। स्वरितायां यणः स्वरितात् उदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति॥ ९॥

न्यपतेः उदात्तः

इतिप्रथमस्यप्रथमेएकोनत्रिंशोवर्गः॥छ॥इंद्रावरुणयोरितिवत्रार्थेनुवाकेषष्ठंनववर्चंसूक्तं।इंद्रा
वरुणयोरित्यादिकंनववर्चंसूक्तं।अतएवनवर्द्देशीशष्टानुदृत्तावनुक्रम्यते।इंद्रावरुणयोरिंद्रावरुणंयुवा
कुपादनिवृताविति।अत्रदेवताविस्पष्टा।ऋषिश्छंदसीसर्ववत् अनुवर्तेते।अयंतुविशेषः।युवाकुहीत्यादिके
द्वेऋचौपादनिचृन्नामकछंदस्के।विनियोगस्तुस्मार्तौलिंगिकावाकशिष्टवगांतव्यः।तस्मिन्सूक्तेप्रथ
मामृचमाह॥इंद्रावरुणयोरिति।अहमनुष्ठातासम्राजाः समीचीनराज्यापतयोः सम्यकुदीप्यमान
योर्वा।इंद्रावरुणयोर्देवयोः संबंधिअवोरक्षणंआवृणेसंवृतेःप्रार्थये।तावेतौदेवौ।ईदृशाएवंविधे
अस्मदीयस्वरेणनिमित्तभूतेसति।मृळातः।अस्मान्सुखयतः।इंद्रशब्दोरन्प्रत्ययांतः।वरुणशब्दउनन्प्र
त्ययांतः।उभौनित्वादाद्युदात्तौ।समासेदेवताद्वंद्वेचेतिपूर्वपदस्यानङादेशः।उभेयुगपदितिअनुवृत्तौदे
वताद्वंद्वेचेतियुगपदुभयपदप्रकृतिःस्वरत्वं।सम्राजोः।राजृदीप्तौ।सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप्।समोमो
नुस्वारेप्राप्तेमोराजिसमःक्वाविति मकारादेशः।तत्पुरुषेउत्तरपदप्रकृतिःस्वरत्वं।कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्त्त
रिषष्ठी।अवरक्षणादिषुअवतेःअसुन्।नित्वादाद्युदात्तः।आ।सुपांसुलुगित्यादिनाद्विवचनस्यडादेशः।टिलो
पः।वित्नकेरुदात्तनिवृत्तिःस्वरः।मृळातः।मृळसुखनेप्रार्थनायांलिङर्थेलेट्।इवत्बनंतस।लेटोडाटा १३७

विति॥ अजगमः। उदाद्भ्यः सः। ङि चात्र अपध गुणाभावः। ईदेशोन्त्यदादिषु देशोनालोपानौ कश्वतिङ्
दमृशाष्ट उपपदे देशः कञ्। उपपदसमासे इदं किमोरीः श्की इती दमईशः॥ शिचा सर्वादेशः। कञः किवाऽनु
णभावः। त्रिचा उत्तरपदस्याघ्रदात्तत्वं। उपपदसमासत्वात् उत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वेन तद्बाध्यते॥ गा
हितीयाम्रुवमाह॥ गंतारादीति। देईक्षावरूणो। अवासा। अवि उ, मउच्छातारं राहि तामावाला मद्विधस्य
विप्रस्य ब्राह्मणत्विंजोहवमाक्षानेगंतारोस्खो दिवास्त्रशी लोनवर्यारवह्नु कीदशो। वर्षणीनामनु ष्याणां
धर्त्तारो यागद्देमसंपादनेन धारयितारा। गंतारा। गामस्नास्थी लौ। रतन् दिववन स्सुपां सुलुगित्यादिना
आकारादेशः। हृदशो ङि गुणः। अच्छनि त्यादिनान्उपधा दीर्घत्वं। रनोनिचादाघ्रदात्तत्वं। स्कः असनुवि
लम्धमधुरूषू दिववनं। थसा। अदिप्र भृतिभ्यः। शपइति शपो लुक्। हिावनिति निघातः प्रतिषेधः। अवसो।
। अवरक्षणं। मेउर्यासास निच्यासनानिचादाघ्रदात्तः। हवांक्ष ओबक्रलंछंदसीति अनैमित्तिकासं नेन
प्रसारणपरपूर्वत्वे वक्त्रदोरवि यपु। गुणावादेशो अपः। पिचादनुदात्तत्वं। धातुः स्वरएव। विप्रस्य। उवप
बीजसंताना अस्यरूढौ। ईर्ड्यादिना निपातिता। निचादाघ्रदात्तः। मावतः। वउपो प्रकरणे छुष्म दस्मच्चों
छंदसिसातत श्यउपसंख्यानंवउपो। प्रत्यययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः। आसर्वनाम्नइतिदका

138

रस्यआकारः। सवर्णदीर्घः। मतुपः। पित्वादाद्युदात्तत्वं। प्रातिपदिकांतादात्तत्वे स एव शिष्यते। धनं नाशाद्धि
त्रक्षराणाण्वुलन्टनावितिन्टन्त्वाएकावत्तपादाशश्रतीट्प्रतिषेधः। गुणोरपरत्वं। अप्रनित्यादिनात्तपक्षा
दीर्घः। सुपां सुलुगित्याकारः। टवथित्वाददातादात्तत्वं। वर्षलीनां न्लूषे रादेशे ति अनिर्वृयः। तस्सं नियोगे
नककारस्य वकारः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छांदसमंतादात्तत्वं। अत एव नामन्यतस्या मितिविभक्ते
रुदात्तत्वं। अत्र दिमतुपियो रुत्खांतः। ततउत्तरस्य नाम्न उदात्तत्व मितिव्याख्यातं॥८॥ तृतीयामृवमाहा॥
अनुकाममिति। इंद्रावरुणा। हे इंद्रावरुणौ। अनुकामं। अस्मदीयाभिलाषमनुरायेन स्य प्रदानेन
आतर्पयेथां। सूर्वतान् स्मानटप्तानुऊरु। तंयत्तयदाधनं कामयामाहै। तदातदा प्रपच्छेतामित्यर्थः। ता
वां। ताहशो सुवानदिष्ठ अतिशयेन सामी प्यंयथा भवति तथा ईमाहे। कालविलंबमंतरेणधनं दत्त यानाम
व्यमित्यर्थः। सत्तदशा सुयाञाकर्मसुई माहृपठितं। अनुकामं। अनुरिहपश्चादार्थे अथवा सलक्ष ९६
णयथार्थे योगपतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिः। सादृश्यंचेतिवचारोद्रियथार्था गृहीता। अव्ययं विभक्ति
रियादिना अव्ययीभावः समासः। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययसंज्ञायां। अव्ययादाप्सुप इति प्राप्तस्य लुक
पवादोव्ययीभावादतानाल्बपंचम्या इति विभक्तेरमादेशः। समासस्येत्यंतोदात्तत्वं। तर्पयेथां। तृपप्रीणं १३८
ना हेशाटोलिवः। घित्वंतादात्तत्वं। आत्मनेपदं मध्यमद्विवचनमाथांटारआमेतइत्यामादेशः। आ
ध्वो॥१

=अनुकामस्य पश्चादनु कामं अथवा कामे ५

शपि स्यतो श्यय इत्याकारस्य ईयादेशः। आर्द्धधातुकाय लोपश्च। इंद्रावरुणा। सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य
आकारः। आमंत्रिताद्युदात्तत्वं। संहितायामाकारस्य प्लुतत्वं। राय्यः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। पदात्परत्वाद्धवामि यस्य वा माद्देशानुदात्तः। न दिष्टं। अतिशयेनांतिकं
अतिशायिनः इष्ठन्। अंतिकबाढयोर्नेदसाधाविति नेदादेशः। यस्येति लोपः। इष्ठनो नित्वादाद्युदात्तत्वं। इम
हा ईगतौ। निपादात्मनेपदं। लङि लंङ्क्ष्वदसीति श्यनो लुक्। निघातः। बा चतुर्थी मंत्रमा... सुवाकूः इति। हि
यस्मात्कारणात् शची नाम स्मदीय कर्मणां संबंधि साम रूपं हविर्द्युवाकूः। वसती वार्यकिधनात्मकेरुद
के: पयसा चादिद्रव्यात्मेथिमिश्रितं। तथा सुमती नां शोभनबुद्धियुक्तानां मत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि
सुवाकूः नानाविधैस्तु यद्गुणैर्मिश्रितं। तस्मात्कारणात् हे इंद्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकृत्य तान्युक्ष्ये
प्रसादात्तव यं वाजदाद्यां। अत्र पदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या त्र्यायामेव मा। अप: अग्न इत्यादिषु षड्विंशति
संख्याकेषु कर्म नामसु शची शमी इति पठितं सुवाकूः। सुमिश्राणं। कठिकः षिण्याकारेचि त्रबाकूप
काद्योत्तरपदिकाकूः प्रत्ययः। किश्चेन गुणाभावः ऊकारस्यो वडादेशः। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वं। शची
शब्दः कृषांविन्मात शार्ङ्गरवादिङीनंता नित्वाद्याद्युदात्तः। इत्यमेवनस्य याद्दिषु गणपदिश्य न द्वात्रिं
तां कं। सुमतीनां। तिद्याम् सुमतीनामित्यत्रो क्तं। भूयाम्। प्रार्थनायां लिङ्। उत्तमः बहुवचनस्य इङ्

यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्युदात्तो यासुडागमः॥ लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः १

तइति सकारलोपः॥ बहुलंछंदसीति शपो लुक्। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमुदात्त एव शिष्यते। वाजदाव्नां
वाजं ददातीति वाजदावानः। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति वनिप्। पित्वादनुदात्तः स्वर एव शिष्यते। समासस्य कृदुत्तर
पदप्रकृतिः स्वरत्वेन स एव शिष्यते। आमि अल्लोपोऽनः इत्यकारलोपः। तस्यापरस्मिन्निति स्थानिवद्भावा
१२९ ल्लोपाचोर्वर्जीति वकारलोपो न भवति॥ ८॥ पंचमीमृचमाह॥ इंद्रः सहस्रदाव्नामिति। अयमिंद्रः सह
५ सं स्रदाव्नां सहस्रं ख्याकं धनं प्रदातॄणां मध्ये कतमः धनदानस्य कर्ता भवति। प्रभूतं ददातीत्यर्थः। तथा वरुणः शंस्या
नां स्तुत्यानां मध्ये उक्थ्यः स्तुत्यो भवति। अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः। वरुणः। उनन्प्रत्ययो नित्वादाद्युदात्तः।
कतमः। किमः कर्तरि इति कतमच्। चित्वादंतोदात्तः। उक्थ्यः। उक्थं शस्त्रं
नस्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः। भवेछंदसीति यत्। यस्येति लोपः। अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वा तीत्यायादि बा ६
त्वाद्यत्वादिवत्। घावुवाते यातां नावरति प्राप्नमाद्युदात्तत्वं। सर्वविधयः छंदसि विकल्प्यंत इति नाक्रियात।
४ य नञ्जो स्यति लोपास्त्वागवतिस्वतत्वम स्तु। नदि तदायतो नाव इति एतदस्ति। इत्युवाचाभावात्। अतएवच्छ्री
र्मायव स्तम्भायिवेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते। नवपरचात्रियज्ञायस्येति लोपनत्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं।
प्रकृतिः प्रत्ययाश्रयात् बहिरंगाध्यस्य तिलोपात् प्रत्ययमात्राश्रतया अंतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य १३९
प्राबल्यात्। अतऋमर्यायेत्यादिवत्। उक्थ्य इत्यत्रापि न लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति। किंछांदस्येपि नो
शस्यानो। शंसुस्तुतौ। शंसेलो ल्यंत तित्स्वरितमिति प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तः। ८

घर द्वि। अपंतर

य।

त्रहिलोपमंतारालेव घ्यवचं तत्र यतोनाव इत्येन ह्रवति। तथा चेयं। ये इयमितिलापनि निबंधनघ्य त्रु। व
प्रादेशेषु तु स्वरितानेव भवितव्यमिति। एवं तर्हि तीर्ष्या यत्नोपाये ति। आदोयदाधक इात्र चैत दवष्छांदस
मस्तु। अथ त्रैष्टुभ वर्मलिंगं बलीयइत्येंतरंगत्वे पि स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एकत्र विष्णुनीति। तत्पूर्वस्य कर्मायि सूर्यारि
यथादोव छांदस्यमस्तु। सर्वाप्येकत्र छांदसं स्यादित्युच्यते॥ इति प्रथमस्य प्रथमेत्रिं। शाकर्गः॥७॥
स्तुते सप्तमी सूक्तमाह॥ तयोरिदिति। नायारित सर्वेन्द्रियाणि इंद्रावरुणयोरव अवसेरु हृणेन वयमनुष्ठा
तारः। सानम। संभाजनमाधनमितिनिशाषः। निधीमहि। त्रा प्रासधनयाबद्रपेहि ति। तावन्नुचाततोर्थ वारि
प्तं धनं कविचित्रविधिरूपेण स्थापयामश्च। उतापि च प्रारवनं। सुकां त्रीहितान्। प्रकार्ष णाधिकं धनं स्या
पञ्चसुन नो संपद्यतां। अवसा। नित्याद्ाधकदातः। वयां। स्वयं हि वेत्थे यत्र यत्नु कृंत दत्त इहश्वां। मानमा। आशि बिलिङ्
तस्यमस्ति निच्यंङि तइतिसकारलोपः। अलोपय इति ईयादेशः। लोपा व्योर्वली तिय लोपः। लिङ्याशिष्यं
ङि यङ् आगुणः। पादादित्वान्न निघातः। धीमहि। डुधाञ् धारणपोषणयोः। आशि बिलिङ्ज महिङ्
तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुक संज्ञा तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः। सलोपानंत्यस्येति
सकारं कारं लोपः। सार्वधातुकमितिङिच्चाशब्द। बहुलं छंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक्। आद्धस

पिदि २

गाबो ३

उकवादातो लोप इति टिवेत्याकारलोपः। निघातः। सानामन्यापत्तया द्वितीयत्वादक्त्ववायोगे प्रथमेति नि
षेधः स्यात्। अस्तं प्रार्थनायां लिङ् इति प्रं इतश्चेतीकारलोपः। या स्तुट् परस्मैपदेषु उदात्तो ङिच्चेति यासुट् ङि
त्वे अदिप्रभृतिभ्यः। शप इति लुक्। अस्तोरल्लोपः। इ यकारलोपः। पादादित्वाद निघातः। उतो एवमादीनामेतत् इ
त्यंतोदात्तः। प्ररेथन्ने। रुविरविरस्वना। भावल्यकट्। योरनादेशः। लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। प्रादिसमासः।
रुडुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं॥ ऋा सप्तमीमृचमाह॥ इंद्रावरुणवामिति। इंद्रावरुणा। हे इंद्रावरुणौ। वां युवा
भ्यां। अहं हुवे आकयामि। किमर्थं चित्रायमणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय तत्तत् आह्वतो युवा
वां। अस्मान् सुम्राट् नस्सु जिग्युषः। शत्रुविषाय सुष्टु जयशीलान् कुरुतं। इंद्रावरुणा सुपां सुलुगित्या
दिना संबोधनस्य आकारः। देवताद्वंद्वे चेति सर्वपदस्यानङ्। आमंत्रितायुदात्तत्वं। संहितायां छांदसं रु
त्वं। क्वावाक्रयात् ह्वेञ् स्पर्द्धायामिकु वचनं मिप्। शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति लुक्। कइत्यनुवृत्तौ बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं। परपूर्वत्वं। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङावित्यादिना उवङ्। न वशिक्रावारित्यादिना यणादेशः। हुवे इति एव
दि प्रतिपदोक्तस्य तत्र पुनरस्य लाक्षणिकत्वात्। इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं। पादादित्वान्न निघातः। राध
से। असुन् नित्वादाद्युदात्तत्वं। अस्मान्। शसि द्वितीयायां चेत्यात्वं। शसो नो इति नत्वं। जिग्युषः जिजाया १४०
लिटः क्वसुश्चेति क्वसु द्विर्वचनं। संलिटोर्जेः इति द्वितीयस्य कुत्वं। क्वसः। क्वि वाच्युणा भावः। कादिनिय

नं१ कुं४ कि

नियमेन वृत्तिः। द्वितीयाबहुवचनं शस् अन्नसंज्ञा वसोः संप्रसारणमिति [redacted] १

मः प्राप्तस्य शावस्येकाजुपाद्घसामिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं च। परनेकाच इति यणादेशः। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। प्रत्ययस्य रणौ कारउदात्तः। ऊतं ऊम्न करणे। लोण्मध्यमद्विवचनस्य लस्य थावादेशः। शपो बहुलं छंदसीति लुक्। तिङ्ङतिङ इति निघातः॥७॥ अष्टमीमृचमाह॥ इंद्रावरुणा नू इति। इंद्रावरुणा हे इंद्राव रुणौ। धीषु स्मदीयबुद्धिषु वां युवां मिषा संतीषु। मनितं। संभक्तं। सम्यक्स्वे दित्रे इच्छती ष्णुतदानीमासमं तादस्मभ्यं शर्म सुखं च। नृत्रं। अतिशायन दिग्धं यच्छितं दत्तं। षड्विंशतिसंख्याकस्य दिग्घ नाम सुलुमद्धिगि पठितं। तस्य छिरा चत्रिं बलादतिशयो लभ्यते। इंद्रावरुणौ अक्तं। नूतं। त्रविन्नू घमकुत्तङ्। ऊत्रो रुध्याणा मिति पूर्वस्य दीर्घत्वं। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं। सनी वंतत्यादिना विकल्पादिडभावः। जनसनखनां सन् झलोरिति निकारस्य आकारः। उपरि लटः। शर्नं कर्तरि शप्। छगि तस्य तिङोपा शपसत्तो नियमितिनु म्। ङ ष्रुः शपश्चपि वाध्व उभ्वलसार्वधातुकं चेनवान्तुदात्तत्वं सनोनि वाताघृदात्तत्वं नादवाशिष्यते। धातु सावेकाव इतिविन्नके रुदात्तत्वं। अस्मभ्यं। अस्मभ्यमप्रतिस्कृतस्य यत्रोक्तं। यच्छतं। दाण्दाने। शपिपा घ्रेत्यादिना यच्छादेशः॥८॥ नवमीमृचमाह॥ प्रवामिति। इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ। यां। अस्मकर्तकी शोभनस्तुतिं प्रतिजावा। युवामुभावाक्ष्यामि। किंवा सधस्तुतिं। युवाया रुनयोः साहित्येन क्रियमाणा सिअस्तं स्तोवनब वासं नक्तौ। धा वादेः घसः। इच्छायां सन्। द्विर्वचनहलादिशेषः सन्यत इत्वं। ६

यास्तव क्रिया पाः स्तुकामायां सुष्टुतिं नमित लभ्या रुधमथे। स्तुवांवर्धार्थे। तादृशी सुष्टुतिः। शोभनस्तुतिदे
वभूतरुक्मसमूहो। वाममस्मात्तु। उवां व्या मोत्तु। अश्मोत। अश्ल व्यास्तो वोटा व्यत्ययेनतिप्। स्वादिभ्यः
श्नुः। सुष्टुतिः। न विंधां। अस्य सुष्टुतिमिन्यचो लक्षं। इन्द्रावरुणा। ऊवोतृके। अत्रतु यद्वृत्तयोगाद्अनि
घातः। रुधमथे। सुष्टुश्वशृष्मै। लट्। व्यत्ययेनात्मनेपदं। मधमदिववनेश्रो बळलंछंदसीति लुक्। अय ५
यः स्वारणआकारउदात्तः। यद्वृत्तयोगात्अनिघातः। सधस्तुनिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः। अत्र सुष्टुति सधस्तुति
रित्यन्यपदार्थस्तुतिशब्दस्तूयते। अनयेति करणसाधनत्वेन रुक्यरचेत्रयं स्तुतिशब्दे भावसाधनतया स्तव
नक्रियापरः। तस्मिन्भावसाधनत्वं न क्रियापार। अयं करणसाधनतया रुकापुर इति भमस्यमान पदार्थादि
न्यः साहृत्यप्रत्ययकारस्य व्यत्ययेन धकारः। सधशब्द एवमादिचादं तोदात्तः। बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिः
स्वरत्वं। इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः॥३३॥ ॥पंचमे नुवाके षट् सूक्तानि। तत्र सोमानमित प्रथमं
नवर्चं सूक्तं। सोमानमित्यादिकं नवर्चं सूक्तं। ऋषिछंदसी पूर्ववत्। देवता विशेषस्त्वेव मनुक्रम्यते। सोमान
मिति पंचब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिंद्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वोत्ये १८१
ति। सूक्तगता आद्याः पंचार्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः। तासां मध्ये सद्भावीरइत्येकेस्येत स्याश्चतुर्थ्याश्चाव
रुावा

ब्रह्मणस्पतिरिंद्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवता। त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिणयासह वक्ता। तिस्रो
देवता। षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता। नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः। सदसस्पतिर्नराशंसो
वा विकल्प्यते। विनियोगस्तु पूर्ववत्। अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह।। सोमानमिति। हे ब्रह्मणस्पत एत
न्नामकादेव। सोमानमभिषवस्य कर्तारं मां अनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि। कुरु। अत्र दृ
ष्टांतः। कक्षीवंतं एतन्नामकमृषिं इव शास्त्राध्यारूढ्युः। कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः।
यः कक्षीवानृषिः औशिजः। उशिजः पुत्रः। तमिवेति पूर्वीयाजनात्कक्षीवतोऽनुष्ठानस्य तु निष्प्रसिद्धि
स्तैत्तिरीयसाम्नायतो। एवं वेपरा आहुः। कक्षीवान् औशिजो वीतहव्यः श्रायसः त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः
प्रजाकामा अचिन्वतेति। ऋगंतरे पृच्छकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः स्यात्। अहं कक्षीवान् ऋषिरस्मि
विप्र इति। तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रतिदृष्टांतत्वं युक्तं। सोयं मंत्रो यास्केन एवं व्याख्यातः।। सोमानं सोतारं प्र
काशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः। कक्षीवान् कक्ष्यावान्। औशिजः। उशिजः पुत्र
उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्षा एवाभिप्रेतं स्यात्। सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्र
ह्मणस्पत इति। अस्मिन्मंत्रे सोमानमिति पादे ब्रह्मण इति पादेन वस्तुं संविहितं तात्पर्यं तैत्तिरीया आम

नंति। सोमानं स्वरणमित्यादौ सोमपीथाम वहौ वरूंधि। हृणुहि ब्रह्मणस्पति इत्यादौ ब्रह्मवर्चसमेवा
वरुंध इति। सोमानं। सुनोतीति। षुञ् अभिषवे। अन्येभ्योपि दृश्यत इति मनिन्। दृशिग्रहणस्य विध्यंतरो
पसंग्रहणार्थत्वान्निस्वेपि नाघकृदातत्वं। किंतु प्रत्ययस्वर एव। तं छांदसत्वादिषु वा सामान्य शब्दो द्रष्टव्यः। बहुल
162 ग्रहणाद्दोणादिको वा मन्निर्दिष्टव्यः। स्वरणं। प्रकाशयितारं। स्वृ शब्दोपतापयोः। कृत्यल्युटो बहुलमिति क
र्तरि ल्युट्। लितीत्याकार उदात्तः। कृणुहि। कृवि हिंसाकरणयोश्च। इदितो नुम् धातोरिति नुम्। लोटः। शि
पो हि। शिपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः। तत्संनियोगेन वकारस्याकारः। तस्यातो लोप इति लो
पः। तस्य स्थानिवद्भावान्न सर्वस्य लघूपधगुणः। हित्वादकारस्य न गुणः। उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वा वचनमि
ति हेर्न लुक्। सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात् विकरणप्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं।
पादादित्वान्न निघातः। ब्रह्मणः। षष्ठ्याः पति पुत्रेत्यादिना संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः। सुबामंत्रि
ते पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्य आमंत्रितनिघातः। कक्षीवंतं। कक्ष्ये भवा कक्ष्या। अश्वोदर संबंधिनी रज्जुः।
ता। बहुलं छंदसीति यः प्रत्ययः। सात्र अस्यास्तीत्यर्थे आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवदिति। ऋषिविशेषनाम। कक्षी
वच्छब्दो निपातितः। छंदसीर इति वत्वं। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं निपातितः। ईकार उदात्तः। मतुपो १४२
सु

पिचादनुदात्तो॥ अशिङः। वशाकां।त्तो।इजीयनुवर्त्तते। वशात्तिङिजिप्रत्ययः। तस्य किद्वाङ्दिङ्क्ष्यादि
नासंप्रसारणं। परसवर्णे गुणाभावः। सतस्यापत्यमिति शाब्दी व्याप्ति। ण आदिवृद्धिः प्रत्ययस्य रणो तोपात्तवं
द्वितीयाम्द्रसमासः। यारवानिति तो योव्रुह्नणस्पतिः॥ रवान् धनवान्। यथा मीवहारोगाणां दंता। वसु
विद्धधनस्य लक्ष्मा पुष्टिवर्द्धनः पुष्टिवर्द्धयिता। यथचरस्य रोपितः शीघ्रफलदः सब्रह्मणस्पतिः।
नोऽस्मान्सिसक्तु एव तां परिगृह्णातु गृह्णातु वित्यर्थः। अत्र सिसक्तुशब्दस्यासनार्थ चेयास्क आह।
सिसक्तु सर्वं इति सिचमानस्येति। पर्यायः शब्दाविति शेषः। रवान्। रयिरस्यास्तीति मतुप्। रायमतौ
बहुलमिति यकारस्य संप्रसारणं। परसवर्णे चं दसीर इति वचनं। आद्गुणः। ननु वस्यासो सिद्धत्वात् व
हिरंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावान्नु वचनं वांतादिवाश्चयादिवद्भावेन इवर्णसंपादनं व
र्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात्। अन्यथा षड्विरिति यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारवादतान्नि
साएसिञ्चे सादेशस्यात्। न च निरवकाशत्वे न वचनस्यानवकाशत्वं। आग्निवात्। वेदनं स्त्रिये:। उपब्रह्मा
णि हरिवश्यादि अवकाशलाभात्। सत्यं। अत्र गुणप्रवृत्तिः प्रागिकारात् परो मतुप्। कदाचिदिसत्परस्य

मतुपः पश्चादेकारादाशन इवर्णाभावेपि भवति वत्वमिति छंदसीर इति सूत्रे कृता विवक्षितं मु
निवाग्निप्रायेण हरिवइत्यादिकं उदाहृत्यापि अंत उदात्तत्वं कृता आ रवानित्यप्युदाहृतं । हस्वनु
ड्भ्यां मितुप्नित्यत्र । आर शब्दान्मतुप इत्युदात्तत्वं । वक्तव्यमित्यत्र आरशब्दोरशब्दस्यापि उपलक्षणं । अ
नएव द्दारवां इन्द्रियादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा हस्वनुड्भ्यां मिति । अत्राधिक दाविक्ष्यात्पर
स्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं वसंप्रसारणं परपूर्वत्वयोः कृतायां गुणे आक् हस्वात्परो म
तुबिति रवनारवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयामवन्मूत्र कृतोभिप्रायो वार्तिककृता व्या
ख्यातः इति । अमीवहा । अमीरोगः इत्येतस्मादुन प्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितः । तंहतीति बहुलं
छंदसीति क्विप् । उत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंदतीति वसुवित् । क्विप् । प्रतिक्विप् । उत्त
रपदप्रकृतिः स्वरत्वं । पुष्टिवर्द्धनः । प्रवर्द्धयतेर्नंद्यादित्वाल्ल्युः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पु
ष्टिवर्द्धन इति कर्मणि षष्ठ्यासमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं । सिषक्तु । षच समवाये । लाटि
बहुलं छंदसीति शपः श्लुः । श्लाविति द्विर्वचने कृते उत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वं । लादेशः । बहुलं छं १४३

छंदसीति आन्यासा॑ कारस्य इकारः। वरच्चराण। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः प्रत्ययः स्वरः॥ ८॥ इती
याम्रुवमाह॥ मानः शंस इति। अररुषो मर्त्यस्य उपद्रवं कर्तुं अस्य समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य
मनुष्यस्य धूर्तिः हिंसकः शंसः शंसनमभिप्राय इत्यर्थः। तादृशो वा त्रिशाषाना अस्मान् मा प्रण
क् मा संपृणक्तु। शत्रुणां प्रयुक्तो निक्षेपः कवादिदस्मान्मां प्राप्नोचित्यर्थः। तदर्थं हे ब्रह्मणस्प
५ रांरा: ते। नो अस्मान् पालय। मा निपातं शंसनं मन्त्रा विघ्नन्। नि यादा घदान्तः। अररुषः। अरातिरु
रियंतर्नाविन्यथाति रगताविज्ञस्मात् अरू सउणोरपरत्वं। प्रत्ययस्वारप्राप्ते वृषादिवादाघ
७ धूर्तिः दात्तः। धूर्तिः। धुर्वि हिंसा। क्तिन्। क्तो वसंज्ञायामिति। क्तिन्। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्रति
षेधः। उपधायाश्चेत्युपधादीर्घत्वं। बलिलोपं बाधित्वा ऊठि प्राप्ते राल्लोप इति वकारलोपः।
३ वी प्रणक्। पृची संपर्के। लङ् सिप्। इतश्चेतीकारलोपः। हल्ङ्यादिलोपः। ऊचं। रुधादिभ्यः श्न
मातस्य व्यत्ययो बहुलमिति अडागमः। यणादेशः। अकारस्य आगमानुशासनत्वं बाधित्वा
व्यत्ययेन उदात्तत्वं। वादिलोपविभाषेति निघ्नाताभावः। मर्त्यस्यामृड्प्राणत्यागे। असिहसिमृ इ

त्या१

यादिना। अणादिकस्तन्प्रत्ययः। मर्त्येषु नवस्य। र्थे। भव छंदसीति यत्। यतो नाव इत्युदात्त
त्वं। रक्ष। रक्षपालने। शपः पित्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वर एव। शिष्यते। पादादित्वान्निघातः। रक्षाणः।
घ्यचोत। स्तिङ इति दीर्घः। उपसर्गाद्बहुलमिति ग्रहणात् अनुपसर्गादपि नसा णत्वं। ब्रह्मणस्पते। ष
ष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः। सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे वा तद्वद्यस्यामंत्रितनिघा
तः॥८॥ चतुर्थीमृचमाह॥ स घा वीर इति॥ इंद्र। दावा यं मर्त्यं यद्गमालं हिनाति प्राप्नोति। वर्द्धयति वा॥
तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति। तथा सोमो हिनोति। स घ स एव यजमानः वीरो वीर्ययुक्तः सन् न
रिष्यति न विनश्यति। घ वादिरनुदात्तः। संहितायां तु विनुम्बुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति दीर्घः।
ब्रह्मणस्पतिरुक्तं। हिनोति। हि गतौ वृद्धौ च। स्वादिभ्यः श्नुः। तिपः पित्वात् श्नुप्रत्ययः स्वर एव शिष्य
ते॥८॥ पंचमीमृचमाह॥ त्वं तं ब्रह्मणस्पते इति॥ हे ब्रह्मणस्पते। त्वं तं मर्त्यं अनुष्ठातारं मनुष्यं अंहसः।
पापात् पाहीति शेषः। तथा सोमः पातु। इंद्रश्च पातु। दक्षिणा च रक्षतु। देवता वा पातु। दक्षिणा। दक्षस्य वृद्धि
हेतुः दक्षिणयामिनन्। निद्वादाद्युदात्तः। अंहसः। नब्विषयस्येत्यादिना आद्युदात्तः॥ इति प्रथमस्य प्रथ १८४

ण बृहत्त्रिंशो वर्गः ॥६॥ अनुप्रवचनीयस्य वाराद्धौमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता। तथाच गृह्ये मेख
लाबंध इति खंडे सूत्रितं पठ्यते। आचार्यः समन्वारब्धो जुहुयात् सदसस्पतिमद्भुतमिति। तामेतां सूक्ते ष
ष्ठीमृचमाह॥ सदसस्पतिमिति॥ मेधां नामकं सदसस्पतिं एतन्नामकं देवं अयासिषं। प्राप्तवानस्मि। कीदृशं।
अद्भुतमाश्चर्यकरं। इंद्रस्य प्रियं। सोमपानसहवासित्वात् काम्यं। कमनीयं। सनिं। धनस्य दातारं। सदसः।
षद्लृ विशरणादौ सर्वधातुभ्योऽसुन्॥ नित्वादाद्युदात्तः। पतिं। पातेर्डतिः। टिलोपः। प्रत्ययस्वरः। प्रियं। इ
गुपधज्ञाप्रीकिरः कः। इयङादेशः प्रत्ययस्वरः। काम्यं। कामयतेः ण्यत्। णेरनिटीति णिलोपः। यतो
नाव इत्याद्युदात्तत्वं। सनिं। षणु दाने। धात्वादेः षः सः। अच इः इत्यनुवृत्तौ खनिकषिकष्यज्यसिवशिध्वनिसन्
निध्वनिसनिग्रंथि चरिभ्यश्चेति इप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। अयासिषं। या प्रापणे। लुङ् मिपोऽमादेशः।
यमरमनमातां सक्चेति सिच्। इडागमः। धातोः सगागमो निघातः॥७॥ सप्तमीमृचमाह॥ यस्मादृते न
ति। यज्ञो यमनुष्ठातव्यो। विपश्चितश्चन विदुषोपि यजमानस्य यस्मात् सदसस्पतिदेवादृते न सिध्य
ति। सोऽयं सदसस्पतिर्धीनां धीनां मनोनुष्ठानविषयाणां अस्मद्बुद्धीनां अनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबं
धं इन्वति व्याप्नोति। यजमानमनुगृह्णन् तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः। यस्मात् अन्यारादितरादिनाऋ

त्तयोगात् पंचमी सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वं सावववर्णेति प्रतिषेधः। सिध्यतिरि
डुसंराद्धो। शेयेनो निच्चादाद्युदात्तत्वं। यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातः प्रतिषेधः। धीनां। सावेकाच्च विभक्ते
रुदात्तत्वं। योगं। युजिर् योगे। घञो ञित्वादाद्युदात्तत्वं। इन्वति। इन्वि व्याप्तौ शपङ्दित्वात् मेन्वेधानो
रितिनुम्। निघातः। अष्टमीमृचमाह। आदृघ्नोतीति। आत् अनंतरमेव। हविष्कृतिं हविः संपा
145 दनकृतं। यजमानं ऋध्नोति। सदसस्पतिर्देवो वर्द्धयति। हविर्दानानंतरमेव। फलं प्रयच्छतीत्यर्थः
तथाविधं सिद्धाय अध्वरं यजमाने (आदृघ्नोति) नान्नुष्ठीयमाने यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतं अविघ्ने
न परिसमाप्तियुक्तं कृणोति। करोति। होत्रा ह्वयमाना देवताः दृष्टा सती यजमानं प्रख्यापयित्वा द
विष्णु गच्छति। यद्वास्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान् परितो प्रापयित्वा देवेषु गच्छति। श्लोकधाराद्या
दिषु सप्तपं वा शस्त्रवाक्षाम स्तुतो त्रागीरिति पठितं। हविष्कृतिं। हविषः कृतिं संपादनं यस्य यज
व मानस्य सोयं हविः कृतिः। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृति। स्वरत्वं। प्रांचं। अनिगंताञ्चः। ति
प्रत्यय इति गतिप्रकृतिः स्वरत्वं। पश्चादेकादेशः स्वरः। अध्वरं। न विद्यते ध्वारा हिंसा यस्मिन्नयं नञ् सुभ्या
मित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं। होत्रा। कृयात अस्यामिति होत्रा देवता सुख्या मा क्रमणश्रितिन्व त्वन्दि तित्रे १४५

त्रन्।निवादाधकृदासः॥७॥ नवमीमृचमाह॥ नराशंसमिति॥ नराशंसं एतन्नामकं देवविशेषं
यद्यात्रवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिर्देवतापर्यायशब्दः। व्युत्पत्तिं वयास्काद्दर्शयति। नराशं
सोयज्ञ इति कात्थक्यो नराः। अस्मिन्नासीनाः शंसंति अग्निरिति शाकपूणिः। नरैः प्रशस्यो भवती
ति। अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपि नरैः शस्यमानत्वान्नाराशंसत्वं। एतामेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्रा
ह्मणमेवमाम्नायाता प्रजा वै नरो वाक् शंस इति। अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतिः सो
४ वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि। कीदृशं सुधृष्टमं। अत्याधिक्ये न धृ
ष्टं युक्तं। सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं। सद्मम खसं प्राप्तनातेजस्कं। तत्र दृष्टांतः। दिवो न।
द्युलोकमिव। आदित्यचंद्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनः। तद्वदयं नाराशंसस्ते
जस्वीत्यर्थः। शोभनं धृष्णोतीति सुधृष्ट। ञिधृषेति धि प्र। अतिशायिनि कस्तमप्रत्ययः कारस्य जस्त्वा
भावः छांदसः। हृदुत्तरपदप्रकृतिः स्वरत्वे नञकारस्तु उदात्तः। अपश्यं। प्राघ्राध्मेत्यादिना पश्या
देशः। लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वडुदात्तः इत्यडागमस्तत्वं। पादादित्वाद् निघातः। सप्रथस्तमं। प्रथ प्रख्याने।
प्रथमं प्रथः। सर्वधातुभ्योऽसुन्। निवादाधकृदासत्वं। सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे
नो१

गइति बहुव्रीहिस मासः। वा पर्जन्य स्येति सादेशः। सर्व पद प्रकृतिः स्वरश्च प्राप्ते परादिश्छंदसब
हुलमिति उत्तर पदाद्युदात्तत्वं। दिवः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं। सप्तमरवसं। सीदतीति
सप्ता प्रकृतिविशेषणादेव अन्येभ्योपि दृश्यत इति मनिन् निवादाद्युदात्तः। सप्त महोयं यस्येति बहु
146 व्रीहिः। हकारस्य यच्छ्येनरवकारः॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंच त्रिंशो वर्गः॥ ॥ प्रतित्यमिति नववं
द्वितीय सूक्तं। ऋषिश्छंदसी पूर्ववत्। देवता त्वनुक्रम्यते। प्रतित्यमाग्निमारुतमिति। कारीरष्टौ। प्रति
त्यमित्युपाधमा स्या। तथाव सूत्रितं। वर्षकामा इष्टिः। कारीरी। तस्यां प्रति त्यं वा रुमध्वरमीले अग्नि
च्चित्र सं नामा निच्य मिच्ये पाधमस्या तथाव सूत्रितं। वर्षकामा इष्टिः। कारीरी। तस्यां प्रति यं वा रुमिति
त्यमध्ये सर्वनामान च्छद्रपर्यायः। हे अग्ने। यो यज्ञः। वारुंगं वे कल्पुरहितः। त्यं। तथा विधं। वामध्वरं प्र
ति नैल भ्य। गापीथाय सोमपानाय प्रहूयसे। प्रकर्षेणाह्वयसे। तस्माद्स्मि न्मध्वरौ त्वं मरुद्भि
र्महादेव विशिष्टैः सह आगहि। आगच्छ। सेयमृक् यास्केन एवं व्याख्याता। तं प्रति वारुमध्व
रं सोमपानायप्रहूयसे। सोग्ने मरुद्भिः सह आगच्छ ति। प्रति निपात आद्युदात्तः। त्यं। यदा १४६
दीनामः प्रातिपदिकः स्वरः। वारुं। हृसानि ऊनिचरीयादिना प्लुणा। अनतउपधायाइति वृद्धिः। नि

देवःघवाघकंताश्च चादंतोदात्तः।५

चादा घकदात्तः।गोपीथाय।निशीथगोपीथावसथ इतियकौ प्रत्ययांतो निपातितः। प्रातिनिपात
स्वरः।।छा।द्विती यामृचमाह।।न हिदेव इति।।हे अग्ने।महो।मरुतः।ते तव संबंधि कं तं कम विशेष मु
द्भं ध्यपरोन हि।।उ रुः।त्वो नैन भवति।खलु तथा मूर्त्यो मनुष्यश्च पारान भवति।येमनुष्याः त्वदीयं कं त
मनु तिष्ठंति।।यचादेवा त्वदीय क्रतोः इत्यात।एतेवो ऽष्टाइत्यर्थः।मरुद्भिरित्यादिस्त्वर्ववन।।न हि।एव
मादीनामंत श्यांतादात्तः।मरुः।मरुतः।लोप छांदसः।वृहन्मरुतोरूप संख्या नमितिविभक्त्यरु दा
त्तत्वांतवा युष्मदस्मदोः ङसीया घ दात्तत्वं।कंउं।रुग्नः।कंउः।प्रत्ययाघुदात्तत्वं।गहि।गमृसृष्टग
तो।लोटः।मर्हि।बहुलं छंदसीति शपालुक्।अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकालापः।त
स्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धवा दाताहरिति धुकू न भव ति।निघातः।।छा।तृतीयामृचमाह।।ये
महइति।हे अग्नेयमरुतो महोरजसोमरुद्वं उदकस्य वर्षणप्रकारं विद्वुः।।तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः
कीदृशामरुतः।विश्वेसार्व सप्त विध गाणापताः।सप्तगणावेमरुतो इतिश्रुतः।।देवासुः।द्योतमा
नः।अद्रुहः।द्रोहरहिताः।वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात्।तथाचोपरिष्टातौ आम्नासित।तुदी यर
रयथामरुतः समुद्रतास्यंवृष्टिंवर्षयथा पुरीषिणः।इतिशाखांतरेपि मंत्रांतरस्य ब्राह्मणमव

माम्नायात। मरुतां पृषत्यः स्युरित्याद्व॥ मरुतो विश्वकृष्टयः ईशात इति। रजः इति शब्दस्य। स्कन्नबकु
धव्याख्यातः। रजो रजतेर्ज्योती रजौ उच्यते। उदकं रज उच्यते। लोका रजांस्युच्यंते असृगहनी रजसी
उच्येते इति। रजसः। नञ्विषयस्यानिष्टं तस्यान्तोदात्तः। विदुः। विद ज्ञाने। विदो लटो वेति झेरुसादेशः
प्रत्ययस्वरः। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। विश्वा। विशः [illegible]त्रं तस्य। निपातादाद्युदात्तत्वं। देवासः। आज्जसे
रसुक्। देवशब्दः पचाद्यजंतः। विश्वादंतोदात्तत्वं। अद्रुहः। संपदादित्वात् क्विपि बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामित्यं
तोदात्तत्वं। कर्तरि वा क्विप्। तत्पुरुषे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात्। न बहुव्रीहौ उत्तरपदप्रकृतिः स्वर
त्वं। यातानन्तनगतिर्निर्विकार इति॥ ८॥ यत्तूर्यमृत्व मारुत। यत्ता इति। यमरुतः। उग्रास्तीव्राः संतः अर्कमुद
कं। आनृचुः। अर्चितवंतः। वर्षणेन संपादितवंत इत्यर्थः। ते मरुद्भिरित्यन्वयः। कीदृशा मरुतः। उग्रसा
बलेन अनाधृष्टासः। अतिरस्कृताः। सर्वेभ्यः प्रबला इत्यर्थः। अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिनः
आमनंति। आपो वा अर्क इति। तन्निर्वचनं च। तद्वेवामनंति। सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायंत। इति तावे
मिकमभूदिति तद्वा अर्कस्यार्कत्वमिति सर्जगसृष्ट्वा। हिरण्यगर्भसुदकं सस्रुज सृष्टवान्। अर्थ उदकम्।
स यं संकल्पं हि मम प्रत्याख्यानन्। स्वात्मानं सृजयत्नवरन्। तथा सृजयात हिरण्यगर्भस्य सकाशात् १४७
उदकमुत्पन्नं तदानीमर्चता मन्त्रः कमभूदिति वा वचनेनोदकस्यार्क नाम निष्पन्नमित्यर्थः। आनृचुः।

वमर ५३

अर्वातपरस्याधथामित्यादिना निपातः प्रत्ययः स्वरः। यद्वृत्तयोगान्न निघातः। अनाधृष्टास्सः। अ
व्ययपूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। उज्जसा। उज्जीवा सर्वलोपश्चेयस्तुन्। निघादाघ्फदान्तः। ७। पंचमीमृ
चमाह। येशुश्नाः इति। यमं मरुतः शुत्रवादिगुणोपेताः तैर्मरुद्भिरिति अन्वयः। शुभ्राः शोभनाः।
घोरवर्पसः उग्ररूपधराः। सुदृत्रासः। शोभनधनोपेताः। रिशादसः। हिंसकानां खादकाः। मघामित्या
दिषु षष्ठाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु दत्रं भगइ निपठितं। सुदन्त्रस्फा। यितं वीत्यादिना सुत्रेरोणा
दिकारकः। प्रत्ययः स्वरः। घोरवर्पसः। घोरं वा पीयषां। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिः स्वरत्वं। सुदृ
त्रासः। बहुव्रीहौ। नञ्सुभ्यामिच्छन्तरपदान्तोदात्तत्वं। आघ्फदान्तः। छंदसी ये वञ्जन भवति। दृ
त्रशब्दस्यांतोदात्त्वात्। ८। रिशादसः। रिशंति हिंसंतीति रिशास्तान् दंतीति रिशादसः। सर्वधातुभ्योऽसु
न् प्रत्ययः। निःस्वारणउत्तरपदमाघ्फदान्तो दुत्तरपदप्रकृतिः स्वारण स एव शिष्यते। ७। इति प्रथमस्य
प्रथमाष्टके शोवर्गः। ७। सत्ते षष्ठी मृचमाह। यनाकस्येति। यमरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य स्वर्गस्य पृ
२ दिवि रिं घृलोकेरोचने दीप्यमाने पादिवा सः स्वयमपि दीप्यमानं आसते। तैर्मरुद्भिरिन्द्र यः। नाकस्य। कंसुखं त
द्यास्मिन्नास्तीति असावकइति बहुव्रीहिं ह्रस्वापश्चान्नञ्नन्। अकोनाकइति नञ्तत्पुरुषः। नालापानजू

इति लोपो न भवति। नभ्राण्नपादित्यादिना प्रकृतिभावात् तस्य कृत्रे उल्यार्थे इत्यादिना अव्ययपूर्वपद
प्रकृतिःस्वरश्चेनञुदात्तत्वं प्रथमतस्य त्रुरूपं तत्वापश्चाद्ध कृत्री।हो। नञ्नरपदं तादात्तत्वं स्यात्। अ
क्षिशब्दस्तृपर्यायस्तिउपसर्गप्रतिरूपकोनिपातः। बोसावते। रुवदीत्तो। अनुदात्तेत श्च हलादेरिति। सु
वा। वितर्ड्यं तादात्तत्वं। दिविकडिदमित्यादिना विनक्ते रुदात्तत्वं। दिवासः। आङ्क्षसरस्तुगिति अस्तु कु
आसता। आसत उपवेशने। अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं। कृस्य अदादेशः। अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक्।
148 कृ। अनुदात्तेचाद्यसार्वधातुकौ नुदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगान्ननिघातः॥ ७॥ सप्तमी मृचमाह॥ प्रेईखयंतीति।
यमरुतः पर्वतान् मेघान्। ईखयंति। चालयंति। तथा अर्णवं। उदकयुक्तं समुद्रं नि स्कुर्वंती तिशाषः॥ नि
श्चलजलस्य तरंगाधकत्वे नायचालनं तिरस्कारः॥ तेर्मरुद्भिरिच्यव यः। ईखयंति। खण रवेत्या दावी
र्विर्गर्द्व्यर्थः॥ रुदुमि निवर्तितेति। इदितानुम्धातोरिति नुम्। लिजंतधातोश्छित इयंता रात्तत्वं। शपः
पिचादनुदात्तत्वं। तिङश्च लसार्वधातुकस्वर एव शिष्येत। पर्वतान्। भर्व पर्व मर्व पूरणे। उणादिकान्
तः प्रत्ययः स्वरः॥ ८॥ अष्टमीमृचमाह॥ आयन्नथंतीति। यमरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह आत १४८
न्वंति। आप्नुवंति। आकारमेशमिति शाषः॥ किंवा उज्जसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वंति। तेर्मरु

ज्रिश्चिन्द्वयः। तन्वंति। तनु विस्तारे। लोटोऽक्तो तः। तनादिकृञ्भ्य उः सतिशिष्टः स्वरो बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ एवाद्युदात्तत्वं॥७॥ नवमीमृचमाह॥ अग्ने त्वमिति। हे अग्ने पूर्वपीतये। पूर्वकाल प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु। सोमसंबंधिनं मधुरसं सृजामि। सर्वतः संपादयामि। अतस्त्वं मरुद्भिः सहागच्छ। अग्निमेवमादीनां मंतद्रष्टॄ त्वादानः। चामो द्वितीया या इति चादेशः। सर्वानुदात्तः। पूर्वपीतये। पूर्वा चासौ पीतिश्च पूर्व कर्मधारये दिक्सांख्ये इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। सृजामि सृज विसर्गे। शपः पित्वादनुदात्तत्वं। विकरणस्वरः। सोम्यं। सोममर्हतीति यः। प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। मधु फलि पाटि नमी इत्यादिना उ प्रत्ययः। निदित्युवृत्तेराद्युदात्तत्वं। अन्यत्॥९॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमो०

॥ॐ॥ ॥ॐ॥ श्री गुरुवे नमः॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो[illegible] जगत्॥ निर्ममे तमहं वंदे विद्य
ातीर्थमहेश्वरं॥ प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये आरभ्यते [illegible] यं देवायेच एवं रतीयंस्त
चौ॥ तस्य ऋषिच्छंदसी सर्ववत्॥ क्रतु देवता

प्रो फे ५९

३०००

१४१२